

87.2
ББЧ
ЧС(КК)
ББЧ

Есемурат Бердимурат улы

**ХӘЗИРГИ
ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИ.**

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

"БИЛИМ"

В 812 А.С.И.И.
Б 6 Б 64

ЕСЕМУРАТ БЕРДИМУРАТ УЛЫ

ҲАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Өзгеріслер киргизилип екинши басылыўы

Жоқары оқыў орынларының филология факультетлери ушын сабақлық

Өзбекстан жоқары ҳәм орта арнаўлы билим бериў министрлиги тәрепинен тастыйықланған

«БИЛИМ» БАСПАСЫ
НӨҚИС — 1994

81.2

Б — 64

Есемурат Бердимурат улы. Хәзирги қарақал
пақ тили. (Лексикология) Нөкис «Билим»
1994. 188-бет.

Б $\frac{4306020200-}{M(361)06-94}$ 94

КИРИСИҮ

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің лексикасын үйрениуден алдын, оның илимий жақтан усы күнге шекем қандай дәрежеде изертленгенлигине нәзер салыу, бул тарауда исленген жұмысларға қысқаша тәрийиплеме беріу талап етиледі. Өйткени оқыушы да, изертлеуши де бул арқалы қарақалпақ тили лексикологиясының хәзирги раўажланыу жағдайлары тууралы пүтин бир түсиник алады, оның әхмийетли машқалалары бойынша дәретиушилик ойлар сүриу мүмкиншилигине ийе болады. Мине усы көз қарастан биз төменде хәзирги қарақалпақ әдебий тили лексикасының үйренилиу хәм изертлениу тарийхына қысқаша сыпатлама бернүдн мақул көрип атырмыз.

Тил билими анау я мынау халықтың хәм тилдің тарийхында оның жәмийеттеги социаллық жағдайы әхмийетли дереклердің бири болады деп үйретеди. Миллетлер хәм олардың тиллеринің раўажланыуы жәмийеттің хақыйқыи талаптарынан келип шығады. Қарақалпақ тили хәм оның лексикасы тарийхый дәуірлер даўамында жәмийетлик раўажланыудың жағдайына қарай жетилсин, миллет тили, әдебий тил дәрежесине келип жетти.

Сол дәуірлердің барысында хәзирги заман қарақалпақ әдебий тили сөзлик қурамы, грамматикалық қурылысы, услублық байлықлары жағынан жетилскен тиллердің қатарынан орын алды. Бул оның жәмийетлик хызметинің белгилл дәрежеде кеңейиуине байланысты иске асқан еди.

Қарақалпақ тили миллий тил сыпатында тек соңғы дәуірде ғана толық мәниде изертлене баслады. Октябрьге шекемги дәуірде, проф Н. А. Баскаковтың сөзи менен айтқанда, ол түрк группасындағы тиллердің ишиндеги ең аз изертленген тиллерден еди.¹

Қарақалпақ тилинің копшилик мәселелерин, соның ишинде лексикалық машқалаларын илимий көз қараста изертлеу тек соңғы уақытта ғана қолға алынды. Дурыс, Октябрьге шекемги әдебиятлардың бири болған венгерли илимпаз Г. Вамберидиң «Чағатай тили бойынша очерклер»² атлы мийнәтинде қарақалпақ тилинен гейпара сөзлер алынып, қазақ, өзбек тиллери менен транскрипциялық жобада салыстырылып көрсетиледи. Олар да фонсе

1. Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, часть I, М., 1952, 9-бет.

² Н. А. Баскаков. Краткая грамматика каракалпакского языка, Турткуль, 1931, 7-бет.

гикалық хәм мәниси жағынан бираз кемшиликлер менен берилген. Мәселен, қақпаш сөзи kakpıs түрінде қақ ет деп түсиндириледі. Ал оның тилимиздеги мәниси болса пүткиллей басқаша. Оның үстине Г. Вамбери тәрәпинен келтирилген 7-8 сөз арқалы қарақалпақ тилинің лексикасы бойынша пүтин бир жуўмақлы илимий пикирдің басын қураў мүмкин емес. Өйткени тилдің сөзлик қурамы ҳаққындағы жуўмақ лексикологиялық көз қарастан хәр тәрәплеме хәм терең алып қарағанда ғана дәреј алады.

Солай етип, қарақалпақ тилинің лексикасы кейинги дәўирде ҳақыйқат илимий изертлеўлердің объекти болған жоқ хәм ол туўралы түркологиялық әдебиятта айырым салмақлы мийнетлерди көре алмаймыз, кейин тил сабақлықларында қарақалпақ тилинің лексикасы бойынша гейпара мағлыўматлар бериле баслады. Мәселен, Н. А. Баскаков өзинин «Қарақалпақ тилинің қысқаша грамматикасы» атлы мийнетинде қарақалпақ тилинің фонетикасы, грамматикасы бойынша мағлыўматлар беріў менен бир қатарда оның лексикасы ҳаққында сөз етеди, онда араб хәм парсы тиллеринин элементлери көзге түсетуғынлығын белгилейди.

Бул тил сабақлығы қарақалпақ тилинің биринши грамматикасы сыпатында илимий хәм әмелий жақтан үлкен әҳмийетке ийе болды. Соңлықтан атақлы түркологлардың бири профессор С. Е. Малов бул жұмыстың илимий әҳмийети оғада үлкен деп бадалаған еди.¹ Соңғы ўақытлары лексикологияның айырым мәселелери көлемли мақалалар, кандидатлық изертлеўлер, монографиялық мийнетлер түрінде илимий көз қарастан қаралып, олар қарақалпақ лингвистикасына қосылған үлкен үлес ретинде танылып отыр. Мәселен, Д. С. Насыров хәм Ҳ. Ҳамидовтың, Октябрьге шекемги қарақалпақ жазыўының естеликлери,² Н. А. Баскаковтың «Қарақалпақ тили лексикасының қурамы хәм сөз қурылысы»,³ Р. Есемуратованың «Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы»,⁴ Е. Бердимуратовтың «Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикалогиясы», «Әдебий тилдің функциональлық стильлеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы»⁵ хәм тағы басқалар усындай мийнетлерден есапланады.

«Октябрьге шекемги қарақалпақ жазыўының естеликлери» атлы мийнетте Октябрьге шекемги дәўирдеги қарақалпақ жазыў естеликлери сөз етиледі. Сол естеликлердің фонетикалық хәм

¹ Қараңыз: С. Е. Малов. Каракалпакский язык и его изучение, сб. «Каракалпакия», т. II, Л., 1934, 201-бет.

² Д. С. Насыров, Ҳ. Ҳамидов. Памятники дореволюционной каракалпакской письменности «Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР», 1961 № 4.

³ Н. А. Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, лексика, М., 1962.

⁴ Р. Есемуратова. Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы, Нөкис 1967.

⁵ Е. Бердимуратов. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы, Нөкис, 1968. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы», Нөкис, 1973.

грамматикалық айрықшалықтары менен бір қатарда лексикалық айрықшалықтары тууралы аз да болса бірли-ярым бақалы анықлаулар келтириледі. Мәселен, оларда қарақалпақ халқының хәр қандай хожалық хәм мәдений турмысын өз ишине алатуғын лексикалық элементлердің бар екенлиги көрсетилген: кийиз, үй, чанарақ, шалы, гәлле, бугдай, арпа, зығыр, деңиз, кеме, балық, түйе, өкүз, йылықы, тугур, кубағаз, аталық, кәтқуда, аллах, пайғамбар, ҳақ, т. б. Соның менен бирге бул естеликлердің лексикасында орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер менен терминлердің орын алатуғынлығы да анықланған. Мысалы: полкәуник (полковник), болус (волостой), кәнфид (конфеты), нуйабр (ноябрь) т. б.

«Қарақалпақ тили лексикасының қурамы хәм сөз қурылысы» атлы жумыста сөзлик қурамға тарийхый көз-қараста сыпатлама бериледи. Онда түпкиликли сөзлер менен бір қатарда басқа тиллерден аўысқан бирликлердің бар екенлиги, олардың аўысыўындағы тарийхый жағдайлар тууралы бақалы мағлыўматлар бар.

Н. А. Баскаков түркий тиллери лексикасының ески қатламы көп санлы түркий хәм монгол тиллери ушын ортақ лексикалық қатлам екенлигин көрсетеди. Олардың монголша хәм қарақалпақша түрлери салыстырылады да, мәнилери орысша сыңарлары менен түсиндириледі.

Жумыста хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикасында қытай хәм иран тиллери элементлериниң орын алатуғынлығы, олардың да түркий тиллерине сөз аўысыўдың дәслепки дәўирлеринде келип киргенлиги көрсетиледи.

Усының менен бирге араб хәм парсы тиллеринен аўысқан сөзлерди мәнилик-хызметлик көз қарастан қарап, оларды тематикалық жобада алты топарға ажыратады: диний мәниге ийе сөзлер, илимий терминология хәм абстракт түсиниклер, жәмийетлик-сиясий терминология, өндириллик—экономикалық терминология, күнделикли турмыс лексикасы хәм абстракт грамматикалық мәниге ийе сөзлер.

Жумыстың белгили бир бөлими қарақалпақ тилине орыс тилинен хәм орыс тили арқалы аўысқан интернационаллық лексикаға арналады. Автор орыс хәм интернационаллық сыпатламадағы сөзлердің басым көпшилиги соңғы дәўирде аўысқанлығын дәл мысаллар тийкарында жүдә дурыс көрсетеди.

Қарақалпақ әдебий тилинің өсип баратырған талаплары тилдің лексикалық қурамы бойынша илимий хәм әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе машқалаларды тереңрек үйрениў зәрүрлигин туўдырды. Р. Есемуратованың «Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы» атлы монографиялық мийнети усындай әхмийетли мәселени илимий көз-қарастан тәриплеўге арналған.

Жумыста қарақалпақ тилинің сөзлик қурамының соңғы дәўирдеги раўажланыў машқалалары сөз етиледі. Автор онда қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына соңғы дәўирде түрли себеплерге байланыслы орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа

тилдерден көп ғана жаңа сөзлер хәм терминлердин лексикалық бирликлердин аўысқанлығын атап көрсетеди. Орыс тили арқалы сөз аўысыў қубылысын төрт дәўирге бөлип, оның қандай сөзлер менен терминлер екенлиги туўралы сөз жүритеди.

«Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» атлы монографиялық изертлеўде қарақалпақ тили лексикасының семасиологиялық айырықшалықлары, лексикалық қурамы илимий көзқарастан анализ етиледі. Лексикалық қурам тарихый шығысы, қолланылыў өриси, қолланылыў дәрежеси, услублық өзгешеликтери бойынша дәл материаллар тийкарында баҳаланады. Соның менен бирге бунда хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиндеги фразеологиялық сөз дизбектери туўралы да сөз етиледі, филологиялық сөзликлерге сыпатлама бериледи.

Қарақалпақ тили халық турмысына байланыслы хәр тәрептеме раўажланды, оның жәмийетлик хызмети кеңейди. Тилдин жәмийетлик хызметинин кеңейиўи, сәйкес функционаллық услублардың раўажланыўына кең мүмкиншиликтер жаратып берди. «Әдебий тилдин функционаллық стильлеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» атлы монографиялық мийнет усы машқалаларды илимий көзқарастан изертлеўге қаратылған. Жумыста әдебий тилдин функционаллық услубларынын пайда болыўы, қәлиплеснўи ҳаққындағы мәселелер хәр тәрептеме анализ етилиўи менен қатар олардың қарақалпақ лексикасының болыўына себепши тийкарғы деректер екенлиги илимий жақтан баҳаланады. Публицистикалық, көркем әдебият, илимий-терминологиялық, өндирислик-техникалық, рәсмий ис қағазларына байланыслы лексикалық-услублық қатламларға сыпатлама бериледи, синхрониялық бағдарда олардың раўажланыў жоллары тәрийпленеди.

Соңғы дәўирде диалектологиялық изертлеўлер түрли диалектлер менен говорлардың тийкарында кеңнен өриси алды. Нәтийжеде көп ғана монографиялық мийнеттер жарық көрди. Оларда аўызекни сөйлеў тилиндеги диалектлик сөз топарлары бойынша илимий жуўмақлар исленди.

Қарақалпақ тил билими тараўында лексикографиялық жумыслар да исленди. Соның нәтийжесинде көп ғана сөзликтер жарыққа шықты.

Булардың барлығы да қарақалпақ лексикологиясынын илимий хәм әмелий мәселелерине тиккелей қатнаслы мийнетлерден ибарат. Бул жумыслар қарақалпақ әдебий тилинин лексикасын изертлеў, сондай-ақ лексикология курсын жоқарғы оқыў орынында үйрениў исинде тийкарғы оқыў қураллары хызметин атқарады.

Лексикология пәни хәм оның ұазыйпалары

Тил билиминиң ең баслы тараўларының бири—лексикология. Ол тилдин сөзлик қурамы хәм оның раўажланыў нызамларын үйретеди. Сөзлик қурамды диахрониялық хәм синхрониялық бағ-

дарда қарастырады, изертлейді. Усы көз-қарастан лексикология тарауында екі объектти хәм екі бөлімди көріуге болады. Олардан бири тилдің сөзлик системасын хәзирги жағдайдағы раўажланыу дәрежесинен үйретсе, екінши сөзлик қурамда тарийхый жақтан тексерип, оған сол тилди дөретиуши халықтың тарийхый менен тиккелей байланыста баға береді, сөзге тарийхый тәрийп-леме жасайды. Усыған байланыслы лексикология илиминде бири-бирине беккем байланыслы екі бөлімди ажыратамыз. Оларды хәзирги лексикология хәм тарийхый лексикология деп атаймыз.

Қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына лексика хәм лексикология деген терминлер тил илиминің раўажланыуына байланыс-лы сонғы ўақытта орыс тили арқалы келип кирди.

Лексика гректің *lexikos* деген сөзинен келип шыққан. Бизинше сөзлик деген мәни аңлатады. Хәр қандай тилде қолланылып киятырған сөзлер сөзликти, яғный сөзлик қурамды қурайды. Олай болса сөзлик дегенде биз сөзлик қурамды, яғный тилдің сөзлик байлығын түсинеди екенбиз. Ал лексикология болса сол сөзлик қурамды хәзирги раўажланыу дәрежесинен хәм тарийхый көзқарастан изертлейтуғын тил хәққындағы илиминің бир тарауынан ибарат. Лексикология термини де гректің *lexikos* хәм *logos* деген екі сөзинен жасалып, сөзлик қурам хәққындағы илим дегенди аңлатады (*lexikos* —сөзлик, *logos* —илим).

Солай етип, лексикология—тилдің сөзлик қурамы хәққындағы илим. Оның изертлейтуғын ең кишкене хәм тийкарғы бирлиги сөз. Бирақ лексикология тек жеке сөзлерди ғана емес, оны сөзлик қурамның ишинде қарап, сөзлер жыйнағын белгилі бир ызым-лылық тийкарында пайда болып, раўажланатуғын категория, пүгин бир система сыпатында бақалайды хәм үйретеди.

Олай болатуғын болса, лексикология тилдің сөзлик система-сы хәм оның раўажланыу ызымларын изертлейтуғын илим тарауы екен.

Сөз тил илиминің басқа тарауларында да сөз етиледі. Мәселен, морфологияда да сөз үйрениледі. Бирақ сөзге морфология тарауында дүзиліси, формасы, грамматикалық қәсийети жағынан баға бериледи. Айтайық, адамлар деген сөз морфология нәзеринен түбир (адам) хәм көплик қосымтасынан (лар) турады. Мәніси хәм формасы бойынша атлық категориясына тийисли, затты аңлатады, дәл заттың атамасы, атау сеплигинде хәм т. б. Ал лексикология тарауында болса, бул сөз сөзлик қурамның бир элементи, туўра хәм ауыспалы мәнилерінде қолланыла алады, синонимлик сыңарларына ийе, түпкиликли лексикалық бирликтен ибарат, күнделикли қолланылуы барысында белгилі бир жағдайларда түрлише услублық та айрықшалықларға ийе болып келиуі мүмкин, т. б.

Бундай байланыс хәм айырықшалықлар тил илиминің басқа тарауларына да тийисли. Бул тараулар, әлбетте өзлеринің алдыларына қойылған талапларға сәйкес сөзди белгилі бир тәрепнен алып изертлейди.

Солай да лексикология ҳаққинда сөз еткенимизде, сөзди өзиниң изертлеу объекти етип алатуғын тил илиминиң басқа да тараулары арасындағы байланыс дыққат орайымызда турууы лажым. Әсиресе сөздин тәбиятын толығырақ түсиниўге себепши болатуғын семасиология, этимология, сондай-ақ лексикография ҳәм услубияттың өз-ара байланыслары тилдиң сөзлик қурамын ҳәр тәреплеме үйрениўде белгиле әҳмийетке ийе.

Сөзлик қурамды үйрениўде биз, әлбетте, лексикалық элементлерди түрли жобада сөз етемиз. Анаў я мынаў сөзге оның мәнисине, сөзлик системадағы орнына, тарийхый шығысы жағынан қайсы қатламға тийисли екенлигине, қолланылуы өрчисине, қолланылуы дәрежесине, услублық өзгешелигине қарай баҳа беремиз.

Демек, лексикология курсы сөзлик қурамды үйрениўде мине усы жоқарыда аталған ўазыйпаларды ҳәр тәреплеме иске асыруўды нәзерде тутады, яғний ол сөзлик қурамды пүтин бир система сыпатында қарап, оны семасиологиялық айрықшалықлары, қурамы, тарийхый шығысы, қолланыуы өриси, услублық өзгешеликлерин, қолланыуы дәрежесин жағынан баҳалайды ҳәм үйретеди.

Соның менен бирге, бул тараўда тилде таяр түринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери де түрли жобаларда сөз етилиди, оларға тән қасийетлерге сыпатлама бериледи. Бул мәселе лексикологияның ажыралмас бир тарауы болған фразеология бөлиминде қаралады. Фразеологиялық сөз дизбеклери тилде турақлы сөз дизбегин түринде ушырасатуғын лексикалық бирликлер сыпатында мәнисин, семантикалық биригиўшилигин, лексикалық қурамы, қурылысын, тарийхый шығысын, экспрессивлик-услублық айрықшалықлары көз-қарасынан үйрениледи. Өйткени қарақалпақ тилиниң сөзлик системасында фразеологиялық сөз дизбеклери өзгеше сыпаттағы сөзлик қатламды қурайды ҳәм күнделикли тил арқалы пикир алысуы жағдайында жеке лексикалық бирликлер сыяқлы қолланылуы мүмкиншиликлерине ийе. Мәселен, *пышақ, арқасы, қамырдан қыл суўыргандай, қулақ түриў, өкше көтериў, жыс тоғай, тастай қараңғы* усаған турақлы сөз дизбеклери сөзлик қурамды жеке лексикалық бирликлер сыяқлы өз орнына ийе ҳәм мәнилик жақтан бир сөз орнында қолланыла алады.

Лексикология курсы тил илиминин лексикография тарауы менен де тиккелей байланыста. Сонлықтан қарақалпақ лексикографиясы тарауындағы жетискенликлерге лексикалық машқалалар қатарында сыпатлама бериу ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилин тереңирек ҳәм ҳәр тәреплеме үйрениу исин әдеўир жеңилестиреди. Усы көз-қарастан лексикологиялық курсты лексикографиялық сыпатламалар менен ушластыруу мақсетке муўапық келетуғыны сөзсиз.

Лексикология курсында, усылай етип, сөзлик қурамды ҳәр тәреплеме анализлеу қарақалпақ әдебий тилиниң раўажланыуы нызамларын теориялық көз-қарастан үйрениу ушын да, тилдин кен мүмкиншиликлеринен әдебий тилдин нормаларына сәйкес дурыс ҳәм шебер пайдаланыуы ушын да үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ әдебиі тилинің сөзлик қурамын мине усы жобаларда үйрениў арқалы оның ҳәзирги дәўирде айта қаларлық дәрежеде раўажланғанлығын көремиз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ СӨЗЛИК СИСТЕМАСЫНДА СӨЗ ХӘМ ОНЫҢ МӘНИЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

Сөз қарақалпақ тилинің тийкарғы бирлиги сыпатында

Қайсы тилди алып қарасаң да, онда тийкарғы тулға сыпатында ең алды менен нәзеринди сөз аўдарады. Өйткени жәмийетте адамлардың бир-бири менен тил арқалы пикир алысыў, қатнасыў дурысында сөзлердин жәрдеми менен ғана иске аса алады. Сөзлерден гәп қуралады, адам өз ойын, пикирин екинши биреўге сөзлер арқалы жеткереди. Сөз тилдин коммуникативлик хызмет атқарыўындағы тийкарғы қурал болыўының өзи-ақ тилде оның бирлик екенлигин дәлийиллейди. Усы көз-қарастан тилде сөздин орны туўралы белгили орыс илимпазы Р. А. Будаговтың мына пикирин толығы менен қуўатлаўға болады: «Сөз—бул ең тийкарғы категория. Тил ҳаққында ойласақ, әдетте ең алды менен сөзлер туўралы ой жуўыртамыз. Өйткени тил сөзлерден турады, сөзлерге бөлинеди, сөзлердин бир-бири менен қарым-қатнасы, байланысы процесинде иске асады. Тил ҳаққындағы илим сөз бенен қатар түрли тил категорияларын ҳәм тил кубылысларын үйреткени менен, онда ең баслы «тәбийий» категория ретинде сөз турады».¹

Дурысында да сөз—тилде усындай әҳмиети уллы тийкарғы категория. Тил ҳаққындағы қайсы машқаланы изертлемекши болсаң да, оны сөз бенен бирге, сөздин тийкарында, сөз бенен тиккелей байланыста қараў керек.

Ҳәр қандай сөз бизди қоршаған объектив шынлықтын тилимиздеги дәл сәўлеси болып есапланады. Биз қандай да бир нәрсе туўралы ойлайтуғын болсақ, ямаса бир затты түсинип қабыл ететуғын болсақ, онда ол туўралы тилдин материаллық қабығы (оболочкасы) арқалы ғана ойлап, сол затты тек сөз түринде түсинип қабыл етемиз. Мәселен, *мәкке*, *пахта*, *китап*, *қағаз*, усаған дүньядағы затлар туўралы ойлағанмызда ең алды менен бизин санамызға сол затлардың сөз түриндеги түсиниклери, яғный ең тийкарғы белгилер жыйнағы келип түседи. Ал сөз болса усы затлар ҳаққындағы түсиниклердин тилимиздеги сәўлелениўи, атамасы болып есапланады. Ҳәр қандай түсиник тек сөз түринде ғана өмир сүре алады. Бул туўралы профессор Д. М. Галкина-Федорук былай деп жазады: «Түсиник—шынлықтын ойлаўдағы жуўмақланған улыўма сәўлеси. Ҳәр қандай түсиник сөз ямаса сөз дизбе-

¹ Р. А. Будагов. Введение в науку о языке, М., 1958, 5-бет.

гинде өз көринисине ийе болады, танылады. Сөзсіз түсиник өмир сүре алмайды».¹

Түсиник пенен сөз арасында оғада тығыз бирлик бар, олар екеуін бир-биринен ажыратып таслауға болмайды. Соның менен бирге, оларды бірдей деп қарауға да болмайды. Өйткени сөз тилдің бирлиги болса, түсиник ойлаудың (мышление) бирлигин құрайды. Сөз бенен түсиник бир-бирисіз жасай алмайды хәм олардың бири екіншисин дөретеди екен деп ойлау надурис болады. Бул тууралы Л. О. Резниковтың мына пикири оғада дурис айтылған: «Түсиник сөзден бурын дөрейди; сөзден бурын-ақ өмир сүреді, өз көриниси ушын сөзде тек сыртқы формасына ийе болады деу надурис, әлбетте. Сондай-ақ сөз түсиниктен бурын дөрейди, түсиникти сөз дөретеди деп тастыйықлау да надурис».²

Хәзирги заман қарақалпақ тилинде сөз бенен түсиник арасында мине усындай байланыс хәм бирлик бар.

Түсиник адамлардың жәмийетлик турмысында пайда болып хәм рауажланып отырады, адамлардың объектив шынлықты таныуының кем-кем тереңлесуі хәм рауажланыуы менен ол да рауажланып отырады. Бул нәрсе әлбетте, тилден тысқары емес, тил менен бирге, тилдің тийкарында ғана болады.

Анау я мынау түсиникти билдиретуғын сөзде сол түсиник биреу ғана болады. Биз *дәрья* десек, биздің сол зат хәққындағы түсинигимиз биреу ғана екенлиги белгили. Сөз болса тек жалғыз бир мәнини аңлатыу менен шекленбейди. Мәселен *дәрья* сөзи бир неше кеңейген мәнилерде қолланыла бериуі мүмкин: *дәрья*—жап, салма, теңизлерден айырықша белгилери арқалы айырылатуғын суу ағатуғын *дәрья*, кеулин *дәрья* дегенде кең, тасқын, көтеринки деген мәнилерде т. б.

Ал енди усы сөздің бир неше мәнилерде қолланыла алыу уқыпшылығы ол сөздің белгили бир контекстлерде бир неше сәйкес түсиниклерди аңлататуғынлығын да көрсетеди.

Сөздің бундай сөз мәниси түрінде иске асатуғын бир неше түсиниклердің материаллық қабығы (оболочкасы) хызметин атқарыуға уқыпшылығы семасиологиялық нызамлардың тийкары болып есапланады.³

Соның менен бирге турмыста анау я мынау түсиниктин тилде бир неше атамаға ийе болатуғын жағдайлары да бар. Айтайық, **оқытыушы**-муғаллим, **қонақ**-мийман сөзлери дара-дара атамалар болғаны менен, олар аңлататуғын түсиник бир. Бул сөзлер қарақалпақ тилинде бир түсиниктин еки түрли атамасы сыпатында сөзлик құрамда өз орнына ийе.

Сөз дегенимиз зат, қубылыс я оларға байланыслы белгилердин тилимиздеги сәулеси, атамасы дейтуғын болсақ, буннан ол

¹ Е. М. Галкина-Федорук. Слова и понятие. М., 1956, 35-бет.

² Л. О. Резников. Понятие и слово. изд. ЛГУ., 1958, 3-бет.

³ Т. А. Дегтярева. Формы проявления семасиологических законов. сб. «Закон семасиологического развития в языке», М., 1961, 4-бет.

сол зат я қубылыстың тәбийй қәсийетин билдиреди деген мәни келип шықпайды. Өйткені сөз өзиниң сеслик көриниси менен заттың тәбийй қәсийетин көрсететуғын болғанда, онда сөзлер аұыспалы мәниге ийе болмаған болар еди, бирдей сеслер жыйнағы менен ҳәр түрли затларды, қубылыстарды, ҳәркетлерди атауға болмас еди.

Сөз заттың өзи емес, ал сол зат ҳаққындағы түсиниктин тилимизде сөз түринде түсинилетуғын, қабыл етилетуғын дәл сәўлеси. Ол өзиниң мәниси бойынша улыўма алғанда улыўмаластырыўшы сыпатқа ийе. Мәселен **балық** деген сөзди алып қарайық. Бул сөздиң улыўмаластырыўшы мәнисин сонда, *балық* дегенде биз бир теклес бир неше затлар ҳаққында улыўма ғана түсиникке ийе боламыз. Балықтың түрлери көп. Усыған байланыслы қарақалпақ тилинде олар ҳәр түрли атамаларға ийе: сазан, шабақ, бекире, ылақа, сүен, торта, шортан, сыла, марқа, алабуға тағы басқалар. Балық дегенде я сазанды, я шабақты, я сүенди жеке айырып ғана түсинип қоймаймыз, улыўма жыйнақлап түсинемиз. Сондай-ақ дән деген сөзди айтқанымызда улыўма дән ҳаққында ғана аңлаймыз. Ал дәнниң қайсы түри: бийдай ма, жүўери ме, тары ма, арпа ма—ол бизге еле дәл анық емес, ал улыўмаластырып ғана түсинемиз. Биз **сазан** десек, **балық** дегенге қарағанда мәни дәлигин пайда етемиз, бирақ оның еле де қайсы сазан екенлиги анық емес, ал улыўма сазан. Сондай-ақ **жүўери** десек те, оның қайсы жүўери екенин еле анық емес, ал улыўма жүўери.

Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында сөзлердиң барлығы бирдей түсиникти атап келе бермейди. Олардың ишинде гейпара сөзлер жеке турғанда белгили бир түсиникти билдире алмайды. Базы бир меншикли атлар түсиникти аңлатпайды. Мысалы: Хожамурат, Зийўар, Мырзагүл, т. б. Бул меншикли атлар аталғаны менен, оның еле қайсы дәл түсиникти аңлататуғыны белгисиз. Олардың адамға тән атамалар екенлиги арқалы ғана улыўма ҳаққындағы адам түсиникти қабыл етемиз.

Тилимизде адамның сезимине байланыслы күйиништи, сүйиништи, таңлануўды ҳәм тағы басқаны аңлататуғын сөзлер де бар. Усындай таңлақ сөзлер де дәл түсиникти аңлатуў қәсийетине ийе емес. Мәселен, ақ, ұқ, пақ усаған сөзлер ҳеш қандай түсиникти атай алмайды.

Демек, сөз-түсиникке қарағанда әдеўир кең улыўмаластырыўшы мәниге ийе ең әҳмийетли категория.

Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик қурамындағы сөзлердиң барлығы бирдей затлық мәниге ийе болып келе бермейди. Олардың бир қатарына дәл семантика, яғный затлық мәни тән емес. Мына мысаллардағы сөзлердиң затлық мәнисине нәзер аўдарып қаран:

1. Қала, ауыл, болыў, оқыў, қызыл, сары, т. б.

2. Ҳәм, ушын, менен, арқалы, туўралы, т. б.

Биринши қатардағы барлық сөзлер де өзлериниң дәл семантикасына, затлық мәнисине ийе. Олар мәнилик жақтан қандай

да бир затты, хәрекетти, белгини аңлата алады. Ал екінші қатардағы сөзлер болса жеке сөзлер сыпатында танылғаны менен, затлық мәниге иіе емес, олар пикир алысыу жағдайында гәпте дәл семантикалы затлық мәнилі сөзлерди айтылайын деген ойдың мазмунына сәйкес бир-бири менен байланыстырыу үшін ғана хызмет атқарады.

Қарақалпақ тилинің сөзлик қурамындағы сөзлерди олардын усы тәрепин еске ала отырып, улыўма еки топарға бөлемиз. Биринши топарға дәл семантикаға иіе болған сөзлер киреди де, ал екінши топарға өзлериниң дәл семантикасына иіе болмаған сөзлер жатады.

Қарақалпақ тилинде дәл семантикаға иіе болған сөзлерди жеке мәнилі сөзлер, ал дәл семантикасы жоқ сөзлерди көмекши сөзлер деп атаса болады. Мектеп грамматикаларында да усы еки топарға киретуғын сөзлердиң биринши топары үшін мәнилі сөзлер, ал екінши топарын аңлатыу үшін көмекши сөзлер деген терминлер қолланылып киятыр.¹

Профессор Н. А. Баскаков та қарақалпақ тилиндеги сөзлерди сөз шақапларына айырыуда олардың семантикалық сыпатына байланыслы үлкен еки топарға бөлинетуғынлығын айтады. Дәл семантикасына иіе болған сөзлерди «самостоятельные или знаменательные части речи» деп атайды да, ал өзиниң дәл семантикасына иіе емес, яғный дәл ямаса абстракт түсиниклерди аңлатпайтуғын, көмекши хызмет атқаратуғын сөзлерди «служебные части речи» деп атайды.²

Хақыйқаттан да қарақалпақ тилинің сөзлик қурамындағы барлық сөзлер затлық мәниге қатнасына қарай усындай өзгешелликлерге иіе болып келеди.

Тилде сөзлер өзиниң айтылыу нормасына хәм фонетикалық қурамына иіе. Мәселен, адам, оқы, театр деген сөзлер бир-бири менен өзиниң өзгеше айтылыуы, сеслик қурамы бойынша ажыратылып отырады. Олардың пүтин бир фонетикалық қурамға иіе болыуының тийкарғы себеби, сонда, олар бир-биринен айырылатуғын белги мәнилерге иіе. Қәлеген сеслердиң қалай болса солай бириге қойыуынан сөз пайда бола бермейди. Мәселен, тро, сао, қыр усатып сеслер бириктирилгеннен мәниссизликтен басқа хәш нәрсе келип шықпайды. Сеслердиң сөз болып биригиуин тәмийин ететуғын нәрсе мәни болып табылады. Мине усы белгили бир мәниге байланыслы тилдиң нызамлықлары тийкарында бирлескен сес ямаса сеслер жыйнағы ғана сөзди құрай алады. Ал қарақалпақ тилинде сөз белгили бир мәниге иіе, қарақалпақ тилинің нызамлары тийкарында бирлескен сес хәм сеслер дүзилмесинен

¹ Қараңыз: Қ. Бердимуратов, А. Есемуратов. Қарақалпақ тили сабақлығы. I бөлим, фонетика, лексика хәм морфология, 5-6 класслар үшін, Нөкис, 1962, 42-бет.

² Н. А. Баскаков. Қарақалпақский язык, II, фонетика и морфология, часть первая, М., 1952, 474-бет.

ибарат. Оның сеслик құрылысы сыртқы тәрепин құрайды да, ал мәнисі ишки тәрепин құрайды. Мине сол сыртқы хәм ишки тәре-леринин бирлигинен сөз пайда болады.

Сөздин фонетикалық құрылыс бирлиги сөздин тийкаргы бел-гилеринин бири болып табылады. Қарақалпақ тилинде де сөз еки оннан көп фонемалардың бирикпесинен турады. Басқа гейпара тиллердегидей, бир фонемалық сөзлер ушыраспайды. Мәселен, орыс тилинде бир фонемалық сөзлерди көриуге болады: а таңлақ сөз), у (предлог), ж (тиркеуиш), б (тиркеуиш) т. б.

Сөз, соның менен бирге, еки пәтке ийе бола алмайды. Сөзде бир тийкаргы пәт болады: бала, оқыушы т. б. Дурыс, қарақал-пақ тилинде базы бир сөзлерде пәт жоқ: бардың ба? келипти мис т. б. Бул мысаллардың хәр бири еки сөзден турады, бирақ жанапай мәнисиндеги ба, мис сөзлеринде фонетикалық пәт жоқ.

Хәр қандай сөз белгили бир мәниге ийе болып келеди. Тилде мәниссиз сөз жоқ. Жоқарыда айтып өткенимиздей-ақ, базы бир сөзлер затлық мәниге ийе болмағаны менен, онда тарийхий қә-липлеккен, хәммеге ортақ грамматикалық мәни болуы; гәптеги сөзлердиң грамматикалық байланысы ушын хызмет етиудин пү-тинлиги, бөлинбеслиги де мине усыған байланысды. Сөзди бөлип, арасына қандай да бир өзгерислерди өндириу мүмкин емес. Он-дай жағдайда сөз мәнилик қәсийетинен биротала айырылады.

Сөз қарақалпақ тилинде мине усы жоқарыда атап өтилген өз-гешеликлер хәм айырмашылықларға ийе ең тийкаргы тил бирли-ги болып табылады. Ол усы айырықшалықлар хәм белгилер арқа-лы тилдиң басқа категорияларына ажыратылады.

Сөздин лексикалық хәм грамматикалық мәнилери

Қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамындағы көпшилик лексика-лық бирликлер затлық мәниге ийе болып келеди. Олар қандай да бир затты, хәрекетти, зат яки хәрекеттин анау я мынау белгисин аялатады. Мәселен, жер, суу, тау, тас усаған сөзлер жеке турған-да да, контекст ишинде де айтыушы менен тыңлаушыға мәлим, сол тилде сөйлеуши улыўма халық тәрепинен қабыл етилген зат-лық мәнини билдиреди. Ал қызық, беккем, бийик, пәс усаған сөз-лер заттың белгилерин, отырыу, жазыу, ислеу-хәрекетти, ерте, кеш, тез, жылдам ўақытлық белгилерди атайды. Усының менен бирге олар сәйкес грамматикалық форма, өзлерине тән грамма-тикалық белгилерге де ийе. Сонлықтан сөзлер затлық мәнисине, грамматикалық формасы менен белгилерине қарай анау я мына сөз шақабына ажыратылады.

Жоқарыдағы мысалларда сөзлердин затлық мазмуны олар-дың лексикалық мәнилери деп танылады да, ал грамматикалық формасы грамматикалық мәнилеринен ибарат.

Әдетте сөз дәл жағдайда бир лексикалық мәниге ийе болса,

оның грамматикалық мәнилери бір неше болып келеді. Айта-йық, ручка сөзинің затлық мазмуны—жазыу құралын аңлатыуы. Бул—оның лексикалық мәнісі. Ал ручка сөзинің бір ғана затты билдириуі, атау сеплигинде турыуы усы сөздің грамматикалық мәнилеринен ибарат.

Сөз затлық мазмунды аңлатыу үшін ол тилдің грамматикалық нызамлары тийкарында қурылған белгили формаға ийе болған болыуы керек. Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик құрамындағы хәр қандай сөзди алып қарасақ та, оның қарақалпақ тилиниң грамматикалық нызамларына сәйкес қурылғанлығын, белгили бир формаға ийе, белгили бир хызметти атқаратуғынлығын көреміз. Сондай-ақ биз өз ойымызды бир-биреуимизге жеткеріу сөз хәм сөзлер арқалы бир-биримиз бенен пикир алысуымыз үшін гез келген сөзлердің әйтеуір бир жыйнағынан пайдаланбаймыз. Ал, керисинше, сөзлерди айтылайын деген ой-пикир тийкарында тил нызамларына сәйкес белгили бир грамматикалық байланысқа түсиреміз. Олай болмағанда сөзлердің әйтеуір жыйнағынан тил арқалы қатнас жасау жағдайында адам талабын қанаатландыратуғын хеш нәрсе келип шықпаған болар еди. Мәселен Уатан, ең, үшін әдиули, ет, ұазыйпа, хызмет деген сөзлерди қалай болса солай байланыссыз, усылайынша бирлестиргеннен айырым-айырым түсиниклерден басқа бир жыйнақлы ойды аңлататуғын хеш қандай мазмун шығара алмаймыз. Ал енди усы сөзлерди хәзирги заман қарақалпақ тилиниң нызамларына сәйкес грамматикалық жақтан айтылайын деген ой тийкарында байланысқа түсирсек, Уатан үшін хызмет етиу—ең әдиули ұазыйпа деген гәп пайда болады. Бул сөзлердің бир ойды билдириуінде олардың бир-бири менен грамматикалық байланысқа түсиуі үлкен әхмийетке ийе болып тур.

Қарақалпақ тилинде сөздің грамматикалық мәнісинин әхмийети оғада уллы. Грамматикалық мәни, бириншиден, сөздің лексикалық мәнісин дәретиу үшін хызмет етсе, екиншиден, гәп ишинде сөзлерди байланыстыруу, сол арқалы бир-биримиз бенен қатнасты иске асырууға себепши болады. Сонлықтан да Е. М. Галкина-Федорук грамматикалық мәни хәм грамматиканын хызмети ҳаққында төмендегише жүдә дурыс пикирге келеди: «Сөздің грамматикалық мәніси хәр түрли қатнасты билдирип отырады, сонлықтан грамматикасыз байланыссыз пикирди жеткере алыуда мүмкин болмас еди. Турмыстың түрли тәреплерин аңлатыуға байланыссыз сөзге зәрүрий форманы грамматика шөлкестиреди».¹

Сөзлердің лексикалық мәнилери менен грамматикалық мәнилери арасындағы байланыс, олардың мазмуны хәм формасы арасындағы бирлик сыпатында танылады. Олар бир-биринен ғәрезли.

¹ Е. М. Галкина-Федорук. Слово и понятие, М., 1956, 29-бет.

Мине сол бирлик, бир-бири менен байланыслылык хэм бир-биринен гәрезлилик қарақалпақ тилинде сөздің лексикалық мәніси менен грамматикалық мәніси арасында жүдә анық сезиледи.

Сөздің лексикалық мәнилеринин түрлери

Тил билиминде сөздің лексикалық мәнилеринин түрлерин анықлау тийкарғы мәселелердин бири болып киятыр. Ол айқын тиллердин базасында еле де көбирек изертлеуди талап етеди. Илимпазлар арасында бул тарауда таласлы пикирлер усы күнге шекем дауам етпекте.

Көпшилик жағдайларда сөздің мәнилери тууралы пикир жүргизилгенде, оның туура хэм ауыспалы мәнилери, көп мәнилиги, сөзлердин контекст пенен байланыслылығы, т. б. тууралы көбирек сөз етиледі.¹

Сөз мәнилери тилдеги фактлерге байланыслы оннан басқа да жобаларда қаралып, айырым тил изертлеушилері тәрәпинен түрлише классификацияланып жүр. Мәселен, орыс тилинин лексикасын изертлеушилердин бири В. Н. Головин орыс тилинде сөзлердин лексикалық мәнилерин бес түрге бөледі. Сөз мәнісинин затқа қатнасуы хызметине байланыслы номинативлик (береза, жизнь) хэм сигналлық (ах, увы), сес мәнісинин зат пенен байланысуы усылына қарай туура (книга, дорога) хэм ауыспалы (железные мускулы, золотой человек), сөз арқалы билдирилетуғын қубылыстың сыпатына байланыслы дәл хэм абстракт деп бөледі. Буны лексикалық мәнилердин биринши топары деп белгилейди. Мәнинин түсиник пенен байланысуы сыпатына қарай терминологиялық (интеграл, зоология) хэм улыўма (нога, окно), сөз хэм оның мәнісинин түсиникти аңлатыу жағдайына қарай образлы (звезды блешут) хэм образсыз (солнце одно из звезд вселенной), мәнинин эмоционаллық-ерк искерлиги менен байланысына қарай эмоционаллық (дороженько, вытолкать) хэм логикалық (радость, грусть, любовь) деп бөледі. Буны лексикалық мәнилердин еккинши топары деп атайды. Ал бир сөз көлеминде мәнилердин бир-биринен алыслық дәрежесинин жағдайына қарай полисемиялық (ручка человека) хэм омонимлик (косы, мир), бир неше сөзлердин мәнилеринин генетикалық жақтан бир-бирине байланысына қарай дәретиўши (дом, окно) хэм дөренди (домик, оконный), мәнилердин жақынлық жағдайына қарай синонимлик (мужественный, храбрый) хэм антонимлик (белый, черный), бир сөз көлеминде лексикалық мәнилердин бир-биринен генетикалық гәрәзсизлигине қарай мотивлескен (стол пища, стол предмет) хэм мотивлеспеген (пачка, дуб) деген түрлерин көрсетеди. Оларды лексикалық мәнилердин үшінши топарына киргизеди. В. Н.

¹ Қараныз: Е. М. Галкина-Федорук. Современный русский язык, лексика из. МГУ, 1954, 42-74-бет. «Хәзирги замон ўзбек тили», Ташкент, 1957, 63—85; Г. Г. Мусаев, «Современный казахский язык, Алма-Ата, 1959, 9—26-бетлер.

Головин орыс тилинде сөйлөүшү жәмээт тәрәпинен мәниниң таңылыуу ҳәм қоллы анылыуы жағдайына қарай жаңа ҳәм гөнерген, ҳәзирги ҳәм этимологиялық, жалпы ҳәм контекстлик, бийтәрәп ҳәм услублық, жедел) ҳәм сийрек сыпаттағы лексикалық мәнилердиң болатуғынлығын айтады. Мәнилердиң бундай түрлерин сөзлердиң лексикалық мәнилериниң төртинши топары деп атайды. Ол сондай-ақ сөздиң еркин (газета, карандаш, ехать) ҳәм байланысқан (оказывать помощь содействию, поддержку) лексикалық мәнилерин айырып, оларды бесинши топарға киргизеди.¹

Гейде сөз мәнилерин анализлеуу ҳәм бөлиуу мәселесинде сөзлердиң семантикалық жағы көзде тутылады. Сөзлердиң лексикалық мәнилериниң түрлерин анықлау да тек олардиң семантикалық жағы емес, ал сол сөз мәнисин дәретиуе себепши болатуғын барлық жағдайлар, сөз аңлататуғын затлар қубылыслар арасындағы байланыс, сөздиң лексикалық-грамматикалық қатнасы, дәл жағдайда сөзлердиң бир-бири менен байланысуу дәрәжесин, сөздиң мәнилик шеңбери, қолланылыуы ҳәм т. б. есапқа алынууы шәрт.

Академик В. Виноградов сөз мәнилерин қоспалы категория сыпатында бақалап, оны ҳәр тәрәплеме анализлеуу арқалы лексикалық мәнилердиң тийкарғы үш түрин атап көрсетеди: еркин, фразеологиялық байланыс, функционаллық-синтаксислик шәртли.² Егер оларды қарақалпақ тили материаллар базасында қарасақ, онда сөзлердиң лексикалық мәнилерин арасында да мәниниң усы түри көзге түседі. Мәселен, адам, узын, барыу, усаған сөзлердиң лексикалық мәнилерин объектив шынлықтын қубылысларына байланыс дәрәген номинативлик мәнилерден ибарат. Бул мәнилер арасында байланыс қатнас сол сөзлер аңлататуғын зат қубылыс арасындағы байланыс ҳәм қатнасқа тийкарланған. Сонлықтан адам сөзи де, узын сөзи де, барыу сөзи де затлық-логикалық нызамлылық тийкарында екінши сөзлер менен еркин қолланыла алыу, байланысуу мүмкиншилигине ийе: искер адам, шаққан адам, узын адам, келте адам, узын тәрек, узын әшгеме, узын ағаш, узын пальто, қалаға барыу, мектепке барыу, лекцияға барыу, пахтаға барыу, т. б. Керисинше, көк адам, жасыл адам деу мүмкин емес, өйткени көк ҳәм жасыл сөзлери аңлайтуғын зат белгиси менен адам сөзи аңлататуғын зат белгиси арасында байланыс жоқ, бул затлық-логикалық нызамлылыққа қайшы келеди.

Объектив шынлықтын қубылысларына байланыс кең қолланылыуу өрчисине ийе лексикалық мәнини еркин мәни деп атаймыз.

Ал гейпара лексикалық сөз мәнилерин тек белгиле бир сөз

¹ Қараңыз: В. Н. Головин, О типах лексических значений слов русского языка. Ученые записки Горьковского Государственного Университета Н. И. Лобачевского, выпуск 59, 1960.

² В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова: («Вопросы языкознания», №5 1953. 26-бет.

дизбегиниң ишинде ғана көринеди, басқа сөзлердиң мәнилери менен еркин түрде байланыса бермейди, олардың мәнилери қарақалпақ тилиниң лексикалық системасындағы айырым ишкі ыызамлылықлар менен белгиленеди. Мәселен, телегей, қыпша, дүт усаған сөзлердиң мәнилери телегей, теңиз қыпша бел, дүт тоғай усаған фразеологиялық сөз дизбеклеринде ғана көринеди. Олар басқа сөзлер менен еркин түрде қолланыла алмайды, ал шекленген турақлы сөз дизбеклеринде ғана қолланылады. Бундай мәнилер қарақалпақ тилинде фразеологиялық байланыссы мәнилерди қурайды.

Сөздиң лексикалық мәнилериниң үшінши түри функциональлық-синтаксислик шәртли мәниден ибарат. Функциональлық-синтаксислик шәртли мәнили сөзлер зат ҳәм қубылыстың туўра атамасын аңлатпайды. Бул мәни тийкарынан сөздиң гәпте белгили бир-синтаксислик хызметине байланыссы аўыса қолланыўында көринеди.

Функциональлық-синтаксислик шәртли мәни экспрессивлик-эмоциональлық характерге ийе болып келеди. Мысалы: Сен де бир тұлки!—деди ол терис бурылып. Бул жерде тұлки сөзи аўысқан мәниде баянлаўыш хызметинде синтаксислик шәртли мәнини аңлатып тур.

Сен өлгенде, жыламады жаўызлар.
Қарамады қанлы қыйсық аўызлар.
Ғарқ-ғарқ күлди өлиминсә қуўанып,
Гүңкилдесип ҳарам ойлы доңызлар.

(Д. Назбергенов. «Пушкин»)

Бул мысаллардағы «аўызлар», «доңызлар» сөзлериниң усы контексттеги мәнилери синтаксислик шәртли мәнилер болып табылады. *Аўызлар*, *доңызлар* сөзлерин бул жерде заттың дәслетки тиккелей атамасын мәнилерин аңлатып турған жоқ, ал сол контекстиң мазмунына байланыссы екінши мәнилерде қолланылып тур.

Бул жағдайлардың барлығында да сөздиң лексикалық мәнилериниң түрли қатнастарда типлерге бөлинип киятырғанлығын көрсетеди. Солай да тил илиминде лексикалық мәниниң пайда болуў ҳәм функциональлық жақтан иске асыўына ғәрәзли түрли тәрептерин есапқа ала отырып, жыйнақланған түрде олардың типлерин төрт түрге ажыратуў кең тарқалып отыр.¹

1. Номинациялық усыл бойынша лексикалық мәнилердиң ажыратылыўы. Бунда лексикалық мәниниң затқа тиккелей қатнасы тийкарында туўра атауы ямаса усаслық белгилерине қарай екінши затты аўыса атау процесин иске асады. Мәселен, аўыз жеке тұрғанда адамның бир ағзасын билдиреди. Затқа тиккелей

¹ Қараныз: М. И. Фомина Современный русский язык. Лексикология. М., 1983. 30-36-бетлер.

қатнаста, оны туўра атайды. Ал қораның аузы, қаптың аузы деген сөз дизбеклеріндегі ауыз сөзі сәйкес екінші бір зат пенен қандай да бір усаслық белгилеріне қарай сол заттың ауысқай атамасы хызметін атқарып тұр. Біріншиси атаманың бірінші туўра усылда пайда болуы да, ал екіншиси ауысқач усылдан ибарат.

Сөздің белгилі бір затқа я қубылысқа байланысly пайда болған дәслепки затлық мәнісі туўра мәні деп аталады. Ол сәйкес уғымды, оның анау я мынау белгисіне тиккелей қатнас жасайды: Ауыл аралығына асфальт жоллар салынды. Екі ауылды туўра жол тутастырады. Бул гәплерде жол сөзінің мәнісі туўра мәнілерден ибарат. Ол көбинесе сөздің тийкаргы мәнісі болып табылады.

Затлар арасындағы усас белгилер тийкарында дәслепки атама менен екінші затты атау арқалы пайда болған мәні ауысқан мәні деп аталады.

2. Семантикалық байланыс дәрежесіне қарай лексикалық мәнілердің ажыратылуы. Бунда сөздің семантикалық қатнасында көрінетуғын затлық байланыс есапқа алынады. Усы көз қарастан сөздің дәслепки мәнісі тийкаргы мәні болады да, ал мәнілер арқалы сезилетуғын затлық қатнасқа негизленген лексикалық мәні дөрөңди мәні есапланады. Айтайық, дәстурхан сөзі әдетте ауқат салынуатуғын зат, ыдыс мәнісін аңлатады. Ал дәстурхан жайыу, дәстурханға мирәт етиу сөз дизбеклерінде ыдысқа дегенді емес ал ас-дүзға деген мәнісін аңлатады.

3. Лексикалық бирлесушилиги, яғный синтагматикалық қатнасы бойынша лексикалық мәнілердің ажыратылуы. Бул классификацияның негизи В. В. Виноградовтың лексикалық мәнілердің типлери ҳаққындағы теориясына қурылған. (Бул туўралы жоқарыда ескертип өтилди). Бул жағдай көпшилик лексикалық мәнілердің екінші бір мәнілер менен бирлесушилиги кен хәм еркин түрде, биразлары шекленген хәм турақлы, үшіншилери синтаксислик хызметіне қарай шәртли сыпатламада болуынан гәрәзли: Мәселен, орамал сөзінің лексикалық мәнісін алып қарайық. Бул мәні сөзлердің өз-ара затлық-логикалық қатнасына қарай объектив нызамлылық тийкарында көп ғана сөз мәнілери менен еркин бириге алыу уқыплылығына ийе: қызыл орамал, үлкен орамал, нағысly орамал; орамал орау, орамал алыу, орамал жайыу, т. б. Ол да белгилі дәрежеде. Ал екінші бір мәнілер менен сол затлық-логикалық қатнасқа қарай бириге алмайды. Мәселен, суйық орамал, бийик орамал, т. б.

Кен семантикалық бирлесушиликке ийе лексикалық мәнілер еркин мәнілер делінеди.

Лексикалық мәнілердің екінші түри фразеологиялық сөз дизбеклерінде көринеди. турақлы шекленген мәніде, сөз дизбегі аңлатқан пүтин мәнінің ажыралмас бөлегі ретінде танылады: *жыс тоғай, асқар тау, қыпша бел*, т. б. Бундағы *жыс, асқар, қыпша* сөзлерінің лексикалық мәнілери усы сөз дизбеклери менен

ғана шекленеди, семантикалық жақтан тийкарынан *тоғай, тау, бел* сөзлері менен байланысуы уқыплығына ие.

Бундай мәнилер фразеологиялық байланысқан *лексикалық мәнилер* деп аталады.

Синтаксислик хызметинне қарай шәртли түрде мәни ауысыуынан дөреген мәнилерди *синтаксислик шәртли мәнилер деймиз*; *Ол да бир жүрген хайуан дә!* Бул гәптеги *хайуан* сөзи гәптиң баслауышы хызметинде жұмсалып, өзгеше ауысқан мәнини билдирип тур.

4. Лексикалық мәнилердиң хызметине қарай ажыратылыуы. Бул жағдай көпшилик лексикалық мәнилердиң затлар менен қубылыслардың туұра атамасы сыпатында екінши биреулериниң экспрессивлик-синонимлик мәни сыпатына ие болып келиуине байланыслы: *үлкен, мақтануы, ашыу; гидиман, жыртылыу, қәхәр*, т. б.

Зат яки қубылыстың атын билдиретуғын лексикалық мәнилер номинативлик мәнилер делinedи де, олардың қосымша бояуларға ие сыңарлары аңлатқан мәнилерди экспрессивлик-синонимлик мәнилер деп атаймыз.

СӨЗДИҢ ТУҰРА ХӘМ АУЫСҚАН МӘНИЛЕРИ

Сөздиң дәслепки тийкаргы мәниси оның туұра мәниси болады. Тийкаргы мәниси дегенде оның дәслепки белгили бир зат, қубылыс я солар арасындағы қатнастарға тән белгилерге байланыслы келип шыққан затлық мәнисин түсиниуимиз керек. Тил тийкаргы номинативлик мәни дегенди ушыратамыз. Тийкаргы номинативлик мәни дегенимиз сөздиң тийкаргы затлық мәниси болады. Мәселен, *бүркит, торғай, ғаз* деген сөзлердиң дәслепки мәниси, яғни тийкаргы затлық мәниси олардың қуслардың белгили бир түрин аңлатыуы. Минне бул сөзлердиң усы мәнилери туұра мәнилер болып есапланады. Егерде оларды *Бүркит—жыртқыш қус, Торғайлар аспанды ушып жүр. Оқушылар ғаз асырауды үйренди усаған гәптерде ушыратсақ, онда бүркит, торғай, ғаз* деген сөзлердиң тек ғана өзиниң тийкаргы туұра мәнилеринде қолланылып турғанлығын аңлаймыз.

Сөзлер барлық уақытта усылай өзиниң тийкаргы туұра мәнилеринде қолланып келе бермейди. Керисинше, олар буннан басқа да мәнилерде қолланыла бериуи мүмкин. Барлық жағдайда да сөздиң туұра мәниси оның басқа мәнилерин тексерип көриуге өлшеуиш болады. Туұра мәнини өлшеуиш етиу арқалы сөздиң гәпте қайсы мәниде қолланылып турғанын билемиз.

Усы көз қарастан биз мына төмендеги мысаллардағы гейпара сөзлердиң мәнилерин тәриплеп қарайық:

Таудан ушқан бүркит болдым.
Қонар жерим болған емес.

(Бердақ, «Болған емес»).

Дән жоқ жерде торғай болдым.
Оны хеш ким билген емес.

(Бердақ, «Болған емес»)

Палапан емес, ғаз болдым.
Қонарға көл болған емес.

(Бердақ, «Болған емес»).

Бұл жерде *бүркіт*, *торғай*, *ғаз* деген сөзлер өзіннің туұра мәнісінде қолланып отырған жоқ. Шайыр бүркіттің қарыұлылығына, айбатлылығына байланысы, соған сүйене отырып, өзін қарыұлы, айбатлы, бірақ қонарына жери жоқ бүркіт едім деп отыр. Ал торғай болдым дегенде өзін әзіз едім демекші болады, ғаз болдым дегенде жетилистим, бірақ бахытлы өмір сүріуге сол байлар бийлеген заманда басымда еркім болмады, рәхәт көретуғын жерім болмады деген мәнін түсіндіреді.

Демек, бұл мысалларда *бүркіт*, *торғай* деген сөзлердің жәрдемі менен гәп қуслар хәққында емес, ал адам хәққында баратыр екен. Мине бұл мәни усы сөзлердің аұысқан мәнісі болып есапланады.

Сөз аұысқан мәниде қолланылғанда, көбинесе оған қандай да бір мәнилик өткирлик топланады, дәслепки туұра мәнісі менен салыстырып қарағанда бұл мәнилик өткирлик жүдә айқын сезиледи. Мысалы:

Пахтакештин гүзги ойы, гүзги тәшүнши,
Белгили гой: шөжелейди теримде иси

(И. Юсупов, «Сентябрьдеги ойлар»)

Бұл мысалда *шөжелейди* деген сөз көбейеди, қыйынласады деген мәнилерде қолланылған. Бірақ оның иси қыйынласады, иси көбейеди деген сөз дизбеклері менен салыстырып қарасақ, онда шөжелейди деген сөздің мәни өткирлиги арқалы күшейтіліп турған пахтакештин теримдеги мийнет хәрекетинің пәтәли барысы тынлаушыға да, оқушыға да күшли сезиледи. Ал енді оның усы контексттеги аұысқан мәнісін тауық шөжелейди деген гәптеги туұра мәнісине салыстырсақ, онда күшейтілген мәни бірден-ақ ұғынылады.

Сөзлердің аұысқан мәнісі полисемиялық бір тәрепін құрайды. Өйткені сөз мәнісіннің аұысыуы арқалы сөздің мәни өриси кеңейип отырады. Мине бұл нәрсе сөздің туұра хәм аұысқан мәнілерін полисемияның баслы мәселесі сыпатында қарауға мүмкіншілік береді.¹

Тилимизде аұысқан мәнилерге ийе сөзлер оғада көп. Олардың көпшілігінің мәни өриси әдеуір кеңейген.

1. А. А. Реформатский Введение в языковедение 1955 49 бет

Сөз жеке турғанда, әдетте, өзіннің туура мәнісінде ұғынылады да, ал оның қайсы мәніде қолланылып турғанлығын контексте белгилі болады. Мәселен, *бет* сөзінің туура мәнісі— адам мүшесінің белгилі бір бөлегін аңлатыуы, атауы. Бірақ ол тек ұсы менен ғана шекленип қалмастан, тарихый әсірлер дауамында мәнилік жақтан әдеуір кеңейіп, көп мәнилі сөз дәрежесіне көтерілген (*кітаптың беті, жердің беті, жайдың беті*). Сондай-ақ жол сөзінің туура мәнісі — дәл заттың атамасын аңлатыуы, жүретуғын жолды билдириуі болса, оның аұысқан мәнилері мына контекстлерден анық байқауға болады: *Мәселе екі жол менен шешіледі; Өзбекстанның өз жолы бар*.

Бұл жерде жол сөзі ұсылы, бағдары деген аұысқан мәнилерде қолланылып тур.

Сөздің туура мәнісі де, аұысқан мәнилері де улыұма халық ұшын бірдей, әдебий тилде қәлиплескен норма ретінде танылады. Сонлықтан аұысқан мәнилер де күнделікли тәжірийбеде туура мәни сыяқлы жеделлікке ийе.

Солай етип, сөздің белгилі бір зат, қубылысқа байланысты пайда болған дәслепки затлық мәнісі туура мәни, ал туура мәни тиккарында дәреген қосымша мәнилер аұысқан мәнилер деп аталады.

Сөзге тән бундай айырықшалықлар елеулі семантикалық қубыстар сыпатында көзге түседі. Сонлықтан қайсы тилдің болмасын сөзлик құрамының семасиологиялық өзгешеликлеріне бақа бериуде сөздің туура хәм аұысқан мәнилерін анықлауға жетерли орын берилип киятыр. Солай да гейпара илимпазлар сөз мәнилерін былай етип ажыратыудың шәртли түрде екенлигин, өиткени кәпшилик туура мәнилі деп аталып жүрген мәнилердің өзі тарихый жақтан алып қарағанда аұысқан мәнилер болып шығатуғынын, сонлықтан туура хәм аұысқан мәнилер шәртли категориялар екенлигин ескертеді.¹

Дурысында да сөздің туура хәм аұысқан мәнилері, олар арасындағы байланыс бул тарихый дәуірлер дауамында удайы болып туратуғын тилдеги өзгеріселерден ибарат. Биз тилимиздеги гейпара сөзлердің хәзіргі мәнісі менен ертедегі мәнісіне нәзер-аұдарсақ, олар арасында үлкен айырмашылықты көреміз. Мәселен, «аұыл» деген сөз бурын үсті ашық мал қамайтуғын қора деген мәніде қолланылған². Ал хәзір бул сөздің мәнісі түп тамырынан басқаша, аұыл дегенде биз хәзір мәдениетлы, құрғын колхоз хәм совхоз аұылын түсінеміз.

Анық деген сөз бурын таяр деген мәніні аңлатқан. Ал хәзір хәқыйқат, белгилі, айқын, анықланған, белгилі болған деген мәніде қолланылады.

Кийик сөзі бурын улыұма жабайы хайуанларды билдирген, ал хәзір хайуанлардың бир түрін ғана кийик деп атаймыз.

¹ В. А. Звегинцев. Семасиология, изд. МГУ, 1957, 22-бет.

² Қараныз: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М., 1951, 355, 358, 394-бетлер.

СӨЗ МӘНИСІНИҢ АҰЫСЫҰ УСЫЛЛАРЫ

Хәзирги қарақалпақ тилинде сөз мәніси қалай болса солай емес, ал белгили бир семантикалық усыллар тийкарында иске асатуғынлығын байқаймыз. Мине усындай семантикалық усыллардың бири метафоризация усылы яғный усаслық арқалы сөз мәнісін аұысыуынан ибарат. Бул усыл арқалы сөз мәніси аұысқанда анау я мынау зат я қубылыстың атамасы арқалы өз ара түри, формасы, ҳәрекети, т. б. белгилердин усаслықларына қарай екінши бир зат я қубылыс аталады. Мәселен, столдың ағы, қазанның қулағы сөз дизбеклериндеги аяқ ҳәм қулақ сөзлериниң мәнилери—аұысқан мәнилер. Олар аяқ, қулақ сөзлерин билдиретуғын адам организмине байланыслы мүшелер менен өзлери аңлататуғын затлар арасындағы усаслық белгилер тийкарында дөреген.

Метафоризациялық усыл арқалы аұысқан мәнилердин көпшилиги улыўма халық тәрепинен сол сөзлердин тийкарғы мәнилериндей болып түсиниледи: адамның бауыры-таудын бауыры, қустың қанаты-жайдың қанаты, өткир пышақ-өткир көз-қарас, жиптин түйини-иштиң түйини, қустың тумсығы-кемениң тумсығы, суу қайнауы-мийнеттиң қайнауы, т. б. Күнделикли турмыста усы сөз дизбеклериниң бириншиси де, екіншиси де теңдей ҳәммеге түсиникли, өйткени олар көпшилик тәрепинен қабыл етилип, теңдей қолланыла беріушилик қәсийетин бойына синирип кеткен. Халық олардың қайсысын болса да керекли жеринде иркилмей қоллана береди.

Метафоризациялық усыл арқалы сөз мәнісін аұысыуынан пайда болған сөзлерди *метафоралар* деп атаймыз. Олар турмыстың барлық тараулары бойынша ушыраса береди.

Бир нәрсени ескертип өтиу керек. Биз метафора дегенде тил билиминде қандай да бир усаслық тийкарында пайда болған аұысқан мәнилерди түсинетуғынымыз белгили. Ал бул усыл арқалы көркем әдебиятта көркем сүүретлеудин баслы қуралларының бири сыпатында да метафоралар¹ жасалады. Бул екеўиниң яғный улыўма қарақалпақ тилиндеги метафоралар менен көркем әдебияттағы метафоралардың арасында айырықшалықлар бар. Бул айырықшалықлар көркем әдебиятта көркем сүүретлеу қуралларының бири сыпатында қолланылатуғын метафоралардың образлық характеринде көрinedи. Мәселен, мына мысалларды салыстырып қарайық:

1. Ағын сууды жағалағанның,
Сезими сергеп, кеўли кеңейер,
Тебисиндей тамырда қанның,
Суу тоқтаусыз ағыуды билер.

(И. Юсупов, «Әмийге»).

¹ Метафора—гректин *metaphora* (аұысыу) деген сөзинен келип шыққан

2. Жер қушағы мисли жупар аңқылды.
(Усындайда ой келеди хәр қыйлы)
Мийнетимнен мың доланып жайнаған.
Ғасыл далам өз кеулимдей шалқыды

(Ғ. Сәйтназаров, «Сентябрь»).

3. Мен урамның аузын сизлер ушын ашып қойғаным жоқ.
(С. Арысланов, «Қоңырат»)

Бундағы *кеңейер (кейли)*, *тебисиндей (қанның)*, *қушағы (жер)*, *доланып (балам)*, *шалқыды (кеулимдей)* деген сөзлер образлы мәниге ийе, ал үшінши мысалдағы *аузын—(урамның)* деген сөз ондай сыпатқа ийе емес. Усының өзи улыўма тилдеги метафорлар менен көркем әдебиятта айырықша қолланылатуғын метафоралар арасындағы өзгешеликти көрсетеди. Бизин үшінши мысалымыздағы *ауыз (урамның)* усаған ауысқан мәнили сөзлер көркем әдебиятта метафоралар сыпатында қаралмайды.

Көркем әдебиятта сүўретлеў қуралларының бири сыпатында қолланылатуғын метафоралардың улыўма қарақалпақ тилинде сөйлеўши жәмәэт тәрепинен танылған мәни-сыпатында қабыл етилгенлери ғана тилдеги лексикалық мәнилердин белгили бир түрин қурауы керек. Ал улыўма халықтың танымалылыққа ийе бола алмай жүрген көркем сөз шебериниң айырықша услубына байланысы ғана қолланылған мәнилер лексикалық мәнилердин топарына кирместен жеке мәнилик бояўлар сыпатында қала береди.

Усыған байланыслы қарақалпақ тилинде метафоризациялық усыл менен жасалған мәнилерди, яғний метафораларды улыўма халықлық характерге ийе болыў дәрежесине хәм услублық айырықшаланыўына қарай үш топарға бөлиўге болады.

1. Улыўма халық тилиндеги метафоралар. Буған турмыстын барлық тараўларында, халық сөйлеў тилинде, жазба тилде, сонын ишинде әдебий шығармаларда да кеңнен қолланылып жүрген метафоралар киреди. Олар арнаўлы көркем сүўретлеў қуралы сыпатында қолланыла алмайды, образлылыққа ийе емес. Мысалы, *Жаптың аяғы, ийнениң көзи, жүректиң урыўы, көздиң нуры, жумыстың басы, гәптиң аяғы, т. б.*

Метафоралардың бул түри тилде жүдә көп санда ушырасады.

2. Улыўма халық тилинде қолланылатуғын бирақ образлылық сыпатқа ийе метафоралар. Буған тийкарынан алғанда көркем сүўретлеў қуралларының бири сыпатында пайдаланылып киятырған метафоралар киреди. Мысалы: *сөз маржаны, нәзик кейил, туңғыш муҳаббат, қалғығыш түн, т. б.*

3. Улыўма халық тилинде танымалылыққа ийе емес метафоралар. Гейпара ўақытларда анаў я мынаў сөз шебериниң шығармаларында өзиниң сүўретлеў услубына байланыслы, айырықша услублық өзгешеликлерин көрсететуғын метафораларды көриўге болады. Мысалы:

1. Өтті әсирлер құуыл арбасын.
Әл-Беруний тууылған жерде.

(И. Юсупов, «Күн шығыс жолаушысына»)

2. Уәдесінде табан тиреп туруға,
Жаңа жылдың жаңа беккем бели бар,

(А. Дабылов, «Гәне жыл менен жаңа жыл»).

3. Саңырау дала сай-салада,
Жылтылдайды от сағымы
Бирақ зорға илер еди,
Қарағанда көз ағымы.

(Ж. Аймурзасов, «От ишінде»).

Бұл мысаллардағы *әсирлер арбасы, жаңа жылдың бели, көз ағымы* деген метафоралар шайыр тилиндеги услублық өзгешелик-ти көрсететуғын жеке метафоралар болып есапланады. Бундай жеке услублық метафоралар улыўма тилдеги жалпы метафоралардай қәлеген адамның лексикасында ушыраса бермейди. Ал жалпы метафоралар болса кең өрискке ийе, улыўма халық тәрәпинен теңдей түсиниле береди. Мәселен, күнделикли сөйлеу тилимизде жийи қолланылатуғын *адамның бели, аттың бели* деген сөз дизбеклери менен жылдың бели деген сөз дизбегин салыстырып қарағанның өзи-ақ жоқарыдағы пикиримизди тастыйықлайды. Сөйлеу тилимизде биз жылдың бели деп айтпаймыз, ол еле қәдимги улыўма халық тилиндеги метафорадай танымалылыққа ийе емес. Шайыр бул сөз дизбегин пайда етиўде, әлбетте, адамның бели ямаса аттың бели дегендеги уасалықтан пайдаланған, соған сүйенип метафораны пайда еткен, бирақ ол тек сол шығарманың көлеминде ғана поэтикалық сүүретлеу қуралы, яғный поэтикалық метафора сыпатында танылады.

Солай етип, метафоризациялық усыл қарақалпақ тилинде өнимли, сөз мәнилерин байытуўдағы ең жедел усыл болып саналады.

Қарақалпақ тилинде сөз мәнисиниң ауысыуынын белгили усылларының бири *метонимиялық¹ мәни өзгериси* усылынан ибарат. Бунда зат яки қубылыс арасындағы байланыс тийкарында бир зат атамасы менен екннши зат қайта аталады, нәтийжеде дәслепки атаманың мәнисине қарағанда пүткиллей өзгеше екннши мәни пайда болады.

Шар китаңқа қушақ аштым.
Науайыдан сауат аштым.
Физиўлыдан дүрлер шаштым,
Дилўарларды излер едим.

¹ Метонимия—гректиң *metonymia* (атын өзгертиу, қайтадан ағау) деген сөзинен келип шыққан.

Мақтымқулыны оқығанда.
Айтар едим хәр заманда,
Кемис бар ма, беглер, онда,
Сөзин тауып қылар едим.

(Бердақ, «Излер едим»).

Бұл жерде Бердақ, *Найайыдан*, *Физиұлыдан*, *Мақтымқулыны* деген сөзлерди қолланғанда сол классиклердің өзи емес, ал олар түрөпинен дөрөтилген шығармалар қаққында айтып отыр. Найайы, Физиұлының, Мақтымқулының шығармалары деудің орнына сол шығармалардың Найайы, Физиұлы, Мақтымқулының аты менен байланысына сүйене отырып авторларын ғана атаған. Биз де бұл жерде солардың шығармалары деген мәнини түсінемиз. Олай болатуғын болса, мысалларымыздағы *Найайыдан*, *Физиұлыдан*, *Мақтымқулыны* деген сөзлер *метонимиялар* болып есапланады. екен.

Гилде метонимиялық усыл менен сөз мәнисинин өзгеріуін сөздің мәнисиниң ғана өзгеріуі деп қарауға болмайды. Мәселен, мына мысалларды алып қарайық:

1. Соқыр тауыққа бәри **тары** (Нақыл).

2. Бул мәхәллери бир қанша **үйлер** жатса да, еле жатпай жүрген Урман менен Нәзигүл. . . (А. Бегимов, «Балықшының қызы»).

3. Ол бир **қырманы** көрдим деген жоқ.

4. — Аға бийдің алдына дәстурхан, шай қойың, балалар, — деп Ешимбет хызметкер балаларға буйрық берди. (А. Бекимбетов, «Гүрес»).

5. Аш **қызыл есикти**, бас аяқты, бас,
Бахытын қарсы алыуы керек хәр адам

(И. Юсупов, «Актрисаның ығбалы»).

Бул мысаллардағы *тары*, *үйлер*, *қырманы*, *дәстурхан*, *қызыл есик* деген сөзлерди олардың тийкарғы мәниси менен салыстырып қарасақ, онда пүткиллей басқаша мәнилерге ийе боламыз: бәри *тары*-бәри бирдей деген мәниде, *үйлер*-адамлар деген мәниде, *қырманы*-ауқатты, ямаса ишетуғын сүйық нәрсени, *дәстурханнан*-шөрек, ал *қызыл есик*-жаңа турмыс деген мәнилерде қолланылып тур.

Демек метонимиялық мәни өзгериси усылы арқалы пайда болған сөз өзиниң тийкарғы мәнисинен биротала өзгерип кетеди екен.

Тилимизде метонимияның түрлери көп. Әсиресе заттың я қубылыстың өзиниң орнына оның қәсийетлерин, түрин, сапасын ау-мастырып қоллануы жийи гезлеседи. Бундай метонимиялар, әдетте, затлық мәниге ийе болған келбетлик сөзлер болып келеди. Мысалы: *Сасықтың* көбинен *қасылдың* азы жақсы (нақыл).

Бул мысаллардағы *сасықтың*, *қасылдың* деген сөзлер заттың өзиниң атамасы емес, ал оның қәсийетиниң, сапасының атамалары, Солай болса да биз оннан заттың өзи деген мәнини түсінемиз.

Мине усы жағынан бундай сөзлерди метонимиялық усыл арқалы мәнісін байытқан сөзлердің қатарына жатқарамыз.

Белгили бир заттың ямаса қубылыстың атамасы оның қасиеті, сапасы ямаса түрі менен аумақтырылып қолланылыуында мына нәрселер көзге түседі:

1. Гейпара келбетлик сөзлер атлықларды анықлап келгенде анықланыушы атлықлар айтыушыға да, тыңлаушыға да белгили болғанлықтан түсирилип қалдырылады да оның орнына сол мәніде келбетликлер қолланылып метонимияны дөретеди. Бундай жағдайларда анықланыушы атлықлардың қолланылыу зәрүрлиги болмай қалады. Мысалы:

Ақмақтың арасы болғанша,
Ақылдың иниси бол (нақыл).
Жаманнан қаш,
Жақсыға жантас (нақыл).
Жақсының кеулинде гийне аз болар,
Жамаң адам гийне тутса умытпас.

(Мақтымқұлыдан).

Ғәрипке бергенлер ұзақ жыл өмир,
Өмир шад болмаса, боларлар көмир.

(Бердақ, «Халық ушын»).

Бул жерде **ақмақтың ақылдың, жаманнан, жақсыға, жақсының, ғәрипке** дегенде гәп адам қаққында болып отыр. Булардың барлығы да адамның белгисін көрсететуғын келбетликлер, бирақ адам сөзи түсип қалып, атлық мәнінде анықлаушы келбетликлер қолланылып тұр.

2. Гәп болып отырған зат ямаса қубылыс еки тәрепке де белгили болғанда, сол зат я қубылыстың атамасының орнына оның белгили бир белгиси аумасып қолланылады. Солай болса да биз оннан заттың я қубылыстың белгисін емес, ал өзін түсинемиз. Мысалы:

Қазан толы сорпа. Қәне **табақтағы** сууыған болса, **ыссысынан** әкелейін. (А. Бекимбетов, «Гүрес»).

Екинши гәптеги **табақтағы, ыссысынан** деген сөзлер сорпа деген мәніде қолланылған, сорпа деген сөзди тағы да қайталаудың қереги болмай тұр.

3. Айтыушы тыңлаушыға белгили болған заттың ямаса қубылыстың атын атамай, олардың турмыстағы тән өзгеше белгилерін атау арқалы зат ямаса қубылыс қаққында түсиник береді. Мысалы:

1) Көз ушында бир **орамал** көринеңди.

2) Қапталымнан өткен **қызыл көйлектен**.

Желлиген леп желиктирди жас жанды.

(И. Юсупов, «Рубаят»).

Буннан биз *орамал, қызыл көйлек* дегенди емес, ал усы өзгеше белгиге ийе болған *ҳаял-қыз* деген мәнини аңлаймыз.

Бул жерде гәп *орамал, қызыл көйлек* ҳаққында болып турған жоқ. Биринши мысалда *орамал* арқалы адам (*ҳаял-қыз*), екінши мысалда да *қызыл көйлек* арқалы адам (*ҳаял-қыз*) түсиниледи. Оқыўшы хәм қандай қыйыншылықсыз, бирден-ақ олардың аўысқан мәнилерин қабыл етеди.

Метонимиялық усыл арқалы сөз мәнисиниң аўысыўы ҳәзирги заман қарақалпақ тилинин лексикологиясында сөздин көп мәни-лигин байытыўдың ең әҳмийетли дереклериниң бири болып отыр. Бул усыл арқалы пайда болған мәни тек аўысқан мәни ғана болып қоймастан, соның менен бирге көбинесе образлы да мәни болып келеди. Мысалы:

1. Әйне сәске уақтында сол байдың баласы менен бирге *бир-постын* кирип келеди (*Қарақалпақ халық ертеклеринен*).

2. Қосық қылып ақбас пенен жантақты,
Гей биреулер мийнет етпей мал тапты.
Дурыс айырыў ушын қараны, ақты,
Илгир зейин сыншы керек сын керек.

(И. Юсупов. «Сын керек»).

3. Сөзлери қулаққа нақма-нақ тийип,
Радиоға сөйлеп турған тили бар.

(А. Дабылов. «Москва»).

Мысалымызда *постын, қараны, ақты, тили* деген сөзлер аўысқан мәнилерде қолланылып тур. Онда *постын* деген сөз *постын кийген адам, қараны, ақты* сөзлери жақсы менен жаманды, *тили*, хабар деген мәнилерде. Бирақ олар туўра мәнилери менен салыстырып қарағанда эмоциональлық-образлылыққа ийе.

Метонимия да, метафоралар усап, әдебий шығармаларда көркем сүүретлеўдин белгили құраллары сыпатында хызмет етеди. Сондықтан көркем сөз шеберлери метонимиялық мәни өзгериси усылы арқалы аўысқан мәнили сөзлерден жийи пайдаланады, сол арқалы услублық айырықшалықларды, сөз образлылығын, мәни өткирлигин дөретип отырады.

Сөз мәнилерине байланыслы кеўил аўдарыўда талап ететўғын усыллардың бири пүтинниң орнына бөлшегиниң, бөлшегиниң орнына пүтинниң, бирликтиң орнына жалпысының, жалпысының орнына бирлигиниң аўмасыўы арқалы сөз мәнисиниң аўысыўы болып есапланады. Бул да сөз арқалы аталатуғын затлар менен қубылыслар арасындағы жақынлық, байланыс нәтийжесинде пайда болады. Бирақ бөлшегиниң орнына, пүтини, пүтинниң орнына бөлшеги, бирлигиниң орнына жалпысы, жалпысының орнына бирлиги аталыўы арқалы сөз мәниси аўысқанда сол атамалары аўмасып қолланылатуғын затлар менен қубылыслар арасындағы санлық қатнас есапқа алынады. Бул усыл арқалы аўысқан мәнилер сиек-

доханы дөретеди. Мәселен, Жалғыз **басың** екеу болып жарлылықты да жеңерсең (А. Бекимбетов. «Гүрес») деген гәпти алып қарайық. Әдетте *бас* адам мүшесінің бір бөлегін аңлатады. Ал мысалымызда ол *бас* мәнісінде емес, ал адам мәнісінде қолланылып тұр.

Күнделікті сөйлеу тілімізде *журт* деген сөз улыұма алғанда дара емес, ал ғалаба ұғымды аңлатады. *Журт* дегенде биз халық, көпшілік деген мәніні түсінеміз. Ал енді «*Усы журт* не деп отыр өзі? десек, онда *журт* сөзі ондай ғалабалықты аңлатпастан, жеке адамды билдиреді. Сонда биз бірліктің орнына жалпыны аударғанын көреміз.

Синекдоха ауысатуғын атамалар арасындағы байланыс, жақындық көз қарасынан қарағанда метонимия менен шегаралас. Сонылықтан да синекдоханы көпшілік жағдайларда метонимияның ишінде қарап, оған метонимияның ең көп таралған түрлерінің бири сыпатында анықлама береді. Синекдоханы басқа ұсыллардан айыратуғын белгі ауысатуғын атамалар арасындағы сән жағынан қатнастан, белгіден ибарат. Мәселен, Қарайған көз силтидей тынды дегенде пүтиннің бір ғана бөлшегі көз жалпыны-адамдар дегенді аңлатып тұр.

Көркем шығармада жазыушы синекдоха арқалы гейпара жағдайларда сүүретленетуғын затқа, қубылысқа оқыушының көбірек нәзерін аударайды, синекдоха арқалы гейде сол нәрсеге қандай да болмасын бір жағымсыз сезімді де береді. Мысалы:

1. **Сары мурттың** қамшыны силтеп үйренген қолы бул сапары да қәте жиберген жоқ (И. Юсупов, «Сейдан ғаррының геуіши»).

2. Жигитлик хәсери урған **мурынның**,
Кемінде бир батпан шамалы болар.

(И. Юсупов, «Буллар көп түнеген асқар таулардың»).

Бул мысалларда *сары мурт*, *мурын* деген сөзлер адам мәнісінде қолланылып, синекдоха болып тұр. Қамшы силтеп үйренген адамның қолы, жигитлик хәсери урған адамның (жигиттің) деудің орнына шайыр *сары мурттың*, *мурынның* деген сөзлерді қолланыу арқалы оқыушыда оларға болған жағымсыз сезім пайда етип отыр.

Сөз мәнісіннің кеңейіуі хәм тарайыуы

Сөз мәнісіннің кеңейіуі хәм тарайыуі хәдйісесі де кеуіл аударарлық қубылыс сыпатында көзге тасланады. Анау я мынау сөздің мәнісі белгили бир дәуірлер дауамында қолланылып жүрген мә-

1 Синекдоха—гректің *сипекдоше* (соподразумование) ұғыу деген сөзінен келип шыққан.

2 Қараңыз: Л. А. Булаховский. Введение в языкознание. часть II. М. 1954. 64-бет.

нисинен я кеңейеди, я тараяды. Сол арқалы екінші мәни пайда болады. Мәселен, *мийнет* деген сөзди алып қарайық. Бұл сөз бұрын аўыр азап, қыйыншылық, дөхмет мәнисинде қолланылатуғын еди. Улыўма халық сөйлеў тилинде *қара мийнет*, *мийнетке қалды* деген сөз дизбеклери мине сол мәниде қурылған. Бұл сөз дизбеклери азапқа қалды, пайдасыз азап, пайдасыз қыйыншылық, қыйыншылыққа дуўшар болды деген мәнини аңлатады. Уллы шайыр Бердақтың мына қатарларын оқып көрейик:

Түргелип ертеден жұмысқа шығып,
Қолыңды қабартып, беліңди бүгіп,
Дизенди сызлатып, мийнеттин шегип,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ.

(«Бердақ, «Жақсырақ»).

Бұл куплеттин ишиндеги *мийнет* сөзи тек жұмыс ислеў мәнисинде емес, ал қыйыншылығын тартып, азабын шеккен мәнисинде қолланылған.

Ал ҳәзир мийнет сөзиниң мәниси өзгерди. Ол аўыр азап, пайдасыз қыйыншылық мәнисин қәттеки гөнертип жиберди, қыйыншылық мәнисинде халық сөйлеў тилинде мийнетке қалыў усаған сөз дизбеклеринде ғана ушырасады. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилинде мийнет сөзи бахыт дереги, адамларының турмыс талабы мәнисине ийе болды.

Мийнет дәретпе, шығарма мәнисинде де қолланылады: *жазыўшының мийнети*, *илимий мийнет*, т. б.

Бұрын хожалық сөзи тек жеке үй-иши, шаңарағы, оның үй-үскенеси мәнисинде ғана қолланылатуғын еди, ал ҳәзир қарақалпақ халқының турмысында соңғы өзгерислерге байланыслы хожалық сөзи мәниси жағынан кеңейди. Мысалы: *колхоз хожалығы*, *суў хожалығы*, *аўыл хожалығы*, *халық хожалығы*, т. б.

Ҳәзирги заман қарақалпақ тилинде мәнисин кеңейген сөзлер оғада көп. Сөзлердиң мәнилик жақтан кеңейиўи арқалы сөз мәнисиниң аўысыў қубылысы қарақалпақ тилинде ең жедел семантикалық қубылыс сыпатында танылып отыр. Бұл әсиресе соңғы дәўирде кең өрис алды. Сонлықтан сөз мәнисиниң кеңейиўи бойынша толып атырған мысалларды келтире бериўге болады. Мысалы: *жарыс*, *ғәзийне*, *отырғызыў*, *қатнас*, *жұмыс*, *бөлим*, *қурылыс*, *шақырық*, *гүрес* т. б.

Соның менен бирге сөз мәнисиниң тарайыў ҳәдийсеси де ушырасады. Бұл усыл арқалы да қарақалпақ тилинде сөз мәнисиниң аўысыўи пайда болады. Мәселен, *жигит* деген сөз ҳәзир жас, ер адам деген мәниде қолланылады. Ал ол бұрын барлық нәрсенин жасы мәнисинде қолланылған. Махмуд Қашғарийдиң сөзлигининде жигит сөзиниң мәниси усылай түсиндириледи¹ Бұл сөзликти өзбек

¹ Қараңыз: Махмуд Қашғарий, *Девону луғотит турк*, Ш, Тошкент, 1963, 14-бет.

тилине аўдарған өзбек тил илимпазы С. М. Муталлибов усы сөзге байланысly ескертпесинде оның өзбек тилиндеги мәніси туўралы, былай деп жазады: «Игит сўзи ҳозирги ўзбек тилида факат одам боласига хос булиб қолған. Ҳаттоки бу сўзиниң, у даврдаги маъноси устига ботирлик, кучга тўлғанлик маънолари ҳәм юкланған»¹

Ҳазирги заман қарақлпақ тилинде жигит сөзи жас, ер адам дегеннен басқа барлық жанлы я жансыз затлардың жаслығын атаў ушын қолланылмайды. Тилимизде жигит адам жигитрек қаўын екен деп те айтады. Онда ол жас адам, писпеген қаўын дегенди аңлатады. Ал жигитирек сыйыр екен, жигит пахта деп айтнаймыз. Усы жигит сөзинен жас деген мәниде жигит адам, жигитирек қаўын түринде қоланылыўы әне сол дәўирдеги барлық нәрсениң жасын аңлатыў мәнісинен сақланып қалса керек.

Сондай-ақ *қәўим* деген сөздиң бурын адамлардың бир топары мәнісинде қолланылып келгенлиги белгили. Сонлықтан да сөйлеў тилинде *бир қәўим болып отыратуғын еди* дегенди жекке-сыйрек ушыратып қаламыз. Ал бул сөз ҳазир қарақалпақ әдебий тилинде тарийхий термин сыпатында ғана қолланылады.

Сөз мәнісиниң тарийхий өзгериўи бул удайы болып туратуғын тил қубылысларының биринен есапланады. Қарақалпақ тилинде қолланылып киятырған гейпара сөзлердиң мәнилериңиң тарийхий дәўирлер даўамында өзгериў жағдайына нәзер аўдарсақ, бул жағдайларды жийи ушыратыўға болады. Мәселен, *жылқы* сөзи бурын төрт аяқлы ҳайўанларды атайтуғын ғалабалық атама болған. Махмуд Қашғарий өзиниң сөзлигинде оның мәнісин усылай түсиндиреди.² Ал ҳазир ол барлық төрт аяқлы ҳайўанлардың ғалабалық атамасы емес, ал тек атларға байланысly ғана қолланылады.

Бул жерде *жылқы* сөзиниң дәслепки мәніси пүткиллей өзгерип кеткенлигин көремиз. Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында ол сол өзгерип кеткен мәніси менен өмир сүрип киятыр.

Бурын жемис мийўе, жас мийўе мәнісинде қолланылған.³ Ҳазир ол тек сол мийўе мәнісинде ғана емес, ал мийнеттиң нәтийжеси, табыс мәнісинде де қолланылады. Мәселен, қарақалпақша-орысша сөзликте бул сөз былай анықланады:

Жемис 1) фрукты, плоды: фруктовый, плодовой; жемис бағы-фруктовый сад; 2) перен, плоды, результат работы, деятельности.⁴

Демек, буннан жемис сөзиниң аўысқан мәнини де қабыл еткенлигин көриўге болады.

¹ Сонда, 14-бет.

² Қараңыз: Махмуд Қашғарий. Девону луғотит турк. III. Тажкент. 1963, 41-бет.

³ Махмуд Қашғарий. сонда, 19-бет.

⁴ Д. С. Насыров, Қ. У. Убайдуллаев и др. Қарақалпақша-русша сөзлик, профессор Н. А. Баскаковтың редакторлығында, М., 1958, 244-бет.

Ал С. М. Муталлибов бул сөздин өзбек тилиндеги мәніси ҳаққында Махмуд Қашғарийдин сөзлигиндеги ескертпесинде **былай** деп жазады: «Хозирги ўзбек тилида бу сўзнинг маъноси кенгайган. Таом маъносида **қўлланады**. Шу билан бирга, **ҳозир**, **асосан**, **қуруқ мева**, **туршақ**, **майиз кандкурсларга қўлланады**».¹

Бул жерде қарақалпақ тилинде, сондай-ақ өзбек тилинде де жемис сөзининг мәніси аўысып, кенейгенлигин көреміз. Қарақалпақ тилинде ол туўра ҳам аўысқан мәнилеринде пайдаланыла береді.

Сөз мәнісининг тарийхий өзгерислерге ушыраўы барлық тилде де бар, өйткени ол адамзат жәмийетининг турмысындағы өзгерислерге байланыслы.

Академик В. В. Виноградов кодекс деген сөздин XIX әсирдин 20-40 жылларында юридикалық терминологиядан мәніси кенейип дүньяға көз-қарас, турмыс әдеби, жәмийетлик минез-қулық мәселерине араласқанын айтады.²

Ал енди усы сөз ҳазирги заман қарақалпақ әдебий тилинин сөзлик қурамында да бар. Ол қарақалпақ тилине орыс тили арқалы келип кирди, күнделикли турмыста сол мәнилеринде қолланылып киятыр.

Орыс тилинин тарийхий лексикологиясы менен көбирек шуғылланыўшы белгили илимпаз П. Я. Черных орыс тилиндеги «лес» деген сөздин дәслеп улыўма славян тилинде жасырын орын, душпаннан жасырынатуғын орын, жан сақлайтуғын орын мәнинисин аңлатып келгенлигин, тек соң ғана тоғай мәнісине көшкенлигин айтады.³

Сондай-ақ *аўыл*, *айыў*, *қуяш*, *ул* деген сөзлер де семантикалық жақтан үлкен өзгерислерге ушыраған. Мәселен, атақлы түркологлардың бири С. Е. Маловтың «Ески түрк жазыў естелик лери» бойынша берген сөзлигинде *аўыл* сөзи үсти ашық мал қамайтуғын қора мәнісинде, ал *айыў* сөзи оңбаған, жаўыз, реиймсиз деген мәнилерде берилген.⁴

Аўыл ҳам *айыў* сөзлери ҳазирги заман қарақалпақ тилинде ол мәнилерде ҳеш қандай қолланылмайды, ертедеги мәнилерин биротала жойылтып жиберген. Мысалы:

Аўылдың арқасы қалың тоғайлық, түн қаранғылығын бойына сиңирип дөнип тур (Т. Қайыпбергенов. «Муғаллимге рахмет»).

2. *Аўылдан* еки шақырымдай алыслап кетти (Т. Қайыпбергенов, сонда).

¹ Қараныз: Махмуд Қашғарий. *Девону луғотит турк*. III, Ташкент, 1963, 19-бет.

² В. В. Виноградов. *Основные типы лексических значений слова*. Вопросы языкознания, 1953, №5, 9-бет.

³ П. Я. Черных. *Очерк русской исторической лексикологии*, изд. МГУ, 1956, 13-бет.

⁴ С. Е. Малов. *Памятники древнетюрской письменности*. М. Л., 1951, 355-356-бетлер.

3. *Айыу* көбинесе арқада жасайды.

Бул мысалларда *айыл* адамлардың жасайтуғын белгилі бір орны, хожалықтардың жыйналып қонған жери, *айыу* жыртқыш қайуанлардың бири мәнісінде қолланылып тур.

Қарақалпақша-орысша сөзликте *айыл* хәм *айыу* сөзлериниң мәніси төмендегінше түсіндириледі:

айыл аул; село, деревня; ауыл-үйдің қонағы айда-жылда бир келеди погов. своего относельчанина как гостя редко принимают¹.

айыу медведь; сур айыу-бурый медведь; қара айыу-черный медведь; ақ айыу-белый медведь.²

Ал *қуяш* деген сөз ертеректе қатты, ыссы, күн ыссылығының қатты тийіуі деген мәнилерде қолланылған³. Хәзир ол күн деген мәниде жумсалады. С. М. Муталлибов айтқандай-ақ, қарақалпақ тилинде қуяш сөзи күн сөзиниң сыңары болып келеди, оның мәніси бизге өзгерген түринде жетип келген⁴.

Қарақалпақ тилинде *ул* деген сөз *ер* бала мәнісінде қолланылады, ал ол ерте уақытларда усы ер бала мәнісінде емес, ал оннан гөре кең *әулад* мәнісінде жумсалған. Түркий тиллерди изертлеушілердиң бири Л. А. Покровская ул сөзиниң сол мәніни (*әулад* мәнісин) билдиргенлигин Ибн-Муханнаның сөзлиги арқалы анықлайды хәм геїпара түркий тиллердеги жағдайларын салыстырыу менен бирге түркмен тилинде *ғыз-оглан* (қыз деген мәниде), татар тилинде *қыз-углан* (қыз мәнісінде) болып киятырғанлығын да көрсетип өтеди.⁵

Бул жерде мына нәрсени де айтып өтиу керек. Анау я мынау сөз түркий тиллердиң барлығына да ортақ мәниде қолланыла бермейди. Мәселен, татар, башқурт тиллеринде *қой* мәнісінде қолланылатуғын *теке* деген сөз, қазақ, түркмен, азербайжан, өзбек тиллеринде *ешкиниң еркеги* мәнісінде жумсалады. Бул сөз қарақалпақ тилинде де ешкиниң еркеги мәнісінде қолланылып киятыр.

Сондай-ақ *айғыр* деген сөз қарақалпақ тилинде атқа, ешекке, түйеге байланыслы, солардың еркеги деген мәніни билдиреди. Ал А. М. Щербак бул сөздиң якут тилиндеги мәніси бойынша былай деп жазады: «Якут тилинде бул сөз *апір* формасында) қалеген қайуанның еркеги дегенди аңлатады. Мысалы: *апір* ат (айғыр), *апір* огус (өгіз).⁶

¹ Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар. Қарақалпақша-орысша сөзлик, проф. Н. А. Баскаковтың редакторлығында, М., 1958, 64-бет.

² Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар, сонда, 67-бет.

³ Махмуд Қашғарий. Девону луғотит турк, III, 1963, 187-бет.

⁴ « — » Сонда, 187-бет.

⁵ Қараныз: Л. А. Покровская. Термины родства в тюркских языках, сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, 16-бет.

⁶ А. М. Щербак. Названия домашних и диких животных в тюркских языках, сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, 88-бет.

Қарақалпақ тилинде аттың айғыры, ешектің айғыры делинсе де, ешкінің айғыры, қойдың айғыры, сыйырдың айғыры, т. б. қолланылмайды.

Гейде сөз тарихый жақтан өзгергенде тек мәнилик жақтан кеңейіп, я биротала басқа мәниге аұысып ғана қоймастан, жеке мәнили сөзлерден көмекши сөзлерге, я қосымта морфемаларына да аұысып кете алады. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясында сөздің тарихый өзгериўине байланыслы мине усындай қубылысларды да көриўге болады. Мәселен, шығар, ғой, аў деген жанапайлар генетикалық жақтап алып қарағанда жеке мәнили шығыў, қойыў хәм ҳаў сөзлерине байланыслаы. Сонлықтан профессор Н. А. Баскаков қарақалпақ тилиндеги көмекши сөз шақаплары ҳаққында гәп еткенде былай деп жазады: «Көмекши сөзлер тарихый жақтан өзлериниң дәл семантикасына ийе болған сөзлерден ибарат. Олар сөз дизбеклеринде алдындағы компонентлери менен тығыз байланысы нәтийжесинде дәслепки мәнилерин жойылып жиберген»¹.

Өзбек илимпазы С. Ибрагимовтың анықлаўы бойынша көпшилик түркий тиллерде жиий қолланылып киятырған *-шақ/-шек, -паз, -кар* усаған қосымталар дәслеп мәнили сөзлер болған². Усыған байланыслы ол бул қубылыс туўралы мынадай дейди: «Түбир сөз өзиниң раўажланыў дәўиринде қосымтаға да айналыўы мүмкин. Мәселен, *чок/чоғ* сөзи бурын кишкене, киши дегенди аңлатқан кейин азғана өзгериске ушырап киширейтиў мәнили *чоқ* қосымтасына айналып кеткенин көремиз. Мысалы: келинчок (невестка). Өзбек тилиниң диалектлеринде чок ҳәзир де киши мәнисинде пайдаланылады. Қараңыз: Бу ботинка аёғимга чок келди»³.

Бул қосымталар қарақалпақ тилинде өнимли қосымталардан есапланады. Соның менен бирге *шақ* сөзи жеке мәнили сөз сыпатында да қолланылады, бирақ онда ол өзиниң дәслепки мәнисиндей, өзбек тилиниң диалектлериндегидей, киши деген сөздің мәнисинде емес, ал *шақ*, дәл сөзлериниң мәнисинде *шақ* болды да турды, дәл болды да турды усаған сөз дизбеклеринде қолланылады.

Омонимлер

Биз сөйлегенимизде я жазғанымызда сыртқы формасы бойынша бирдей, бирақ аңлатып турған мәниси жағынан қарағанда бир-бирине ҳеш қандай жақынласпайтуғын сөзлерден де пайдаланамыз. Бундай сөзлердиң қайсы мәниде қолланылып тур-

¹ Қараңыз: Н. А. Баскаков. Қарақалпақский язык, II, фонетика и морфология, М., 1959, 474-бет.

² С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка, Ташкент, 1961, 127-128-бетлер.

³ С. Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка, Ташкент, 1961, 127-128-бетлер.

ғанлығын сөз дизбегіндегі ямаса гәптегі сөзлердің өз-ара байланысынан, айтылайын деген тийкарғы пикирден ғана анлауға болады. Мысалы:

1. Перийза суў сепкендей терең ойға батты (Қ. Султанов, «Толқынылы теңизде»).

2. Ойға орналасқан булардың ауылының тек тереклери ғана көринеди (А. Әлийев, «Қайырқом ана»).

Бұл мысаллардың екеуінде де *ойға* деген сөз ушырасады, ол формасы бойынша бірдей болғаны менен, усы гәптердегі мәніси пүткиллей басқаша-бірінші гәптегі мәніси екінші гәптегі мәнісине жақынламайды. Бірінші гәпте *ойға* деген сөз қыялға деген мәніде қолланылған болса, екінші гәптегі *ойға* деген сөз пәске деген мәніде қолланылып, ауылдың орналасқан орнын көрсетіп тұр.

1. Ол тағы да сууық түс билдирди (Х. Сейитов, «Жүректің буйрығы менен»).

2. Сол күни Қаражан қайсар арқайын шырт уйқыда жатырып бір жаман түс көрди. («Алпамыстан»).

3. Сен болсаң «алма пис, аузыма түс» деп жатасаң (А. Бегимов, «Балықшының қызы»).

4. Тал түс, Бірзамбет қара талдың саясында уйқылап атыр (Х. Сейитов, «Жүректің буйрығы менен»).

Жоқарыдағы мысаллардың хәммесінде де формасы жағынан бірдей болған сөз-түс. Бұл сөз хәр гәпте хәр түрлі мәнілерде бірінші мысалда сууық түр билдирди, екінші гәп психологиялық қубылыстың бір түри-түс деген, үшінші мысалда хәрекетлик, ал төртіншисінде мезгиллик мәніде қолланылған. Бірінші, екінші, төртінші мысаллардағы түс атлық сөз болса, үшінші мысалдағы түс сөз шақабы бойынша фейил сөзден ибарат. Бұл гәптерде түс деген сөздің қайсы мәніде қолланылып турғанлығы оның сол гәптердегі сөзлер менен мәнилик байланысынан ғана анық көринип тұр.

Айтылуы, сеслик қурылысы бойынша бірдейлик тек сөзлерде ғана емес, ал айырым грамматикалық формаларда да көринеди.

Мысалы: 1. Расын айтқанда, класском болғанды мениң де ишим жек көрип турған жоқ (Т. Қайыпбергенов, «Муғаллимге рахмет»).

2. Бир қысыўмет болғанды
(Жийен жырай, «Посқан ел»).

3. Селсиз күни жаўын болдым.
Сәтсиз ескен даўыл болдым

(Бердақ, «Болған емес»).

4. Не қылып жүрсиз?—деп сорады Меңлимурад аға (Т. Қайыпбергенов, «Муғаллимге рахмет»).

Биринши мысалда болғанды сөзиндегі—ды аффикси менен екінши мысалда болғанды сөзиндегі—ды аффиксинин мәніси бирдей емес, ал пүткиллей басқаша, бириншисінде—ды табыс сеплигиниң формасы болса, екіншисіндегі—ды фэйилге тән қосымта болып есапланады. Сондай-ақ үшінши хәм төртинши мысаллардағы сиз¹, сиз², аффикслериниң мәнилери де түп тамырынан өзгеше.

Бундай қубылысты да тил билиминде *омонимиялық* қубылыс дейди.

Қарақалпақ тилинде сөзге байланыслы омонимиялық қубылысты *лексикалық омонимия* деймиз де, ал грамматикалық формалар арасындағы омонимиялық қубылысты *грамматикалық омонимия* деп атаймыз.

Лексикологияның изертлеу объектлериниң бири сыпатында биз мине сол лексикалық омонимия ҳаққында сөз етемиз.

Лексикалық омонимия ҳаққындағы мәселе—көп изертлеуді талап етуғын таласлы мәселелердиң бири. Буның бундай болыуының тийкарғы себеби омонимиялық қубылыслардың еле де болса түрлише түсинилип келиуинен болып отыр.

Тилимизде сөзлердиң формасы бойынша бирдей болып қолланылатуғын жағдайлары оғада көп ушырасады. Солай да олардың барлығы бирдей омонимиялық қубылыслар емес. Көп мәнили сөзлер де формасы бойынша бирдей сөзлер, бирақ оларды формасына қарай лексикалық омонимияның қарауына киргизе алмаймыз. Өйткени омонимия формалық бирликтің мәнилик жақтан жақынлығына емес, ал алыслығына тийкарланады. Солай да күнделикли турмыста оларды бир-биринен айырыуда гейпара қыйыншылықларды гезлестиремиз. ۱)

Айырым жағдайларда гейпара авторлар көп мәниликті барынша кең түсинип, мәніси жағынан алыслап кеткен сөзлерди де омонимлер қатарына киргизбеуді усынады. Мәселен, Ғ. Муўсабаев *күн*, *ай*¹ усаған сөзлерди омонимлер емес, ал көп мәнили сөзлер деп есаплайды. *Күн* хәм *ай* сөзлери планеталардың атамалары мәнісінде де, ұақытлық атамалар мәнісінде де, қолланылатуғынлығы белгили. Бул мәнилердиң планеталық мәни тийкарында пайда болғанлығына дау жоқ. Солай да планеталық мәни менен ұақытлық мәніси арасындағы байланыс әдеуир алыслап кеткен сыяқлы көринеди. Сонлықтан бизиң пикиримизше, бундай сөзлерди көп мәнилик тийкарында пайда болған омонимлер деп есаплаған мақул болыуы керек. Соның менен бирге Ғ. Муўсабаев қазақ тилинде лексикалық усыл арқалы омонимлердиң жасалыуы туўралы сөз еткенде былай деп те жазады: «Лексикалық тәсіл арқалы жасалған омонимдер етістік түбірлі сөзлерде де жиі кездеседі. Етістіктін туйық

¹ Қараңыз: Кеңесбаев, Ғ. Муўсабаев, қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика), Алматы, 1962, 38-бет.

түрлі мен есімнің атау түрлі әр қайсысы өз алдына тұрақты, алшақ мағанада ауысқандықтан омонім болатын жерлері бар. Әсіресе бұл қурал-сайманның аты болғанда жілі ушырайды. Мысалы: 1) *қашау-етістік*, 2) *қашау-қашайтын қурал*; 1) *егеу-етістік*, 2) *егеу-егейтін қуралдың аты*; 1) *булай-етістік*, 2) *булай*—бұл арқалы Істелетін емнің аты; 1) *бойу-етістік*; 2) *бойу-бойайтын заттардың жалпы атауы, тағы осы сыяқты*¹.

Бұнда ол сөз мәнісі биротала ауысып, екінші бір заттың атамасы болып кеткен ұсындай бір формалы сөзлерді де омонимдер деп есаплайды. Әлбетте, қашау, егеу ұсаған атауыш фейиллер менен қурал атамалары болған қашау, егеу ұсаған атлық сөзлер арасында да семантикалық байланыс бар. Бұл байланыс та ай деген планета атамасы менен белгилі бір ұақыттың атамасы болған ай сөзлері арасындағы семантикалық байланыстан әзіз көрінбейді. Ұсыған қарамастан бириншилери омонимлер топарына киргизиледи де, ал екіншилери көп мәнилі сөзлер деп анықланады. Бизинше, бұл жерде пикир қайшылығы болуы керек. Сонлықтан бұндай жағдайларды омонимиялық жобада қараған орынлы, өйткени олар өзгеше мәнилі хәр түрлі атамалардан есапланады.

Ғ. Муұсабаев бір формаға ийе, хәр түрлі мәнилі *ат*, *ет* ұсаған атлық сөзлер менен *ат*, *өт* ұсаған фейил сөзлерді де омонимлер қатарына киргизбейді². Ал бұндай сөзлер, әдетте, омонимдер деп қаралып киятыр. Көпшилик түркнй тиллерде, сондай-ақ қазақ тилинің өзінде де бір қатар авторлар *ат*, *өт жала* ұсаған сөзлерді омонимлер деп есаплайды. Бұндай сөзлерді омонимлерге киргизуіге олардың формасы жағынан бирдей, ал мәнісі жағынан хәр қыйлы болып келиуі тийқар бола алады. Бирлик сандағы, екінші беттеги гейпара буйрық мейил фейиллери көпшилик сөзлер менен түрлес болып келеди, сонлықтан оларды омонимлер деп қарамаймыз деу қалай да үстиртин болуы керек.

Солай етип, көп мәнилілік тийқарында пайда болған, бирақ мәнилери бөлекленген сөзлер де, хәр түрлі сөз шақапларына тийнсли *ат*, *өт жала* ұсаған сөзлер де омонимлер сыпатында қаралған мақұл.

Көп мәнилі сөзлерді омонимлерден ажыратуға биз контекстке сүйенемиз, контекст арқалы мәнилік жақынлық пенен хәр қыйлылықты анықлаймыз.

Ұсының менен бирге бұл жерде бір формаға ийе болған сөзлердің көп мәнилі я омоним сөз екенлигин тексерип көриудің Е. М. Галкина-Федорук тәрәпинен ұсынылған жолын да айтып

¹ Кенесбаев, Ғ. Муұсабаев. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика), Алматы, 1962, 61-бет.

² Кенесбаев, Ғ. Муұсабаев. Сонда, 55-бет.

өтиуге туўра келеди¹. Бул усыл еки түрли болады. Биринши усыл бул бир түрде айтылатуғын сөзлерге сәйкес синонимлерди таңлаудан ибарат. Мәселен, усы усыл арқалы мына төмендеги контекстлерде ушырайтуғын от хәм жас деген сөзлерди тексерип көрейик:

1. Бар, ана сыйыр менен атқа, қойға от орып сал (А. Бекимбетов. «Даўыл»).

2. Дойнағынан шыққан от,
Зәмбиректей атылды.

(«Алпамыстан»).

3. Уақыт жас илимпазға тема таўып берди (Ә. Тәжимуратов, «Еки гүрриң»).

4. Рәўшанның жас денесине суўық тийди (Ж. Аймурзаев, «Әмнүдәрья бойында»).

Биринши мысалдағы от деген сөзге шөп деген сөз синоним бола алады, ал екинши гәптеги от сөзиниң синоними-жалын, шөп пенен жалын деген сөздиң арасында хәш қандай мәнилик жақынлық жоқ. Демек, биринши хәм екинши мысалдағы от омоним сөзлер екен.

Екинши хәм үшінши мысаллардағы жас деген сөздиң синонимлик қатарына шынықпаған, қатпаған деген сөзлер кире алады.

Мәнилик жақтан бир синонимлик қатарға ийе болғанлықтан үшінши хәм төртинши мысаллардағы жас сөзин көп мәнилик хызметти атқарып тур деп жуўмақ шығарсақ болады.

Екинши усыл-сол сөзлердиң морфологиялық жақтан өзгериўиндеги айырмашылықты табыў арқалы иске асады. Мәселен, жас сөзи жылдың бир мәусими мәнисинде жаздан, жаздың жазға, т. б. болып морфологиялық өзгериске түсиўи мүмкин. Ал жаз хәрекет мәнисинде жаздым, жазып, жазыў усаған формаларда қолланыла береді. Демек, бул сөзлер морфологиялық жақтан хәр түрли болып өзгериске түсиў қәсийетине ийе екен. Олай болса бул сөзлер омоним сөзлери болып табылады.

Сөзлердиң морфологиялық жақтан өзгериўиндеги айырмашылықты табыў арқалы анықлаў усылы формасы, айтылыўы бойынша бирдей, ал мәниси бойынша хәр түрли сөзлер контекстте хәр қыйлы сөз шақабынан болып келгенде ғана пайдалы усыл бола алады.

Бул усыллар хәзирги қарақалпақ тилиндеги омонимлерди көп мәнили сөзлерден ажыратыўда да белгили әхмийетке ийе. Солай да барлық жағдайда да олар арасындағы семантикалық мәни айырмашылығын анықлаў арқалы омонимлерди контекстте таныў бул полисемия менен омонимияны бир-бирине ажыратыўдын тийкары болып қала береді.

¹ Қараңыз: Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык, часть первая, изд. МГУ, 1962, 32—33-бетлер.

Айтылыуы, формасы бойынша бирдей, бірақ мәнилик жақтан алыс сөзлердин күнделикли қолланылыуы жағдайында сол айтылыуы хәм формасы бойынша бирдейлигин сақлаудың шегарасы бир емес, хәр қыйлы. Олардың бир топары барлық уақытта бирдей формаға ийе болып келеди. бирдей грамматикалық формалар менен өзгере алады. Мәселен, жұмыс мәнісинде қолланылатуғын ис сөзи менен бир нәрсени түйрейтуғын құралды билдиретуғын ис сөзи исти, истиң, ислер иске, т. б. усап барлық жағдайда формалық орталықты сақлай алады, ал мәүсимнин аты жаз сөзи менен буйрық мейил түриндеги жаз сөзлер тек усы формасында ғана айтылыуы хәм сеслик ортақлығын сақлап, қалған формалар да пүткиллей өзгеше халға келеди: жазда, жазға, жазып, жазаман, т. б.

Усыған байланыслы лексикалық омонимияда сөзлердин *омонимлер* хәм *омоформалар* деп аталатуғын еки топарын көремиз.

Айтылыуы сеслик ортақлығы жағынан бирдей, мәніси жағынан пүткиллей басқаша, барлық жағдайда бирдей грамматикалық формалар менен өзгере алатуғын сөзлер омонимлер деп аталады. Мысалы: *ай/аң/-ай* балық тутатуғын құралдын бир түри/, *ой/шуқыр/-ой/* адамнын қыялы мәнісинде/ т. б.

Ал белгили бир формада ғана орталықты сақлап, қалған жағдайда өзгеше грамматикалық көрсеткішлерге ийе, мәніси жағынан бөлек сөзлер *омоформаларды* құрайды. Мысалы: *өт/ат-лық/-өт /фейил/*, т. б.

Тилдеги фактларға итибар берсек, омонимлер, улыуа алғанда, бир сөз шақабынын, ал *омоформалар* хәр түрли сөз шақапарынын ишинде көринетуғынын байқаймыз.

Енди биз хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинде омонимлердин қандай жоллар менен жасалатуғынлығын көрейик.

Омонимлер гейпара көп мәнили сөзлердин лексикалық мәнилеринин узақласыуы арқалы жасалады. Мәселен, тилимизде бир нәрсенин түрин билдиретуғын көк деген сөз бар. Бул сөз ертеректе де бир нәрсенин түрин көрсететуғын мәнини билдирип келген¹. Ол бизин тилимизде *аспан* деген мәниде де, жана көгерип шығып китырған өсимлик мәнісин де, писпеген деген мәниде де қолланылып жүр. Бул сөздин дәслепп көп мәнилик сөз болыуы итимал. Булай деуіге аспанның да, жаңа шығып киятырған өсимликтин де, писпеген нәрсенин де (қауын, ғарбыз, мийуе, егин, т. б.) түринин көк болыуы мүмкиншиллик береди. Демек, усы сөзлердин шығысында олар арасында қандай мәнили болған сөздин жеке мәнилери узақласып омонимлерди пайда еткен деген жуўмақ шығарыуға болады. Сондай-ақ усы күнде хәр түрли мәнилерде қолланылып жүрген күн, ай деген

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М., 1951 178-бет.

сөзлер де көп мәнилі сөзлерден пайда болған, этимологиялық жақтан ортақ қазіргі омонимлерден есапланады.

Қарақалпақ тилинің сөзлік құрамында хәрәкәттин хәм сол хәрәкәтти иске асырыушы заттың атамасы мәнисин аңлататуғын сөзлер де бар. Бундай сөзлердин дәслеп хәрәкәттин атамасы болғанлығы, ал кем-кем белгили бир тарийхый раўажлануў дәўирлеринде сол хәрәкәтти орынлауға себепши болатуғын құралды атауға да көшкенлиги сезиледи. Усының нәтийжесинде мәнилик жақтан хәр түрли омонимлер жасалған: Мысалы:

1. Қулақты бураў-ойын емес.

2. Оқушы бураў менен қалай ислеўди үйренди.

Бунда биринши мысалдағы *бураў* деген сөз хәрәкәттин атамасы, ал екинши мысалдағы *бураў* құралдын атын билдирип, өз-ара омонимлерди пайда етип тур.

Көпшилик сөзлер хәрәкәттин атамасы хәм сол хәрәкәттин нәтийжесинде пайда болатуғын затты да аңлатып киятыр. Мәселен, *қуймақ*, *оймақ* усаған сөзлер усындай характерге ийе. Олар, әлбетте, дәслеп хәрәкәттин атамасы мәнисинде ғана қолланылып, кейин сол хәрәкәттин нәтийжесин аңлатуға да көшип кеткен. Соның нәтийжесинде мәнилери алыслап, омонимлер пайда болған.

Омонимлер хәр түрли фонетикалық құрылысқа ийе болған сөзлердин дәўирлер даўамында өзгерип, бирдей фонетикалық құрылысқа көшиўнен де пайда болады. Мәселен, *бас* сөзинин адамның басы деген мәнисиндеги түри ески түркий жазуў нускаларында *баш*, *ал бас*, *басыў* мәнисинде, усы түринде ушырасады¹. Тарихый дәўирлер даўамында формасы бойынша да, мәниси бойынша да бир-биринен айырылатуғын усы сөзлер *бас* деген бир формаға ийе болуўы нәтийжесинде бизиң тилимизде омонимлик қатарды пайда етип отыр. Бул сөз атлық мәнисинде де, феийл мәнисинде де тек ғана *бас* түринде қолланылады. Демек, *бас* сөзи фонетикалық өзгерислер нәтийжесинде пайда болған омонимлерден ибарат.

Сондай-ақ *биз* сөзи тигиў құралының атын көрсететуғын атлық мәнисинде де қолланылады, ал тилимизде *биз* деген алмасық сөз де бар. Этимологиялық изертлеўлер тигиў құралының атамасы мәнисинде қолланылатуғын *биз* сөзиниң ертеректе бизиң болғанлығын анықлайды хәм усыған байланыслы бул сөзлерди, сөзлердин тарийхый дәўирлер даўамында фонетикалық жақтан өзгерислерге ушырауы арқалы айырылуы бойынша сәйкес келип, омонимлерди дәретиўи деп белгилейди².

Олай болатуғын болса тигиў құралының атамасы мәнисинде қолланылатуғын *биз* сөзи менен алмасық мәнисинде қолланы-

¹ Қараныз: С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности. М., 1951, 362-бет.

² Қараныз: К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе. Алматы, 1962, 45-бет.

лып киятырған қарақалпақ тилиндеги биз сөзи фонетикалық өзгеріслер нәтижесинде пайда болған омонимлерден ибарат.

Қарақалпақ тилинде көпшилик омонимлер семантикалық жақтан ҳеш қандай байланысы болмаған сөзлердин тарийхый раўажланыўдың барысында тек формасы бойынша усас келип қалыўы нәтижесинде дөреген.

Мысалы:

1. Бир топар жас жигит көйлекшен, жүзи қып-қызыл болып, сүймен менен печьтин орнындай жерди ойып атыр (С. Бабаевский, «Алтын жұлдызлы жигит»).

2. Бизинь бригада усы быйыл мәмлекетке пахта тапсырыў планын жүз процент етип орынлады («Совет Қарақалпақстаны» газетасынан).

3. Жаманларға сырынды айтпа,
Келген жерде сөзден қайтпа,
Достынды жаман муңайтпа
Душпанынды мата, балам.

(«Бердақ, «Балам»).

4. Жаңағы адамнын төрдеги ана жер, мына жеринин *сыры* кетейин деген үлкен аршаға көзи түсти (Қарақалпақ халық ертектеринен).

5. Атынды атаса, сыбағанды ийтке сал
6. Атына минген Арыслан,
Бул кетистен кетеди

(нақыл)

(«Қырық қыздан»).

Бул мысалларда формасы жағынан бирдей, бірақ мәниси хәр түрли жүз, *сыр*, *ат* деген сөзлер ушырасады. Биринши мысалдағы жүз деген сөз *реңки*, *бети*, түри мәнисинде, ал екинши мысалдағы жүз сөзи болса-санлық. Үшинши мысалдағы *сыр* сөзи пикир, жасырын пикир мәнисинде, ал төртинши мысалдағы *сыр* сөзи болса бояў мәнисинде қолланылған. Сондай-ақ бесинши мысалдағы *ат* сөзи адамға байланыслы атама болса, алтыншы мысалдағы *ат* сөзи ҳайўанлардын бир түрин аңлатады. Әлбетте, булар арасында ҳеш қандай семантикалық жақынлық жоқ, ал қарақалпақ тили лексикасынын тарийхый раўажланыўы дәуиринде олар фонетикалық жақтан тек бир-бирине усас келип ғана, омонимлик қатарларды пайда еткен.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинде көпшилик омонимлер сөзлердин морфологиялық жақтан өзгериўи нәтижесинде дөредиди. Бунда сөз түбирлерине белгили бир қосымталардын жалғаныўы арқалы формасы жағынан бирдей, бірақ мәниси жағынан бир-бирине усамайтуғын сөзлер қатары пайда болады.

Мысалы:

1. Мына сөзди ядтан **шығарма** ҥаслан,
Жаслық саған бериледи бир рет.

(И. Юсупов, «Тасқын болып ағып 6т»).

2. Жигерленип тағы молдан,
Шығарма жаз халдың ушын.

(Ж. Дилмуратов, «Жаса, шайыр, узақ 6мир»).

3. Тарастың **таныс** жигитлери саз тынлап отырған жигитлердиң тынышлығын бузбастан, тек ғана басын бир ийзеп, сәлемлесип қойды (О. Бекбаўлиев, «Тарас Аралда»).

4. Сиз ең әуели мынаў жасы үлкен ағай менен **танысып** қойың (А. Бекимбетов, «Гүрес»).

Бул мысаллардағы омоним сөзлери белгили қосымталардың қосылуы арқалы жасалып отыр. Биринши мысалда *шығарма* деген сөз фейил мәнисинде, ал екиншисинде атлық мәнисинде қолланылып тур. Үшинши мысалдағы *таныс* деген сөз келбетлик, төртинши мысалда ол фейил мәнисинде қолланылған. Дәслепки еки мысалды омоним жасаўға себепши болып турған қосымта, *ма*, ал кейинги екеўинде омоним жасап турған қосымта—*с*. Бул жерде, әлбетте, бул қосымталардың формалары бирдей болғаны менен, мәнилери бирдей емес. Мәселен, биринши мысалда—*ма* фейилднн болымсызлық мәни дәретнўши қосымтасы болса, екинши мысалда *ма* қосымтасы атлық жасап тур, т. б.

Көпшилик жағдайларда сөз түбирине гейпара қосымталардың қосылуы арқалы екинши бир түбир сөз бенен бирдейлик пайда болып омоним құралады.

1. Қала беринлер, жазып тур, Ақбөпеш (А. Бекбаўлов), («Тарас Аралда»).

2. Бир әжайып сулыў қала көрдим өзинди (М. Сейтннязов, «Умытпайман, венгер жерн»).

Бул жерде биринши мысалдағы *қала* деген сөз екинши мысалдағы *қала* деген атлық сөз бенен —*а* қосымтасының жалғаныўы нәтийжесинде омоформаны пайда етип тур.

Омонимлер басқа тилден келип кирген гейпара сөзлердин тилимиздеги айырым сөзлерге формасы жағынан уқсас келип, бирдей айтылуы арқалы да жасалуы мүмкин. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде усындай жол менен пайда болған омонимлер жийи ушырасады. Мәселен, *алмаз*, *волость*, *атлас*, *чай*, *май*, *кий*, *соя*, *табу*, *печь* усаған сөзлер бизнң тилимизге сырттан келип қосылған сөзлерден ибарат. Олар күнделикли турмысымызда алмас, болыс, атлас, шай, май, кий, соя, табыў, пеш болып айтылып жүр. Булар усылай айтылатуғын, бирақ мәниле-

ри басқаша түпкіліклі сөзлер менен сәйкес келіп омонимлер-
ди пайда етіп отыр.

Хәзіргі қарақалпақ тилиндегі омонимлердің тийікарғы жа-
салыуы усыллары мине усылардан ибарат.

Қарақалпақ тилинде омонимлердің бир сөз шақабының
ишинде де, бир неше сөз шақапларынан да пайда болатуғынлы-
ғын көреміз.

Мысаллар:

1. Ол фабрикаға листовкаларды уқыплы түрде апарып тур-
ды хәм исти өзимнің миннетім деп қарайтуғын болды
(М. Горький, «Ана»).

2. Мен қуурақ қызыл жыңғылдан усы *исти* жонып алдым.

3. Ха, бир *тайы* кемис пе, қалай-қалай? («Жеткіншек» газе-
тасынан).

4. Арқа бетте Қусхананың *тайы* бар,
Бәхәр болса сона-шыбын жауы бар.

(Халық қосықларынан).

Бул мысалларда жұмыс мәнісиндегі *ис* сөзи ағаштан исле-
нетуғын құралды билдиретуғын *ис* сөзи менен, ал хәрекет тий-
карында дөреген *тай* атлық сөзи географиялық атама болған
тай сөзи менен омонимлик қатарларды дөретип отыр. Олар-
дың барлығы да сөз шақаплары көз-қарасынан қарағанда ат-
лық сөзлерден есапланады. Демек, бунда омонимлер бир сөз
шақабының ишинде пайда болған.

Мысаллар:

1. Қара сақаллының қызы екенлиги беп-белгили болып тур.
(Л. Н. Толстой, «Кавказ тутқыны»).

2. Ийтнің баласының батырлығына *қара!* — деди ашынып
Яков Лукич (М. Шолохов, «Ашылған тың»).

3. Оң қолының ууысына қысқан бир нәрсе бар.—*Аш* қолынды!
(К. Султанов, «Ақ дәрья»).

4. *Аш* бала тоқ бала менен ойнамайды,
Тоқ бала хәш нәрсені ойламайды

(нақыл).

Бул жерде бир формаға ийе, мәніси жағынан хәр түрлі бол-
ған *қара*^{1,2}, *аш*^{1,2}, деген сөзлер хәр түрлі сөз шақапларынан дө-
реген. Биринши мысалдағы *қара* деген сөз келбетлик болса,
екинши мысалдағы *қара* сөзи—фейил, үшінши мысалдағы *аш*
сөзи фейил болса, төртинши мысалдағы *аш* сөзи—келбетлик.

Хәр түрлі сөз шақапларынан *омоформалар* дөрейді.

Жоқарыда қарақалпақ тилинде омонимлердің қалай найда
болатуғынлығын көрдик. Минне сол омонимлик қатарларды дө-
реткен сөзлердің өз-ара семантикалық байланысының дәрежеси-

не итибар берсек, бизиң көз алдымызда сөзлердиң еки топары пайда болады. Олардын бир топарын этимологиялық хэм семантикалық жақтан байланысы жоқ, ал тек тарийхый раўажланыўдың барысына ғана фонетикалық жақтан бир формаға ийе болып шыққан сөзлер қурайды да, екнши топарын этимологиялық хэм семантикалық жақтан бир-бири менен байланыслы сөзлер топары қурайды. Мәселен, *ой* (адамның ойы мәнисинде (-*ой*) шуқыр мәнисинде, *сыр* (адамның сыры мәнисинде)—*сыр* (баяў мәнисинде) усаған омонимлик қатарларды қураўшы сөзлердиң бири-бири менен ҳеш қандай этимологиялық хэм семантикалық байланысы жоқ. Фонетикалық өзгерислерге ушыраў нәтийжесинде усалыққа ийе болған *биз* (етик тигетуғын биз мәнисинде), *биз* (алмасық мәнисинде), *бас* (адамның я басқа нәрсениң басы мәнисинде (*бас* фейил мәнисинде) усаған омонимлик қатарлар арасында да ондай байланыс сезилмейди. Сондай-ақ қарақалпақ тилине басқа сырттан келип кирген гейпара сөзлердиң формасы я айтылыўы жағынан екнши бир сөзлер менен бирдей болып шығыўы нәтийжесинде дөреген *май* (аўқат я басқа мақсетте пайдаланылатуғын май мәнисинде), *май* (айдың аты мәнисинде), *табу* (тил билиминиң термини мәнисинде), *табыў* (фейил мәнисинде) усаған омонимлер де этимологиялық хэм семантикалық байланысқа ийе емес.

Ал этимологиялық хэм семантикалық жақтан алып қарағанда көк (аспан)—*көк* (көк түр), (писпеген мәнилерде), *күн* (иланетаның атамасы мәнисинде),—*күн* (күн кеш болды), *қуймақ* (қуйыў мәнисинде)—*қуймақ* (аўқат мәнисинде), *бураў* (фейил мәнисинде)—*бураў*, (қурал мәнисинде) усаған омонимлик қатарлардың бир-бири менен байланысы анықтан-анық сезилип туралды.

Усы факт тийкарында қарақалпақ тилиндеги омонимлерди еки топарға бөлип, бириншисин *семантикалық байланысы жоқ омонимлер*, ал екншисин *семантикалық байланыслы омонимлер* деп атаймыз.

Қарақалпақ тилинде бирдей айтылса да, ҳәр қыйлы болып жазылатуғын ямаса бир түрли болып жазылатуғын ямаса бир түрли болып жазылған менен, айтылыўында айырмашылыққа ийе сөзлер де ушырасады. Мәселен, *ашшылық-ашшылық*, *жаза алады-жазалады* деген сөзлер усылай жазылған менен *ашшылық-жазалады* болып айтылады. Ал *алма* (атлық), *алма* (фейил), *терме* (атлық), *терме* (фейил) сөзлери пәттиң орнына қарай атлық болып келгенде *алма*, *терме*, *фейил* болып келгенде *алма*, *терме* болып өзгеше еситиледи.

Бундай айтылыўы бир, жазылыўы ҳәр қыйлы болған сөзлерди *омофонлар* деп атаймыз да, жазылыўы бирдей болғаны менен пәттиң орнына байланыслы бир-биринен өзгеше айтылатуғын сөзлерди *омографлар* деп атаймыз. J

Синонимлер

Тилдің лексикалық-семантикалық байлығы хәр қандай лексикалық бирликтің көп мәнилілігі менен бир қатарда оның синонимлик кең мүмкіншіліклерінде де көринеди. Мәселен, *жүз, жамал, түри, шырайы, әпшер, бәшәрә, шыдам, төзим, тақат, сабыр, ырас, дурыс, ҳақыйқат, туўра. шын* усаған сөзлер қарақалпақ тилиниң тарийхий раўажланыў дәўирлери даўамында түрли дереклер есабынан сәйкес түсиниклердиң бир теклес атамалары сыпатында сөзлик қурамға енгенлиги белгили. Бирақ олардың барлығы да бирин екиншиси қәлеген жағдайда аўмастырып кете беретугын бирликлер емес, ал керисинше, өзине тән айырмашылыққа ийе сөзлер ретінде тилде өмир сүрип қиятыр. Өйткени *жүз жамал емес, жамал дийдар емес, дийдар әпшер емес, әпшер бәшәрә емес*, тағы басқалар. Хәр қайсысының тилде өз орны, қолланыў өриси, айырықшалығы, зәрүрлиги бар. Хәр қайсысы әдебий тилдің талапларына, тарийхий қәлиплескен нормаларына сәйкес белгили бир түсиниклер атамалары менен мәнилик байланысқа түсиў уқыплылығына ийе. Минне усы көз қарастан В. Г. Белинский сөзлердің тилдеги орны хәм хызмети туўралы мынадай деп оғада дурыс жуўмаққа келген еди: «Биз ҳеш бир тилде сонша мәниси бирдей, бири екиншисин қалай болса солай аўмастыра алатугын, нәтийжеде бири екиншисинин кереклигин бийкарлайтуғын еки сөздің болмайтуғынына толық исенемиз».¹

Ҳақыйқатында да хәр бир сөз, мейли ол заттын жеке атамасы болсын, мейли бир заттын түрлише атамалары түрінде ушырасып, өзине тән, улыўма қәлиплескен өзгешеликлерге ийе болып келеди. Мәселен, *шебер* хәм *тепериш* сөзлери тилде бир түсиниктин еки түрли атамасы сыпатында көринеди. Сонлықтан күнделикли қатнас жағдайында өзи дым шебер, өзи дым теperiш түрінде қолланыла береді. Оларда *шебер* хәм *теperiш* сөзлери сол адамның бир нәрсени ислеўде, орынлаўда уқыплылығы туўралы түсиниледи. Солай да шебер хәм теperiш сөзлериниң мәнилери бир емес, олар бир-биринен қандай да өзгешелик арқалы айырылып турады. *Шебер* сөзи *теperiш* сөзи менен салыстырғанда бийтәреп сыпатта, ол әдебий тилдің түрли тараўларында жиий қолланылады. Ал *теperiш* сөзи болса, бириншиден, күшейткиш мәни өзгешелигине ийе, сәйкес белгини тағы да асырып көрсетиў менен бирге тыңлаўшыда өзгеше эмоциялық тәсир қалдырады, екиншиден, қолланыў өриси жағынан көбинесе аўызекни сөйлеў тилне характерли, т. б. Сонын менен бирге олардың мәнилик айырмашылықларына сәйкес тилде басқа сөзлер менен байланысқа түсиў уқыплылығы да бирдей емес. *Шебер теримиши, шебер жазыўшы деймиз* де, ал *теperiш теримиши, теperiш жазыўшы* деў тил нормалары көз қарасынан орынсызлықты туўдырады.

¹ В. Г. Белинский. Сочинения, т. XII, 260-бет.

Тил илиминде усындай сеслик құрамы бойынша ҳәр түрли, ал мәнилик жақтан бир-бирине жақын сөзлерди синонимлер¹ деп атайды. Олар жәмиетлик қатнастың талаплары тийкарында пайда болып, тилдиң сөзлик құрамын, семантикалық байлықларын раўажландырыўда тийкарғы дереклердиң бири ретинде хызмет етип киятыр.

Қарақалпақ тили лексикалық синонимлерге оғада бай миллий тиллердиң қатарынан орын алады. Синонимлик кең мүмкиншиликлерден, ондағы нәзик мәни өзгешеликлеринен орынлы пайдаланыў арқалы пикиримизди анық, дәл хәм ықшамлы етип қурыўымыз мүмкин. Аўызеки хәм жазба түрде баян етилген ой-пикирге сөйлеўши менен жазыўшының қандай қатнаста екенлигин анықлаўда да синонимлер үлкен әҳмийетке ийе. Өйткенн баян етилетуғын ҳәдийсеге, ўақыяға, хабарға автордың қатнасына қарай сәйкес лексикалық бирликлердиң таңлап алынатугыны турған гәп. Мәселен, *семиз, томпақ, жуўан, жуўан қурсақ* усаған сөзлер бир-бири менен мәнилес синонимлик сыңарлардан ибарат. Олардың ҳәр бири өзине тән мәнилик, услублық өзгешеликлерге ийе. Ал мына мысалда сол мәнилик бояўларға байланыслы өзгешелик анық сезиледи: Ертеде *жуўан қурсақ* байлар басқаларға қарағанда жақсы күн кеширген.

Бунда *жуўан қурсақ* басқа сыңарларына қарағанда қосымша жек көриў мәнисин туўдырыўға себепши болып тур.

Лексикалық синонимлерге тән мәнилик-услублық айырықшалықлар оларды көркем әдебиятта лексикалық-семантикалық қураллар сыпатында кеңнен пайдаланыўға мүмкиншилик бередн. Прозалық шығармаларда да, поэзияда да синонимлердиң поэтикалық талапларға сәйкес көркем сөз шебери тәрәпинен услублық жобада дурыс қолланылыўы сүўретленетуғын ўақыяның оқыўшыға көркем хәм образлы сыпатта эстетикалық тәсир етиўинс жәрдем етеди. Әдебий шығарманың тил көркемлигин дәретийде синонимлер үлкен әҳмийетке ийе.

Тилимизде мәнилес, мәнисн бир-бирине жақын сөзлер өз-ара айырым-айырым топарларды, уяларды қурайды: *тез, шаққан, жылдам, дәрриў, дәрхал, ҳәп заматта; жүзи, шырайы, реңки, бетн, бет пишини; мазалы, иийрин, татлы, тил үйирген, шекеңде татыйтуғын; алыс, узақ, қайырым, житирим, қыя* т. б.

Синонимлердиң бундай мәнилес топарларын синонимлик қатарлар деп атаймыз. Синонимлик қатарға мәнилес екн сөзден алып неше сөзлерге шекем кире берийи мүмкин.

Синонимлик қатарға кирген сөзлердиң бирейи басқаларына қарағанда тийкарғы сөз есапланады. Мәселен, *аты, лақабы, даңқы деген* синонимлик қатардағы сөзлердиң тийкарғысы—*аты* деген сөз, ал қалғанлары тийкарғы сөз бенен салыстырып қарағанда өзине мәни айырықшалығын топлаган синонимлерден иба-

¹ Синоним—гректн *συνονυμος*— (бир атамалы) деген сөзинен келип шыққан.

рат. Сондай-ақ *мазалы, шийрин, татлы* деген синонимлик қатарда тийкарғы сөз-*мазалы* ал, *шийрин, татлы* деген сөзлер-*мазалы* деген сөз бенен мәнилес, қосымша мәни бояуына ийе синонимлер. Синонимлик қатардағы бундай тийкарғы сөзди доминанта деп атайды. Мәнилес сөзлерде доминантаны анықлау үлкен әхмийетке ийе. Өйткени бул арқалы сол қатарға киретуғын басқа сөзлердің мәни айырмашылықтарын ансат анықлауға болады.

Синонимлер түрлі сөз шақаптарынан болады. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги синоним сөзлери, тийкарынан, атлықлардан, келбетликлерден, алмасықлардан жасалған. Мысалы: *есик-қапы, орын-мәкан, мурат-мақсет*-атлық сөзлерден, *үлкен-нәхән-гиди-ман-тайнапыр, қызықлы-тамаша* келбетлик сөзлерден, *иркилий-еглений-тоқтай, уғый-түсиний* фейиллерден, *жылдам-тез-шаққан, мудам-бархә* рәуиш сөзлерден, *гүллән-барлық-пүткил* алмасық сөзлерден жасалған. Синонимлик қатарлар белгили бир сөз шақабының ишинде ғана пайда болады. Мәселен, атлықтан болған бир синонимлик қатарға екннши сөз шақабынан синонимлердің кириуи ямаса екннши бир сөз шақабынан туратуғын синонимлик қатарға атлықтан жасалған синонимнің кириуи мүмкин емес.

Синонимлердің бул қәсийетин олардың мәнилеслиги арасындағы байланыстан тууған қәсийет деп түсинийге болады, өйткени қандай да болмасын бир сөз тиккелей затты аңлатып турған болса, оның сол заттың белгисин көрсететуғын сөз бенен бир мәнилеслиги ҳаққында сөздин де болыуы мүмкин емес.

Енди биз усы синонимлердің қандай жоллар менен пайда болатуғынлығына тоқтап өтейик.

1. Қарақалпақ тилинде көпшилик синонимлер сөздин көп мәниллиги тийкарында дөреген. Сөзлер бир-бирине байланыслы бир неше мәнилерде қолланылғанда, сол мәнилердин бир қатары екннши бир сөз мәниси менен сәйкес келип қалады. Соның нәтийжесинде формасы бойынша ҳәр түрли, ал мәниси жағынан дерлик бирдей, бирақ бир-биринен қандай да бир белгиси арқалы ажыратылатуғын сөзлердин қатары пайда болады. Мәселен, көп мәнили *аяқ* деген сөзди алып қарайық. Бул сөздин тийкарғы туура мәниси жанлы затлардың денесиниң белгили бир бөлегин аңлатады: адамның *аяғы*, қойдың *аяғы*, қустың *аяғы*, тағы басқалар. Ол тек усы мәнисинде емес, ал буннан басқа ауысқан бир неше мәнилерде де аңлатады. Мысалы: жаптың *аяғы*, жумыстың *аяғы*, тағы басқалар. Бунда ол *жаптың ақыры, жумыстың ақыры, көшениң ақыры* деген сөз дизбеклериндеги *ақыры* деген сөз бенен дерлик бир мәниликке ийе болады (*жумыстың аяғы-жумыстың ақыры, көшениң аяғы-көшениң ақыры*).

Олай болатуғын болса көп мәнили *аяқ* сөзи жоқарыдағы ауысқан мәнисинде *ақыры* деген сөздин синоними бола алады екен.

Сондай-ақ *ашыу* деген фейил сөздин тийкарғы туура мәниси бекитиули бир нәрсени ашыу (мәселен, есикти ашыу, қақпақты ашыу) болып табылады. Ал бул сөз усының менен бирге *қыл-*

мысты ашыў, сырды ашыў усаған сөз дизбеклеринде табыў мәни-синде де аўмасып қолланылады. Бундай жағдайда көп мәнили *ашыў* сөзи *табыў* деген сөздиң синоними бола алады.

Қарақалпақ тилинде сөздиң көп мәнилилиги тийкарында синонимлердиң пайда болыў усылы жедел усыллардың бири болып табылады. Сонлықтан көп мәниlilik тийкарында дөреген синонимлер тилимизде жүдә көп ушырасады.

Мысалы: **суўық** адам—қәхәрли адам;
жумыстың **көзи**-жумыстың әдиси;
жумыстың **көзи**-жумыстың усылы;
Мәселени **қараў**-мәселени талқылаў;
қуры сөз-пайдасыз сөз, т. б.

Көп мәниlilik тийкарында дөреген синонимлер көбинесе образлылық мәни бояўына ийе болып келеди. «*Мийнеттиң көзин тапқан байлықтың өзин табады*» деген нақылды алып қарайық. Бунда *мийнеттиң көзи* деген сөз *мийнеттиң усылы, мийнет етиў усылы* деген мәниде қолланылған. Ал енди усы сөз дизбеклериндеги *көзи, усылы* деген сөзлерди бир-бири менен салыстырып қарасаң, онда *көзи* деген синонимниң өткирлиги, образлылығы, көркемлилиги *усыл* деген синонимнен анағурлым күшли екенлиги сезиледи. Сонлықтан да усындай көп мәниlilik тийкарында пайда болған синонимлер әдебий шығармаларда көркем сүүретлеў құралларының бири сыпатында жүдә жийи қолланылады.

2. Көпшилик синонимлер *қосымталар қосыў жолы* мезен жасалған:

а) гейпара қосымталар сөз тийкарына қосылады да, екінши бир түбир сөз бенен мәнилес синонимлерди дөретеди.

Мысалы: шопан-падашы, муғаллим-оқытыўшы, шийрин-мазалы, сулыў-шырайлы, т. б.

Бул жерде-шы, -лы қосымталарының *пада, оқытыў, маза, шырай* сөзлеринне қосылыўы арқалы *шопан, муғаллим, шийрин, сулыў* сөзлериниң синонимлик сынарлары пайда болған.

б) Анаў я мынаў сөз тийкарынан мәниси бойынша бир-бирине синоним болып келетуғын қосымталар арқалы синонимлер пайда болады. Мысалы: **бий**мәни-мәниссиз, **бий**пайда-пайдасыз, **намәлим**-мәлимсиз, **нақолай**-қолайсыз, т. б. Бунда **бий, на** деген басқа тилден аўысқан қосымта **сыз/Сиз** қосымтасы менен қатар қолланылып, бир сөз тийкарынан жасалған синонимлер дөретип тур. Бирақ ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинде **бий** хәм на қосымталары жеделлигин кем-кем жойылтып **сыз/Сиз** қосымтасы, сондай-ақ **емес** сөзи менен орын аўмастырып киятыр. Хәзир көбинесе **бий, на** қосымталарының орнында **сыз-Сиз** хәм **емес** сөзи жийи қолланылады.

— **Ист** қосымтасы қарақалпақ тилине орыс тили арқалы **атеист коммунист** усаған сөзлердиң қурамында келди. Хәзир ол

айырым сөздерде ғана-шы қосымтасы менен қатар, биринің орнында бири пайдаланылып киятыр.

3. *Жергиликли диалектлердің* биреуіне тән гейпара сөзлер қарақалпақ әдебий тилиндегі сәйкес мәнилі сөзлер менен қатар қолланылып та синонимлер дөрөйді. Мәселен, *сексейіл-сазақ, шырпы-гүкирт, мәйек-жумыртқа, гүллән-пүткиллеі, биротала, жел-самал* тағы басқалар.

Солай да қарақалпақ тилинде бұл жол менен дөреген синонимлер оғада аз, шекленген санда ғана. Диалектлик шығысқа тән синонимлердің қазіргі күнде қолланылуы жеделлигі де бірдей емес. Мәселен, *гүкирт, жел* усаған синонимлер *сазақ, гүлли* усаған синонимлерге қарағанда жиірек қолланылады. Соның менен бирге олардың гейпараларының еле де болса диалектлик сыпаты сезилип турғаны менен тилимизде бұрыннан киятырған тұрақлы сөз дизбеклеринің қурамында ушырайтуғынын көреміз. Мәселен, халық тилинде *«есигин жел ашып, жел жаппайды»* деген фразеологиялық сөз дизбегі бар. Жел сөзинің усындай фразеологиялық сөз дизбегінің қурамында келуі оның қарақалпақ тилинің белгилі бір тарихый рауажланыу дәуірлерінде жедел сөз болғанлығынан дерек береді. Ал қазір бұл сөз өзинің синонимлик сыңары болған *самал* деген сөзге қарағанда сийрегирек қолланылады.

4. Қайсы тилдің сөзлик қурамын алып қарасаң да, оның белгилі бір топары *басқа тиллерден айысқан сөзлер* екенлігі көрinedi. Бір тилден екінші тилге сөз ауысуы, әлбетте, сол халықтың басқа халықлар менен экономикалық хәм мәдениі қатнастарының нәтижесінде болады.

Қарақалпақ халқының басқа халықлар менен усындай қатнастары тийкарында сырттан кирген көпшилик сөзлер сәйкес мәнилі түпкиликли сөзлердің синонимлик сыңарларын пайда етті. Мысалы: *маңлай-пешана, дауыс-қайаз, бийик-бәлент, дәуір-заман, қонақ-мийман, көк-аспан, жаяй-пияда, тез-дәрриі, ис-кәр* тағы басқалар. Бұл синонимлердің бириншилери қарақалпақ тили лексикасындағы түпкиликли сөзлер болса, екіншилери тәжикше-парсыша шығысқа иіе сөзлерден ибарат. Булардың барлығы да күнделикли пикир алысуы жағдайында жиі қолланылып киятыр.

Шығысы жағынан араб тилине тийнсли бир қатар сөзлер де қарақалпақ тили лексикасындағы сәйкес түпкиликли сөзлер менен синонимлерді дөретті. Мысалы: *ел-халық, күш-қујат, баха-қадир, мәкан-орын, шыдам-сабыр, байлықлы-дәулетли*, т. б. Бундағы *ел, күш, баха, мәкан, шыдам, байлықлы* деген сөзлер түпкиликли сөзлер болса, *халық, қујат, қадир, орын, сабыр, дәулетли* деген сөзлер араб тилинен келип кирген сөзлерден есапланады. Олар өз-ара синонимлик жубайларды құрап тур.

Қарақалпақ тилинде синонимлердің топары орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден ауысқан сөзлердің есабынан да көбейді. Бұл қубылыс, әспресе, соңғы уақытлары орыс

халқы хәм басқа да тууысқан халықлар менен қатнастың нәтижесинде болып отыр. Мәселен, ҳазир тилимизде орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден ауысқан *револьвер, перу* усаған сөзлер *тапанша, уш* деген сөз бенен синонимлик, сыңарларды қурайды.

Басқа тиллерден ауысқан сөзлердин өзлери де өз-ара синонимлерди пайда етип, қарақалпақ тилиндеги синонимлердин топарын көбейтип отырады. Мысалы: *врач-доктор, шыпакер, мағтебе-рет, аэроплан-самолет, сабыр-тақат, инсан-адам*, т. б.

5. Қарақалпақ тилинде синонимлердин *фразеологиялық сөз дизбеклери есабынан* пайда болыуы көбирек көзге түседи. Бунда жеке сөздин пүтин бир фразеологиялық сөз дизбегини менен хәм бир фразеологиялық сөз дизбегиниң екнши бир фразеологиялық сөз дизбегини менен синонимлик сыңарларды қурау жағдайлары ушырасады. Мәселен, ашы ұланды түнерди деген сөз бенен *қабағы қарыс жабылды, қабағы үйилди таласты* деген сөз бенен *қызыл қанат болды, айтпау* деген сөз бенен *ауызға бек болыу, батыр* деген сөз бенен *ер жүрек, қорықпау* деген сөз бенен *шайтаны сескенбеу* деген сөз дизбеклериниң мәнилери туура келеди.

Ал мына синонимлик сыңарлар фразеологиялық сөз дизбеклериниң өзнен турады: *көзин жоғалтыу-қарасын батырыу, қас пенен көздиң арасында-көзди ашып жумғанша, үскини қуйылыу-еңсеси түсиу*, тағы басқалар.

Бунда бир фразеологиялық сөз дизбегини екнши бир фразеологиялық сөз дизбегини менен мәнилик жақтан бирдей болғанлықтан өз-ара синоним болып тур.

6. Қарақалпақ тилинде бундай синонимлер көбинесе араласып келеди, яғный жеке сөз бир неше фразеологиялық сөз дизбеклери менен бир фразеологиялық сөз дизбегини бир неше жеке сөзлер менен, сондай-ақ бир неше жеке сөзлер бир неше фразеологиялық сөз дизбеклери менен синонимлерди қурайды. Мысалы: *үскини қуйылыу-еңсеси түсиу-сылбырау, қас пенен көздиң арасында-көзди ашып жумғанша-демде-тез-жылдам, тиси батпау-жүрек етпей-батылы бармау-жүрексинбеу*, тағы басқалар.

Фразеологиялық синонимлерди эмоционалық-экспрессивлик, услублық мәни оғада күшли сезиледи. Сонлықтан әдебий шығармаларда олар оғада көп қолланылады. Бул арқалы көркем сөз шебери өз ойын оқыушыға толық жеткерийге мүмкиншилик алады.

6. Анау я мынау сөзди *эвфемизмлер* хәм *какофемизмлер* арқалы аумастыруу жолы менен де синонимлер жасалады. Мәселен, *өлиу* деген сөзди сылайылап *дүньядан қайтыу, семиз* деген сөзди *толық, өтирик айтпа* дегенди қоспай айт деп те айтамыз.

Қарақалпақ тилинде бундай синонимлерди *эвфемизмлик синонимлер* деп атаймыз.

Қандай да бир зат ямаса қубылысқа жағымсыз баға берилерде, сол зат ямаса қубылыстың атамасы *жағымсыз мәни боя*

ўына ийе сөзлер менен аўмастырылып та қолланылады. Мәселен, *тамақ* деген сөз *жутым*, *айқатланыў* деўдиң орнына *жутым жу-тыў*, *уятсыз* деўдиң орнына *қара бет*, *отырыў* деўдиң орнына *ома-лыў* сөзлери пайдаланылады.

Қарақалпақ тилинде бундай синонимлер *какофемизмлик жол менен пайда болған синонимлер* болып табылады.

Синонимлер мәнилик айырықшалықлары, услублық өзгешеликтери хәм қолланылыўы бойынша бирдей емес, лексикалық синонимлерди қурайтуғын бундай бирликтерди айырым топарларға ажыратыўға да болады.

Тил билиминде лексикалық синонимлерди топарларға ажыратыўда, әдетте, олардың мәнилик, услублық хәм қолланылыўы өзгешеликтери есапқа алынып киятыр. Солай да тил илимпазлары тәрәпинен оларды топарларға бөлиўде түрлише өзіншелик хәм түрлише терминлер пайдаланылып жүргенлигин көреминз. Мәселен, В. Н. Ключева орыс тилиндеги синонимлерди *контекстлик*, *тематикалық* хәм *хақыйқат*¹ деп үшке бөледи. Ш. С. Ханбикова татар тилиндеги лексикалық синонимлерди *абсолют*, *идвографиялық*, *экспрессивлик* хәм *универсаль синонимлер* деп төрт топарға ажыратады.² Ф. Камал өзбек тилиндеги синонимлерди *турақлы* хәм *өзгермели синонимлер* деп екиге бөледи.³ А. Болғанбаев қазақ тилинде *турақлы* хәм *шәртли* ямаса *контекстлик* топарлардың болатуғынлығын айтады.⁴ В. Мескутов түркмен тилиндеги синонимлерди *семантикалық-услублық* белгилери бойынша *мәнилик*, *услублық* хәм *эмоционалық-экспрессивлик* синонимлер деп үш топарға ажыратса, оларда қурылысы жағынан баҳалап тағы да сегизге бөледи.⁵

Сондай-ақ С. Исамухамедова өзбек тилиндеги лексикалық синонимлерди топарларға ажыратыўда олардың қолланылыўы, семантикалық-услублық айырықшалығы хәм қурамына итибар береди. Усыған тийкарлана отырып ол синонимлерди қолланылыўы жағынан *турақлы*, *өзгермели*, *шәртли* ямаса *контекстлик* деп үш топарға ажыратса, семантикалық-услублық айырықшалықлары бойынша *мәнилик* хәм *услублық* деп бөледи, қурамы жағынан тағы да бир неше топарға айырады.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги синонимлерди топарларға ажыратыўда да олардың мәнилик өзгешеликтерин, қолланылыўы хәм услублық айырықшалықларын, сондай-ақ қурылысқа есапқа алыў шәрти басшылыққа алынады. Синонимлерди усы

¹ В. Н. Ключева. Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1961, 5-бет.

² Ш. С. Ханбикова. Синонимы в татарском языке автореферат, Казань, 1962, 10-12-бетлер.

³ Хәзирги заман ўзбек тили. Ташкент, 1957, 79-бет.

⁴ А. Болғанбаев. Синонимика имени существительного в современном казакском языке, автореферат, Алма-Ата, 1955.

⁵ В. Мескутов. Синонима в современном туркменском языке, автореферат, Ашхабад, 1962, 9-14-бетлер.

көз-қарастан бақаласақ, онда мынадай елеулі жағдайларды байқаймыз.

Гейпара сөзлер мәнилік жақтан қалеген жағдайда бири екнн-шисннен синонимлик сыңары болып келе бередн жеке турғанда да, контекст ишинде де олардың синонимлик қатнасы айқын сезилип турады: *жылдам, тез, дәрий, сулы, шырайлы, әдеми, қызық, тамаша, мудам, бәрхә, удайы*. т. б.

1. Бердимурат қақыйқатты изледің,
Мудамы өзиң туұры гүзар гөзледің.

(Бердақ, «Халық ушын»).

2. Халықтың оңар жағын бәрхә излемек,
Байланысып түйин шешиу ел менен.

(Күнхожа, «Ел менен»).

3. Пятиу ушын удайна оңлы-сол,
Ислеу керек барлық жағын ел менен.

(Күнхожа, сонда)

Мысалларымыздағы синонимлер дара турып та, контекст ишинде де синонимлик қатарларды дөретип тур.

Бундай синонимлерди *турақлы синонимлер* деп атаймыз.

Ал базы бир сөзлер тек анау я мынау контексттиң ишинде белгили бир мәнисинде ғана екннши сөз бенен синоним бола алады. Бундай сөзлер әдетте, сөздин көп мәнилиги, ауысқан мәнилери тийқарында пайда болған синонимлер болып келеди.

Мысаллар:

1. Бул бир аяғы жоқ, басы жоқ әңгиме екен (Қарақаллақ халық ертеклеринен).

2. Түү, ол не деген көкирек!

Бул мысалларда *аяқ, бас, көкирек* деген сөзлер өзлериниң туұра мәнилеринде қолланылып турған жоқ, ал ауысқан мәнилеринде жумсалып тур. *Аяқ* деген сөз *ақыры, кейни* деген мәниде, *бас дәслепки* деген мәниде, *көкирек-менменшилик* деген мәниде хәм сол сөзлер менен усы мәнилеринде ғана синоним бола алады. Ал жеке турғанда туұра мәнилери менен бир синонимлик қатарды құрай алмайды.

Бундай синонимлерди шәртли яки *контекстлик синонимлер* деймиз.

Услужлық көз-қарастан қарағанда базы бир синонимлер я ауыз-еки сөйлеу тилине я жазба услубқа тән сыпатқа ийе. Мәселен. *базымырт, мудам, ғәлет* усаған сөзлер сәйкес *күшли, бәрхә, надурис* сөзлери менен мәнилік жақтан бир синонимлик қатарларға кире алады. Деген менен олар ауыз-еки сөйлеу тилине тән лексикалық элементлерден есапланады. Ал *тил илими-лингвисти-*

ка. фольклор-ауыз әдебияты усаған синонимлер болса жазба услубқа тийисли.

Бундай ауыз-еки я жазба услубқа ғана тән, сол тарауларға ғана жийи қолланылатуғын синонимлерди *услублық синонимлер* деймиз.

Синонимлер қурылысы жағынан да айырылады. Синоним бир сөзден де, бир неше сөзден де турыуы мүмкин. Усыған байланыслы олар *дара* хәм *қосарлы синонимлер* болып еки топарға бөлинеди.

Дара синонимлерге бир сөзден туратуғын синонимлер киреди де, ал қосарлы синонимлерге еки я оннан да көп сөзден жасалған мәнилес лексикалық бирликлер киреди: *иркилиў, еглениў, тоқтаў; орын, мәкан* (дара синонимлер), *мийнет етсең, еңбек етсең, көзди ашып-жумғанша, хә демей* (қосарлы синонимлер)

Синонимлер тилдиң лексикалық байлығын көрсететуғын тийкарғы дереклердиң биринен есапланады. Әсиресе ол-көркем сөз шебериниң дәстинде сөз образлылығын дәрететуғын үлкен ғәзийне.

Антонимлер

Хәзирги қарақалпақ тилиниң лексикалық системасында сеслик қурылысы бойынша хәр түрли, мәниси жағынан бир-бирине қарама-қарсы сөзлердиң де топары бар: *узын-келте, арық-семиз, узақ-жақын, батыр-қорқақ, жоқары-төмен, дос-душпан, келиў кетиў, бар-жоқ*, т. б.

Бундай сеслик қурылысы бойынша хәр түрли, мәнилик жақтан бир-бирине қарама-қарсы сөзлер *антонимлер*¹ деп аталады.

Антонимлер де, қарақалпақ тилинде омоним, синоним сөзлери усап, тилдиң лексикасында сөзлердиң белгили бир топарын құрап турады. Соның менен бирге омоним хәм синонимлерден түптамырынан басқаша. Егер омоним сөзлери формасы жағынан бирдей, бирақ мәниси хәр қыйлы (*жас жигит, жас шықты*), синонимлер айтылыуы бойынша хәр түрли мәнилери бирдей, бир-бирине жақын сөзлер болса (*сулыў, гөззал, шырайлы*), ал антонимлер формасы бойынша тек хәр түрли болып ғана қоймастан, бир-бирине биротала қарсы келетуғын сөзлерден ибарат. Мысалы:

1. Жақсыдан үйрен,
Жаманнан жийрен

(нақыл).

2. Бул жолда парық емес көп пенен азың,
Ески досларындай қуарсаң бөзим.

(И. Юсупов, «Аббаз шайырға Украинадан хат»).

¹ Антоним—гректиң *ant i* (қарсы), *опуша* (ат атама) деген сөзлери-нен келип шыққан.

3. Жаным балам, мен енди қартайдым. бир аяғым жерде. бир аяғым гөрде, өлер алдынан жақсы көрген баламды—сени көргим келеди (Л. Н. Толстой, «Кавказ тутқыны»).

Бул мысаллардағы бир-бирине мәниси жағынан қарама-қарсы келетуғын сөзлер мыналар: *жақсыдан-жаманнан, үйрен-жүйрен, жерде-гәрде, көп-аз.*

Антонимлерди анықлауда биз олардың мәнилери арасындағы қатнастың сыпатына қарауымыз керек. Көпшилик жағдайларда усы мәнилер арасындағы қатнасқа қарай *айтар-айтпас, дәмлі-дәмсіз* усаған әпиұайы түрдеги сөзлердин қарсы мәниге өзгериуиң антонимиялық қубылыс деп анықлаулар ушырасады. Әлбетте, антонимлерди биз сөзлердин бундай әпиұайы түрдеги болымсыз мәни туұдырыушы қосымталар менен өзгериуі жағдайынан емес, ал ҳәр қыйлы түбирге ийе болған сөзлердин өзіндеги қарама-қарсы мәниден излеуимиз керек. Мәселен, *ақыллы-ақылсыз* деген сөзлердин түбири *ақыл*, ал усы түбирге-*лы, -сыз* қосымталарының қосылыуы арқалы биринде заттың бир белгисинин барлығы, ал екіншисинде сол белгинин жоқлығы түсинилип тур. Буның бәри де тек ғана қосымталарға байланысly болған мәнилик өзгеристен ибарат. Ал енди ақыллы-ақмақ десек, онда ҳәр түрли түбирлерге ийе болған сөзлердин қарама-қарсы мәниде екенлигин көремиз.

Биз усындай ҳәр түрли түбирлерге ийе болған қарама-қарсы мәнили сөзлерди ғана *лексикалық антонимлер* деп таныуымыз керек.

Антонимлер ҳәр түрли сөз шақапларынан, мәселен, атлықлардан, келбетликлерден, рәуишлерден, фейиллерден, т. б. болып келеди. Мысалы: түн-күн, дос-душпан, жақсылық-жаманлық, бас-аяқ- (атлықлардан), ақ-қара, арзан-қымбат, жууан-жинишке, қатты-бос, үлкен-киши (келбетликлерден), жоқары-төмен, алға-артқа, әсте-тез (рәуишлерден), сууытыу-жылытыу, босатыу-қатайтыу, ашыу-жабыу (фейиллерден) пайда болған антонимлерден ибарат.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинде мәниси жағынан бир-бирине қарама-қарсы келетуғын сөзлердин бир неше түрлерин көриуге болады. Олар көбинесе мынадай мәнилерде антонимлик жубайларды қурайды:

1. Заттың сапасын билдиретуғын сөзлер арқалы: ашшы-душшы, жақсы-жаман, қатты-бос, нық-көмпис, ырас-өтирик, эзиз-мықлы, т. б.

Көпшилик жағдайларда заттың сапасын билдиретуғын усындай антонимлер затлық-белгилик мәниде қолланылады. Мысалы:

1. **Жақсы** сөзинен беллиди,
Жаманларды шын сүймеймен.

(Өтеш, «Сүймеймен»).

2. **Ашшы** менен **душшыны** татқан билер

(нақыл)

3. Маңлайыңнан ағып тер,
Жақсы, жаманды сынап көр.

(Бердақ, «Балам»)

2. Заттың я қубылыстың түрін-түсин, үлкен-кишилигин билдиретуғын сөзлер арқалы. Мысалы:

1. **Ақ, қара** қанлар бәри де,
Өзимнің қаяым, өз жаным.

(И. Юсупов, «Шыбығы сынса шынардың»).

2. Мәнзил ұзақ, өмир **қысқа**

(Сәмед Бургуннан).

3. Мендей сарлы дәрті **көп**, бахты **аз**,
Шайырдың биразын көз бенен көрдим.

(Әжинияз, «Көрдим»).

4. **Құрттай** тайға диндей молла

(нақыл).

3. Уақытқа, мезгілге, мәусімге байланысly сөзлер арқалы да антонимлик жубайлар жасалады. Мысалы: күн-түн, ерте-кеш, жаз-қыс, азанда-кеште, түнде-күндиз, хазир-бурын. т. б.

Мезгілди, мәусімди аңлатыушы сөзлер көркем шығармаларда кеңейген мәнісінде де антонимлер болып қала бередн. Мысалы:

1. Жигитлери гезер **қыс** пенен **язы**,
Астында әреби ат, елгинде бәзи.

(Әжинияз, «Бардур»).

2. Өйткени еле көп жерди,
Қыс қаппап тур, **жаз** емес.

(И. Юсупов, «Шыбығы сынса шынардың»).

3. Бәрхәмә **қыс** болды, келместен бир **жаз**.

(Әжинияз, «Көрдим»).

Бул жерде биринши мысалымыздағы *қыс, язы* деген сөзлөр өзлөрүнүн тийкаргы мәнилеринде, яғни мөүсимди билдиретуғын мәниде қолланылып өз-ара антонимлик жубайларды пайда етип турған болса, екінши хәм үшінши мысалларда қыс хәм жаз деген сөзлер ондай мәнидеги антонимлик жубай емес. Бунда *қыс* хәм *жаз* деген сөзлерди қолланыу арқалы *езиуишилик* хәм *азатлық* ҳаққында гәп етилип отыр.

Демек, бул жерде ауысқан мәнисиндеги қыс хәм жаз сөзлеринин антонимлик жубайы пайда болып отыр деген сөз.

4. Турмыста адамлар арасындағы қатнастың сыпатына, турмыс жағдайына байланыслы пайда болған сөзлер арқалы: *дос-душпан, мүсәпир-жауыз, жарлы-бай, аш-тоқ*, т. б.

1. **Достың** болар өлгенинше мәдети,
Душпанның зардабын көз бенен көрдим.

(Әжинияз, «Көрдим»).

2. Биреулер **аш** болды, биреу **тоқ** болды,
Усылардың бәри ойсыздан болар.

(Өтеп, «Болар»).

3. Заттын я қубылыстын белгили бир тәрепин көрсететуғын сөзлер арқалы: *басы-аяғы, басы-соңы, иши-сырты, оңы-терси, оңы-солы*, т. б.

1. Қыйсық Порқан атау сени жау алды,
Басы қутлы, **соңы** қашқын, Бозатау.

(Әжинияз, «Бозатау»).

2. Сездирместен жақынлады,
Сол қолында наганы бар,
Оң қолында еки жүзли,
Жардыдаған алмас қанжар.

(С. Бекназаров, «Таня»)

3. **Иши** түтин, **сырты** нүтин

(мақал).

4. Ол пақыр да **алдына** тартса, **артына** жетпей, өз күнин зорға көрип кетти (Н. Дәуқараев, «Бахытлы мийнет»).

6. Хәрекетти аңлататуғын сөзлер арқалы да антонимлик жубайлар жасалады. Мысалы:

1. Қоңыратқа айланып келди қағазы,
Душпан **жылап**, дослар күле баслады.

(А. Муфсаев, «Бола баслады»).

2. Кел демек бар, кет демек жоқ

(нақыл).

Қарақалпақ тилинде гейпара ҳәрекетти аңлататуғын сөзлердин заттың белгисин билдиретуғын сөзлер менен антонимлик қатарды құрайтуғын жағдайлары да ушырасып қалады.

7. Антонимлик жубайлар заттың я құбылыстың мұғдарын аңлататуғын *көп-аз, орта-толы, жуп-тақ, егиз-жалқы, егиз-тақ* ұсаған, сондай-ақ *бар-жоқ* сөзлеринен де жасалады.

1. Жоқ едим, бар болдым, камалға келдим,
Әреби атлар минип дәуранлар сүрдим

(Әжинияз, «Бозатай»).

2. Бәршеси еки аббазы,
Қайғы болмас көби, азы

(Өтеш, «Шерменде»).

3. Туўып тур халқым құрсақтап,
Биреу егиз, биреуи тақтан.

(А. Дабылов, «Парахатшылық вахтасында»).

Бул сөзлер затлық мәниде қолланылып та антонимлик қатарды құрауы мүмкин. Мысалы:

Бар мезең жоқлықты көрген жигитсен,

(А. Мұсаев, «Оразбай»).

8. Заттың я құбылыстың тутқан жағдайын, орнын, бағытын көрсететуғын сөзлерден: *жоқары-төмен, бәлент-пәс, алға-артқа, баспа-шүйелме*, т. б.

Жеке-жеке қолланылатуғын антоним сөзлери гейде жуп сөзлер түрінде де ушырасады. Бундай жағдайда, әлбетте, жуп сөздин компонентлери жыйналып бир мәни аңлатып турады. Солай да сол жеке компонентлер арасындағы қарама-қарсы мәни сезилип турады. Мысалы:

1. Таяр турған ғарры — жасы,
Бирлескен ел бизиң Уатан.

(С. Нурымбетов, «Бизиң Уатан»).

2. Ақшамы — күндиз барлық тил,
Сайрап турған санасы бар.

(А. Дабылов, «Парахатшылық вахтасында»).

Антонимлер сөзлердің тек әйтеуір ғана мәнісі жағынан қарсы келіуішілігі болып қалмастан, соның менен бірге тилдің услублық айрықшалығының, өткірлік тәсірлілігінің бір тәрепінде болып есапланады. Сонлықтан да олар айтылайын деген ой пікірдің ықшамлы түсініліуін тәмийін етиуге себепші болатұғын. тәсіл ретінде нақыл-мақалларда, сондай-ақ поэтикалық баянлауларда жүде жийи қолланылады.

Көркем әдебиетта антонимлер *антитеза* ушын пайдаланылады. Мысалы:

1. Мәнзил **узақ**, өмир қысқа (*Бургуинн*).

Мендей сорлы дәрти көп, бахты аз.

(*Әжинияз «Көрдик»*).

2. Бедеуге жууырыс, бууданға жүрис,
Ябыға хәм жорғаға қуйрық жал керек.

(*Әжинияз «Керек»*).

Бул мысаллардағы *узақ-қысқа*, *көп-аз*, *жууырыс-жүрис* деген антонимлер логикалық жақтан мәнісі бир-бирине қарама-қарсы болған түсиниклерди салыстыруу ушын пайдаланылып *антитеза* ны пайда етип отыр.

Антонимлерди *антитеза* ушын пайдалануу жағдайларын қарақалпақ классиклериннің шығармаларында, сондай-ақ хәзіргі қарақалпақ поэзиясы ўәкиллериннің шығармаларында да жийи ушыратууға болады.

Қарақалпақ әдебиеті шығармаларында антонимлерди сүүретлеу қуралы ретінде услублық жобада қоллануу оғада жедел сыпатқа ийе. Бунда әдетте авторлар тәрепинен бир затқа байланыслы қарама-қарсы мәнилер де, түрлі затларға, қубылыслар арасындағы қарама-қарсы мәнилер де көзде тутылады.

Бир затқа, қубылысқа, ўақыяға байланыслы сөз шеберлері оның унамлы хәм унамсыз жақларын, мөлшерин салыстырады, оған сол көз-қарастан баға береді. Мысалы:

1. Бир бийеден ала тай да, қула тай да тууады. Бир елаттан бай да, жарлы да шығады. Хәмме тең болса, ишкери, тысқары болып Хийўа екиге бөлине ме? (К. Султанов, «Әжинияз»).

2. Арал теңизин аз билсең, тыңла, көп билсең, үйрет. Сен жүрген ашық теңизде биз де жүргенбиз (Ө. Айжанов «Арал қушағында»).

3. Жыласам, жубаттын. күлсем, қууандын,
Аппақ сүтлериннен емдим де, қандым

(Т. Жумамуратов, «Ана»).

4. Хызмет етер ғаррыға да, жасқа да,
Жаўдыраған гүл бар жерде ашық бар.

(Г. Есемуратов, «Гүл бар жерде ашық бар»).

Бул мысалларда *ала тай, қула тай* бир бийеге байланыслы, *бай жарлы бир елатқа, аз хәм көп* екінши бетке (сен), *жыла-сам, күлсем* биринши бетке (мен), ал ғаррыға да, жасқа да *ашық* сөзине байланыслы антонимлик жубайлар болып табылады. Олар сол контекстте баянланған пикирдің өткирлиги ушын хызмет атқарып тур. Егер де эксперимент мәнісінде биринши мысалды бир затқа байланыслы антонимлик жубайлардың қәлеген биреўин екінши сөз бенен өзгерткенде, онда баянланған пикирдің тексттегідей тәсірлиликке ийе болмай шығатуғыны турған гәп: *Бир бийеден ала тай да, сур тай да тууады. Бир елаттан бай да, орта да шығады. Хәмме тең болса ишкери, алыс болып Хийўи екиге бөлине ме?*

Автор текстиндеги образлы эксперссия сыры да сонда, ал улыўма халық тилиндеги қәлиплескен қарсылас мәнили сөзлерди яғный бири екіншисин күшейтиў арқалы улыўма мәниге өзгеше өткир сыпат беретүғын антонимлик жубайларды дурыс қоллана билген.

Сондай-ақ түрли затқа, қубылыслар, ўақыялар арасындағы қарама-қарсы мазмунға тийкарланған антонимлер де көркем әдебиет лексикасында айырықша мәнилик қарама-қарсылықты аңлатыўға себепши болады. Мысалы:

1. Биреўи **ушады**, биреўи **түседи**. **Ушқаны** көкте сайрайды, **түскени** ыссы да қанатын жазып, жер баўырлап жатады, топыраққа аўнап, қанатын қағып, жорғалап кетип пута-пута менен көк шөллердің арасын сайран етеди (Ж. Аймурзаев, «Әмиўдэрья бойында»).

2. Басың искен екен Жумагүл. Жер берсе берер, бәри бир бай менен **жарлы** теңлеспейди ғой. Биизің үйдеги байдың айтыўына қарағанда, олардың теңлесиўи деген болмаған гәп. Пешанаға жазылғаны бола береді. Бай **бай жолы менен**, жарлы **жарлы жолы менен** (Т. Қайыпбергенөв, «Қарақалпақ қызы»).

3. Солдат бер деп мусылману орысқа,
Губернатор буйрық берди болысқа,
Жети үйден бир адам айлап урысқа,
Гедей жылап, байлар күле баслады.

(А. Муўсаев, «Бола баслады»).

Көркем сөз шебери услублық жобада антонимлерди белгилі бир қубылыстың, хәдийсенің пүткил көринисин дәретнў ушын сўўретленетуғын ўақыяны өткир қарама-қарсылық пенен баянлау ушын изли-изиннен қолланылады. Мәселен, Ш. Сейтовтың «Аңа излери хәм ҳақыйқатлық ҳаққында ҳақыйқатлық» поэмасын ө

кендеги бир заманның көринисин көркем сөз арқалы дөретиўде антонимлердин ўақыяларға сәйкес пүткил дүркининен пайдаланады:

Дүньясы қурығыр,
Биреў жырлап, биреўлер жылап,
Биреў тырнап, биреўлер сылап,
Биреў музлап, биреўлер қызып,
Биреў сазлап, биреў бузып,
Ким тас ғайзап, ким бас ғайзап,
Өткен екен өзіннен, найсап!

(Ш. Сейтов, «Адам излери ҳәм ҳақыйқатлық ҳаққында ҳақыйқатлық»).

Бунда тексттиң ҳәр бир қатары ҳәдийселердин қарама-қарсы мәнили атамаларының тийкарына қурылған. Олардың ҳәммеси жыйналып барып, пүтин бир сүүретлемени, көринисти көркем сүүретлеўге жәрдем етип тур. Бул жазыўшының өзгеше бир дөретиўшилиқ услубына байланысly.

Табу ҳәм эвфемизмлер

Қарақалпақ тилиниң ертеректеги бир раўажланыў дәўиринде турмыста қандай да себеплерге байланысly анаў я мынаў сөзди айтыўды қадаған етиўден пайда болған сөзлер ушырасады.

Бундай қадаған етиўден келип шыққан сөзлер қарақалпақ тил бөлиминде *табу сөзлери* делинеди.

Адамлар өзлериниң дүньяны таныў дәрежесиниң еле төмен ўақытларында гейпара затларды, қубылысларды дурыс түсинбей, ҳәттеки олардың атын атаўдан да қорқын келген, сол затлар менен қубылысларды тиккелей атаўға тыйым салған. Бул нәрсе, әсиресе, жәмийет раўажланыўының белгили бир дәўирлеринде үстемлик сүрген. Адамлар усы тыйым салыўшылыққа байланысly атын атаўға болмайтуғын затлар менен қубылысларды басқаша ат пенен атаўға мәжбүр болған. Сол арқалы «кәраматы бар», «айрықша күшке ийе», «кийели», «гүна», деген жалған түсиниклердин қармағына илиниўден өзлерин аман сақлап қала туғындай көреді.

Қарақалпақ тилинде бундай табу сөзлери оғада көп санда қолланылып келди. Мәселен, келиншек күйеўиниң атын атаўдың орнына *бизиң үйдеги бизиң үйдиң адамы, бөкениң ағасы ағасы* деген сөзлерден пайдаланған, күйеўиниң анасының атын айтпастан, оны *ене* деп атаған, күйеўиниң қарындасын *бийкеш*, егер олар үшеў болса, бириншисин—*бийкеш*, екіншисин—*ортаншы қыз*, үшіншисин—*кишкене қыз* деп келген.

Бул *қайнаға, мырзаға, бийкеш* усаған табу сөзлери көпшилиқ тәрәпинен усылай қабыл етилип, жиий қолланылып кеткен. Ал енди гейпара жағдайларда жасы киши биреўдин ҳаялы аўылындағы Қоразбек, Оразбек усаған атын айтыўға болмайтуғын

жасы-үлкенлер тууралы сөз еткенде, екінши адамга Моразбек қайнаға, Тауықбек қайнаға, Тутықбек қайнаға деп те өзінше екінши ат пенен атап келген.

Сондай-ақ адамлар эле медицинанын раўажланбаған ғақытында аўырыў алдында ҳәлсизликтин салдарынан оннан қорқып, гейпара аўырыўлардың атын тиккелей атамастан, басқаша атаған. Мәселен, ҳәзирги медицинада жаман кеселди (проказа) *анадай аўырыў* деп келген.

«Көз тийеди» деген түсиникке байланыслы бир нәрсени туўра айтыўдан қорқып, оны бурып, екінши сөз бенен айтатуғын болған, Мәселен, биреў уллы болғанда, екінши биреў келип: «Нели болдың?»—деп сораса, ол оған уллы болдым десем көз тийеме деп қорқып, *«туўматайлы болдық»* деп жуўап қайтарады.

Солай етип, табу сөзлери гейпара надурьс түсиниклер, үрип-әдетлер тийкарында пайда болған сөзлерден ибарат.

Көпшилик жағдайларда тилде қандай да болмасын бир затты я қубылысты, сондай-ақ ҳәрекетти туўрадан-туўра айтпастан, оны сыпайлық пенен я жумсартып, екінши бир сөзлер арқалы билдиретуғын орынларды көремиз. Мәселен, өлди деген сөздин орнына екінин биринде қайтыс болды, жан тапсырды, ол дүньяға жөнөп кетти деген сөз дизбеклери пайдаланылады. Сондай-ақ, *ашыўланба* деўдин орнына қызба, әстелик пенен *өкпелеме* деўдин орнына келмеси деп те айта береді.

Усындай заттың я қубылыстың, сондай-ақ ҳәрекеттин туўрадан-туўра аталмастан, жумсартылып, сыпайы түрде екінши сөз я сөзлер менен айтылыўы *эвфемизм* деп аталады.

Эвфемизмлер бир сөзди екінши сөз арқалы мәнилик жақтан жумсартып, сыпайы түрде беріўден келип шыққан сөзлер болыўына байланыслы олар көркем шығармалар лексикасының семантикалық тәсирлилигин дәретіўде өз орнына ийе. Эвфемизмлер арқалы авторлық текстте де, қаҳарманлар тилинде де пикир образлылығы пайда болады. Мәселен, *туўиў* сөзи—туўра мәнинде услублық жақтан улыўма бийтәреп сөз: *Ана кеше туўды*. Халық тилинде оның сыпайы, экспрессив айырықшалыққа ийе *жас босанды, көз жарды* усаған түрлери де бар. Булар тек адамға байланыслы ғана айтылады. Күнделикли пикир алысыўда *Ана кеше көз жарды, ана кеше жас босанды* деп қоллана беремиз. Мәнилик жақтан *көз жарды, жас босанды* сөзлеринде оғада сезилерли дәрежеде экспрессив өзгешелик бар. Бул эвфемизациялық усыл арқалы пайда болған көпшилик сөзлерге тән. Эвфемизмлердин мине усы мәнилик тәрепи көркем шығарманын тилинин образлылығын пайда етиўге жәрдем ете алады. Сонлықтан сөз шеберлери шығарманың лексикасына эвфемизмлерди тандап өндириўге айырықша әҳмийет береді.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТАРИХЫЙ ШЫҒЫСЫ БОЙЫНША ҚУРАМЫ

Сөзлик құрам хәм оның раўажланыўы

Күнделикли пикир алысыў жағдайында пайдаланылып киятырған сөзлердиң жыйнағы *сөзлик құрамды* құрайды. Ол тилдиң байлығын көрсетеди.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамы бир неше тарийхый дәўирлерди басынан кеширди хәм сол дәўирлер даўамында толып атырған өзгерислерге ушырады. Онда қарақалпақ халқының тарийхы, өткен хәм хәзирги дәўириниң толық көриниси көринеди.

Сөзлик құрам ҳаққында сөз еткенде хәттеки В. К. Фаворин оны мынадай деп жүдә дурыс баҳалайды: «Сөзлик құрамда бизиң барлық билимимиз, ойымыз, пикиримиз, түсинигимиз, бизиң барлық қабыл еткен сезимлеримиз, эмоциямыз, қайғы-қуўанышымыз көринеди»¹.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамы да мине усындай сыпатқа ийе.

Тилдиң сөзлик құрамы халықтың экономикалық, мәдenniй хәм сиясий турмысының өзгеруи хәм раўажланыўы менен тиккелей байланыста болатуғынлығы белгили. Усыған байланыслы тилдиң ишки раўажланыў нызамлары арқалы ишки хәм сыртқы дереклер тийкарында жаңа түсиниклерди аңлататуғын жаңа сөзлер сөзлик құрамға енип, ал турмыс қәжетлигинен айрылған түсиниклерди билдиретуғын сөзлер гөнерип, гейпаралары хәттеки сөзлик құрамнан шығып қалып та отырады.

Қарақалпақ тили, тийкарынан алғанда, мине усындай сөзлердиң есабынан өзиниң сөзлик құрамын раўажландырып киятыр. Мәселен, *өнбирис, қурылыс, баслама, кәрхана, талқылаў, санаат, миннетлеме, үндеў, бағдарлама*, усаған сөзлер қарақалпақ тилиниң лексикасына соңғы жыллар ишинде жаңадан кирген сөзлер болып табылады. Ал *гүле, шарық, хәйкел, халқа, әребек, болыс*, ояз усаған сөзлер гөнерген сөзлер.

Хәзирги қарақалпақ тилиниң лексикасы турмыстың барлық тәреплерин өз ишине алатуғын бай сөзлик ғәзийнеден турады. Ол тилдиң ишки раўажланыў нызамларына сәйкес сөздиң пайда болыў, жасалыў усыллары, сондай-ақ басқа халықлар менен қатнас нәтийжесинде сөз аўысыўы арқалы кеңейип, жетилисип киятыр. Мәселен, *бас* деген сөзден қосымта қосыў усылы арқалы *баслық, басшы, басшылық, баслама, баслаўыш, баслаўшы, басқарма, ис* деген сөзден *ислеў, искер* усаған екынши бир жаңа сөзлер пайда болған. Ал *журт* деген сөз хәзир *халық* деген сөздиң мәнисинде де көшип кеткен елдиң, үйдиң орны мәнисинде де, мөкан деген мәниде де қолланылады:

¹ В. К. Фаворин. Синонимы в русском языке, Свердловск, 1953, 3-бет.

1. Ата журты Түркстан,
Онда да паян етепеди,
Күли-түни қыйналып,
Он еки айда тапқаны
Қыс азыққа жетпеди.

(Жийен жырау, «Посқан ел»).

2. Тарих бир мың үш жүз отыз үшинде,
Заман ҳәр тәрәпке дәне баслады,
Журт жыласың Николайдың тусында,
Ҳәр түрли ҳүкимге көне баслады.
(А. Муһсаев, «Бола баслады»).

Бул жерде журт деген мәниде де халық деген мәниде де жумсалып тур. Олар бир-бирине жақынласпайтуғын омонимлер.

Бул сөздин бурын тек орын деген мәниде ғана қолланылғанлығын көреміз. урт—баланд жойларда сақланиб қалған биноизлари, девор таги, қурғон аломати ва бошқалар.¹

Демек, семантикалық мәни өзгериси нәтийжесинде еки түрли сөз пайда болып отыр.

Усы жоқарыдағы сөзлердин барлығы да жеке сөзлер сыпатында қарақалпақ тилинің сөзлик қурамында өз орнына ийе.

Сондай-ақ, мақлуқат, жәмийет, нәсил усаған араб тилинен аўысқан сөзлер, зергер, дәрт, үмит усаған парсы тилинен аўысқан сөзлер, класс, партия усаған орыс тили арқалы аўысқан сөзлер қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына қарақалпақ халқының усы халықлар менен тарихый қатнаслары нәтийжесинде дөреген.

Енди биз қарақалпақ тилинің сөзлик қурамы тарихый шығысы бойынша қандай сөзлер топарынан туратуғынлығын көрейик.

Өз сөзлик қатлам

Ҳәр қандай тилдин сөзлик қурамының тийкарын көрсететуғын сөзлик қатлам сол тилдин өз сөзлери болып табылады. Олар сол халықтың пүткил раўажланыў тарихы менен бирге жасап киятырған, оның миллий өзгешелигиниң сөзлик қурамдағы тийкарғы көринисинен дерек беретуғын лексикалық бирликлердин топарынан турады. Тилдин сөзлик байлығының дәслепки иргеси эне усы сөзлерден қаланған, оның келеси раўажланыўы да усы сөзлердин дөгерегинде пайда болған.

Қарақалпақ тилинің өз сөзлик қатламы дегенде биз оның тийкарғы табиятын көрсететуғын, қарақалпақлардың пүткил раўажланыў тарихы менен бирге жасап киятырған, сөзлик қатламдағы миллий өзгешеликлериниң тийкарғы көринислеринен дерек беретуғын сөзлериниң жыйнағын түсиниўимиз керек. Мәсележ, бас, көз, күн, таў, жер, суй, ешки, сыйыр, ийт, бузаў, қу

¹ Махмуд Қошғарий, Девону луғотот турк, Тошкент, 1963, 13-бет.

жаньш, жақсы, жаман, көк, ал, бар, кел, кет, кеш, ерте, сен, мен, ол, ата, ана, қыз, ул, бес, алты, жүз усаған сөзлер сол өз сөзлик қатламының элементлеринен ибарат.

Сөзлик құрам ишки дереклер тийкарында байығанда мине усындай өз сөзлериниң семантикалық хәм грамматикалық усылар арқалы кем-кем толықтырылыуы, ал сыртқы дереклер тийкарында байығанда, сол сөзлериниң үстине басқа тиллерден сөзлердиң қосылыуы, сондай-ақ басқа тиллерден ауысқан сөзлердиң тийкарында қарақалпақ тилине тән сөз жасау усыллары арқалы жаңа лексикалық бирликлердиң пайда болыуы иске асады. Сол арқалы тилдиң сөзлик байлығы удайы кеңейип отырады.

Өз сөзлик қатламға киретуғын сөзлерди белгилеуде мына нәрсеге де итибар бериуимиз керек. Тилимизде басқа тиллерден ауысқан көпшилик сөзлерден қарақалпақ тилине тән сөз жасау усыллары, мәселен, қосымталар қосылыу арқалы екнши бир мәңли сөзлер дәрейтуғынлығы белгили. Ал енди бундай сөзлерди өз сөзлик қатламға киргиземиз бе ямаса қосымта қосылған сөз түбириниң басқа тиллик шығысын есапқа алып, ауысқан сөз деп қараймыз ба?

Көпшилик тил илимпазлары бундай сөзлерди де өз сөзлик қатламға киргизиуди мақул көреди. Мәселен, орыс лексикологларының бири Н. М. Шанский бул тууралы мынадай деп жазады: Мәселен, ямшик, аэросани, газетный, этюдник, штурмовшина, зацементировать хәм т. б. усыларға усаған сөзлерди орыс сөзлери емес, өзге тиллерден ауысқан сөзлер, өйткени қурылысында өзге тиллик түбирлер бар /ям—татар тилинен, этюд—француз тилинен, штурм—немец тилинен, цемент—латын тилинен/ деу оғада надурис болар еди»¹.

Дурысында да, бундай сөзлерди өз сөзлик қатламның бирликлери сыпатында қараған мақул.

Қарақалпақ тилинде басқа тиллик шығысқа ийе сөз түбирлеринен қарақалпақша қосымталардың жәрдеми менен дәреген сөзлердиң саны оғада көп. Мәселен, тәжикше—парсыша шығысқа ийе *пахта* сөзинен *пахташылық, пахталық, хош* сөзинен *хошласыу*, араблық шығысқа ийе *сүүрет* сөзинен *сүүретши, шайыр* сөзинен *шайырлық, хабар* сөзинен *хабапласыу*, итальянлық шығысқа ийе *карниз* сөзинен *карнизши* пайда болған.

Сондай-ақ шет тилден ауысқан базы бир сөзлер қарақалпақша сөзлер менен бирге жуп сөзлердиң бир бөлеги сыпатында да қолланылады. Мәселен, *куш-куйат, сәй-саламат* сөзлериниң екнши бөлеги араб тилинен ауысқан, бирақ олар қарақалпақша *куш, сау* сөзлери менен жупласып қолланып, пүтин бир жыйнаклаушы; екнши мәнилерди аңлатып тур.

Бундай сөзлерди де өз сөзлик қатламда қарау керек. Қарақалпақ тилиниң өз сөзлик қатламының негизин улыуа түркий

¹ Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, М., 1964, 70-бет.

тиллерине ортақ сөзлер қурайды, өйткені қарақалпақ тили генеалогиялық жақтан түркий тиллериниң қатарына киреди. Сонылықтан да бул топарды қурайтуғын тиллердиң лексикасында улыўма ортақлықтың, уасалықтың болыўы ыызамлы нәрсе. Бурын бир түркий тил болған хәзирги өзбек, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, уйғыр, азербайжан, түркмен, ноғай, татар, башқурт, чуваш, якут, т. б. тиллер, әлбетте, өз алдына айырым тил болып бөлһнип шыққанда, олардың хәр қайсысының лексикасында сол тиллердин барлығы ушын бирдей ортақ сөзлер болды. Мине усы ортақ сөзлер хәр бир тилдиң өзиниң тарийхий дәуирлер даўамында раўажланыўының барысында айырым фонетикалық өзгерислерге ушырағаны болмаса, тийкарынан түпкиликли тийкарын сақлап қалғанын көремиз.

Қарақалпақ тили лексикасында улыўма түркий топарлас тиллер ушын ортақ, фонетикалық жақтан гейпара өзгерислерге ушыраған менен де негизи бир сөзлер бар.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасында улыўма түркий тиллер ушын ортақ өзлик қатламның тийкарын қурайтуғын сөзлердиң мынадай түрлерин ушыратыўға болады:

1. Мийнет етиў қуралларының атын көрсететуғын сөзлер: *балта, орақ, балға, тас, т. б.*

2. Адамның дене мүшелериниң атын көрсететуғын сөзлер: *бас, қол, көз, қулақ, мурын, т. б.*

3. Дән егинлери хәм жемислердиң атлары: *буўдай, арпа, тары, жүўери, ерик, алма, қаўын, ғарбыз, жемис, т. б.*

4. Қуслардың, қурт-қумырсақалардың атлары, *қус, тайық, ғарға, лашын, үйрек, жылан, шаян, т. б.*

5. Хайўанлардың атларын көрсететуғын сөзлер: *сыйыр, қой, қозы, бузай, ешки, ат, түлки, ийт, пышық, т. б.*

6. Тәбият затлары менен қубылысларын көрсететуғын сөзлер: *ай, күн, ағаш, тай, жер, суў, қар, көл, түн, қаўын, т. б.*

7. Жер асты байлықлары: *алтын, сүмис, темир, шойын, т. б.*

8. Адамның сезимлерине байланыслы сөзлер: *муң, қуўаныш, сүйниш, кейил ашыў, т. б.*

9. Заттың сапасын, қәсийетин, түрин билдиретуғын сөзлер: *ала, қара, сары, жумсақ, жуўан, көк, жақсы, жаман, т. б.*

10. Хәрекетти аңлататуғын сөзлер: *күт, күй, көр, кир, бар, кел, кет, отыр, тур, жат, т. б.*

11. Уақытлық белгиге байланыслы қолланылатуғын сөзлер: *ерте, кеш, кейин, т. б.*

12. Заттың ямаса қубылыстың санын билдиретуғын сөзлер: *бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тоғыз, он, жигирма, отыз, қырық, елиў, алтыс, жүз, т. б.*

13. Алмасық сөзлер: *мен, сен, ол, биз, ким, не, қандай, қанша, т. б.*

14. Жынысты хәм туўысқанлық қатнастарға байланыслы сөзлер: *ата, ана, қыз, ул, сиңли, т. б.*

15. Соның менен бирге қарақалпақ тилинің лексикасында улыўма түркий тиллерине ортақ көмекшилик хызмет атқарыўшы сөзлер де, таңлақ сөзлер де ушырасады. Мысалы: *менен, ақ, үз, т. б.*

Усы жоқарыда атап көрсетилген сөзлердің барлығының да негизи бар. Солай да олар ҳәр тилдің өзиниң фонетикалық ҳәм грамматикалық нызамларының талабына, басқа тиллер менен салыстырып қарағандағы айырықша өзгешелигине сәйкес ҳәр тил де ҳәр түрли ямаса уқсас айтылады. Мәселен, төмендеги сөзлердің қарақалпақ, татар, ноғай, башқұрт, түркмен, қырғыз, өзбек, қазақ тиллеринде қалай екенлигин қарайық:

қарақалпақ тилинде	татар тилинде	башқұрт тилинде	ноғай тилинде
бес	биш	биш	бес
ерте	иртә	иртә	эрте
қууаныш	қуаныч	қыуаныс	қузаныч
сүйиниш	сөйенеч	һейенес	суыйиниш
жүз	йөз	йөз	юз
менен	минән	менән	мен
түркмен тилинде	қырғыз тилинде	өзбек тилинде	қазақ тилинде
бәш	беш	беш	бес
ир	эрте	эрта	ерте
гуванч	кубаныч	кувонч	куаныш
бегенч	сүйунуч	севинч	сүйиниш
йүз	жуз	юз	жүз
билен	менен	билән	мен

Бул мысаллардағы сөзлер өзлериниң фонетикалық құрылысы жағынан бир тилде екінши бир тилдегиси менен сәйкес келип қалса, үшінши биреўинде басқашалаў, төртиншисинде оннан да басқашарақ құрылысқа ийе болып тур. Айтайық қарақалпақ, ноғай, қазақ тиллеринде *бес* делинсе, татар ҳәм башқұрт тиллеринде *биш*, қырғыз ҳәм өзбек тиллеринде *беш* болса, түркмен тилинде *бәш* деп айтылады. Сондай-ақ, қарақалпақ, қазақ тиллеринде *ерте* делинсе, татар ҳәм башқұрт тиллеринде *иртә*, ноғай ҳәм қырғыз тиллеринде *эрте* болса, өзбек ҳәм түркмен тиллеринде оннан да басқашалаў—*эрта ир* болып еситилип тур. Түркий тиллерге ортақ сөзлер түрк уяға жататуғын ҳәр тилдің өзине тән нызамларына сәйкес солайынша қәлиплескен.

Биз жоқарыда келтирип өткен мысалларымызда улыўма түркий тиллерге ортақ сөзлердің айырым тиллердеги ҳәр қыйлы фонетикалық дүзилислерин көрдик. Мине усы фонетикалық өзгерислердің анаў я мынаў тилдеги ортақ сөзлерди бир-бири менен салыстырып қарағанда көбирек көзге түсетуғын гейпара тәреплерин айтып кетейик.

Арғы төркіни бир базы бир сөзлерге бир тилде ж сесинен басланыў тән болса, екіншисинде й сесинен басланыў тән болып келеди, биреўинде к сесинен басланса, тағы биреўинде г сесинен басланады. Мысалы:

қазақ тилинде	қарақалпақ тилинде	өзбек тилинде	түркмен тилинде	қырғыз тилинде	башқұрт тилинде	ноғай тилинде
жақсы жүрек кел	жақсы жүрек кел	яхши юрак кел	яғшы йүрек гел	жақшы жүрек кел	яқшы йөрәк кел	яхшы юрек кел

Бундай өзгерістер сөздің ортасында хәм ақырында бир тилде с сесі келсе, екіншисинде оның ш болыуында да көринеди. Мәселен, жоқарыда келтирилген *жақсы* деген сөз қарақалпақ, қазақ тиллеринде с менен айтылса, өзбек, түркмен, қырғыз, башқұрт хәм ноғай тиллеринде ш еситилип тур. Ал енди қарақалпақ, қазақ тиллеринде *тас* түрінде с сесі еситилсе, қырғыз, өзбек, башқұрт, татар тиллеринде с орнында ш еситиледи.

Түркий тиллерге ортақ сөзлер хәр тилде қурамындағы дауыссыз сеслердің аўмасып келиуі арқалы да айырықшалыққа ийе. Мәселен, бир тилде кет /е/ түрінде ушыраса, екіншисинде кит /и/, бир тилде бар /а/ болса, екінші биреўинде бор (о), үшіншисинде пыр /ы/, т. б.

Мысалы¹:

Азербайжан	бар — кет-	Тува	бар-/пар-/	бар-/пор /
Алтай	бар— бар-	Турк	вар —	гит-
Башқұрт	бар— кит-	Түркмен	бар—	гит-
Қазақ	бар— кет-	Өзбек	бор—	кет-
Қарақалпақ	бар— кет-	Уйғыр	бар—	кәт-
Қырғыз	бар — кет-	Хакас	пар—	пар-
Кумық	бар— гет-	Чуваш	пыр —	кай-
Ноғай	бар— кет-	Шор	пар—	пар-
Татар	бар— кит-	Якут	бар—	бар-

Улыўма түркий тиллерге ортақ сөзлердің фонетикалық құрылысы жағынан жеке тиллерде хәр түрлі болып ушырасыуында буннан басқа да айырықшалықларды кериўге болады. Булардың барлығы да бир уядан таралған усы тиллердің әсирлер бойы раўажланыуының барысын да пайда болған өзгерістерден ибарат.

1. Бул мысал Э. Р. Тенишевтың «Түрк тиллеринде хәрәкет феийллери» деген мийнетинен алынды. Қараңыз: Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, 236-бет.

Қарақалпақ тилинің лексикасында улыұма түркий тиллерге ортақ сөзлер усы тиллердеги ортақ мәнилерин дерлик сақлаған халында қолланылып киятырғанлығын көреміз. Ал ортақ сөзлердин басы биреулериниң түркий тиллердин гейпараларында мәниси жағынан басқаша болып келетуғынлығы да ушырасады. Мәселен, **қыз** деген сөз барлық түркий тиллерде қарақалпақ тилиндеги мәнисинде қолланылса, тува тилинде *урғашы* деген мәнини аңлатады.¹ Сондай-ақ жазық деген сөз алтай, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түркмен тиллеринде қарақалпақ тилиндеги айып, ғұна деген мәнисинде қолланылса, азербайжан, қумық, ноғай тиллеринде *бийшара*, *бахытсыз*, *сорлы* деген мәниде келеди.²

Қарақалпақ тили морфологиялық жақтан жалғамалы тиллердин қатарына киреди. Жалғамалы усыл тек ғана қарақалпақ тилине емес, барлық түркий уялас тиллерге тән. Сонлықтан да түркий тиллерге ортақ сөзлердин морфологиялық жақтан өзгеріуинде де улыұмалық бар. Мәселен, олардың формасының өзгеріуи ушын сөз түбирлерине белгили қосымталар жалғанады: *жүзимли*, *жүзимлик*, *жүзимликте*: *балалы*, *балам*, *балалық*, *балалықтың*, *балалар*: *басшы*, *басшылық*, *басшылықты*, т. б.

Бул жердеги сөз түрлендириуши хәм сөз дәретіуши хызметти атқарып турған қосымталар басқа түркий тиллерде де ушырасады. Бирақ олар хәр тилдин өзиниң жеке айырықшалығына қарай хәр түрли фонетикалық қурылысқа хәм вариантларға ийе. Мәселен, *балалық*, *балалар* деген сөзлердеги *-лық*, *-лар* деген қосымталар ноғай тилинде *-лық/-лик*, *-лар/-лер* түринде ушыраса, өзбек тилинде *-лик*, *-лар* түринде, ал қазақ тилинде *-лық/-лик* *-дық/-дик* */-тық/-тик*, *-лар-лер* */-дар/-дер* */-тар/-тер* түринде ушырасады.

Бундай усаылықларды ортақ сөзлердин морфологиялық жақтан өзгеріуиндеги усаылықлар ретинде белгилеп өтиу менен бир қатарда, оларды улыұма түркий тиллердин грамматикалық қурылысындағы усаылықлар деп қараймыз.

Мине булардың барлығы да хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикасындағы түркий тиллер ушын ортақ сөзлердин елеули тәреплери болып есапланады.

Улыұма түркий тиллер ушын ортақ сөзлер қарақалпақ тилинің сөзлик қорынан орын алып, сөзлик қурамды рауажландыруда өзиниң тийкаргы хызметин атқарып киятыр. Олар өзлеринин тарийхый келип шығыуы жағынан да, күнделикли турмыста кең хәм жедел қолланылыуы жағынан да хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикасындағы өзлик қатламның тийкаргы топарын қурайды.

1. Л. А. Покровская. Термины родства, сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, 17-18-бетлер.

2. Ф. Г. Исхаков. Наблюдения по лексике, сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, 198-199-бетлер.

Түркий хэм монгол тиллерине ортақ сөзлер.

Түркий тиллер менен монгол тиллери генеалогиялық жақтан алып қарағанда тууыс тиллерден есапланады. Өйткені олар бул тиллердің дәслепкі тийкары болған алтай тил-тийкарының тарихый рауажланыуы нәтижесинде улыўма түркий хэм улыўма монгол тиллеринен келип шыққан топарлардан ибарат. Сонлықтан да түркий тиллери менен монгол тиллериниң лексикасында ортақ сөзлердиң болыуы заңлы нәрсе. Түркий тиллердиң лексикасындағы бундай сөз қатламларын профессор Н. А. Баскаков түркий тиллер лексикасының ески қатламы деп атайды¹.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикасында ушырасатуғын түркий хэм монгол тиллери ушын ортақ сөзлерге мына төмендегилерди жатқарыуға болады: *аға, аң, балта, бой, дана, домбыра, ем, енди, ең, ала, айлақ, жыл, жара, жүрек жемис өш булақ, босаға, алтын, қарай, төлей, табақ, сақал, пүтин, жылға, маңдай, мәңги, мың, сал, сары, ыс, т. б.*

Көпшилик тил илимпазлары усундай түркий хэм монгол тиллери ушын ортақ сөзлерди өз гезегинде бул тиллердиң генетикалық жақын тиллер екенлигин дәлиллейтуғын тилдеги көринислер деп есаплайды.

Қарақалпақ тилиниң лексикасындағы түркий тиллер менен монгол тиллерине ортақ сөзлер қолланылыуы жағынан алып қарағанда дерлик өзгерислерге ийе емес. Солай да бири-ярым көзге түсетуғын айырықшалықлар да ушырасып қалады. Мәселен, монгол тиллеринде **аяқ, сербегей** деген сөзлер жеке түринде қолланыла алатуғын болса, қарақалпақ тилинде олар өз алдына жеке мәнили сөзлер сыпатында қолланылмайды. Олар тек *қазан-аяқ, ербегей-сербегей* деген жуп сөзлердиң қурамында ғана келеді хэм биринши бөлеклери менен биригип барып, жыйнақлаушы бир мәни аңлатады.

Бундай ортақ сөзлер хәр тилдиң өзиниң айырықшалықларына сәйкес фонетикалық жақтан бираз өзгешеликке ийе. Мәселен, ортақ сөзлердиң монгол тиллериндеги түри менен қарақалпақ тилиндеги түрин салыстырып қарасақ, олардың көпшилигиниң фонетикалық қурамы жағынан айырылатуғынлығын көремиз:

монгол тиллеринде

izyke
аяға
жимс
aiay
босго
саван
аха

қарақалпақ тилинде

жүрек
аяқ
жемис
ала
босаға
сабын
аға

¹ Н. А. Баскаков. Состав лексикки каракалпакского языка и структура слова, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, лексика, М., 1962, 69-бет.

Монғол тиллеринен соңғы дәуірлерде де сөзлер ауысқан. Басқа түркий тиллерінде ушыраспайтуғын, тек монғол тиллерінде ғана бар қарақалпақ тилинің лексикасындағы монғоллық шығысқа ийе бирли-ярым сөзлер сол соңғы дәуірлердің нәтижесі болыуы керек.

Араб тилинен ауысқан сөзлер

Хәзирги заман қарақалпақ тилинің сөзлик құрамының белгили бир бөлегин араб тилинен ауысқан сөзлер құрайды. Араб тилинен сөз ауысыу тийкарынан араблардың Орта Азияны жаулап алыу жылларынан басланды. Усы уақыттан баслап түркий тиллерге араб тили бирликлери кире баслады. Орта Азияда ислам дининин ен жайыуы, Араб мәдениатының тәсир етиуи араб тилинен сөз ауысыу құбылысына себепши болды. Усыған байланыслы сөзлер хәм терминлер бирим-бирим ауысып барды. Бирақ хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикасындағы анау я мынау араблық шығысқа ийе сөзди мына уақытта келип кирген сөз деп дәл уақтың көрсетиу қыйын.¹

Араб тилинен келип кирген сөзлер қарақалпақ тилинің лексикасына ауызеки хәм жазба түрде қоңсы халықлардың тиллери арқалы, сондай-ақ тиккелей ауысты. Олар сөзлик хордан орын алды. Мәселен, *қалем, әдебият, миллет, мүддет* усаған сөзлер түпкиликли сөзлердей жеделликке ийе. Бундай сөзлердин араб тилинен кирген сөзлер екенлиги күнделикли турмыста қолланылу жағдайында хеш қандай сезилмейди.

Араб тилинен айырым сөзлердин хәм терминлердин ауысыу құбылысы диннің халық көпшилигинин турмысына оғада күшли түрде сиңип кеттиуне байланыслы. Хәзир жийи түрде кең қолланылып киятырған араблық шығысқа ийе сөзлер хәм терминлер тилдин лексикасында сол жеделлиги менен қалды да, ал жана түсиниклердин пайда болыуы менен гөнерип, әхмийетин жойылтқан айырым араб сөзлери қолланылу жеделлигинен айырылып, сөзлик құрамнан дерлик шығып баратыр. Мәселе, *иблис, уақыл* усаған сөзлер дерлик қолланылуын жойылтып баратырған сөзлерден ибарат.

Бундай сөзлер көркем әдебиятта сүүретленетуғын уақыянын жағдайына, онын ески дәуирге тийислигине байланыслы дәуир көринисин берити ушын анау я мынау қахарманның лексикасында ғана ушырасады. Мәселен, қарақалпақ халқының ески турмысы сүүретленетуғын шығармалардың бири болған Т. Қайыпбергеновтын «Қарақалпақ қызы» романында хәзир дерлик қолланылу жеделлигин жойылтып жиберген араб сөзлери айырым қахарманлардың тилинде көринеди:

¹ Н. А. Баскаков, Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». IV, лексика, М., 1962, 76-бет.

Большойлар жарлыларға *йақым* жерлерди ғана бөлистирип бериў менен шекленип қоймай, диний-икрамға қарсы оқытыў ушыны орыс мектебине адам жыйнайды деген ызың-сызың гәп бар.

Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы араблық шығысқа ийе сөзлер менен терминлер турмыстың көпшилик тәреплерин өз ишине алады. Олардың бир қатары диний түсиниклерге байланыслы болса, екіншилери саўда ислерине, үшіншилери илим хәм мәдениятқа, т. б. байланыслы сөзлер болып келеди. Олар төмендегилерден ибарат: *медресе, алым, илим, тарийх, муғаллим, мақала, ҳарип, усыл, нама, нағыс, миллет, минбер, нәсил, халық, мақлуқат, руўх, садақа, парыз, әзирейил, дуўа зикир, қуран, сүннет, жин, иблис, шайтан, әўлийе, ақырет, жан-аза, ийман, молла, имам, жаббар, аймийин, ҳайўан, маймыл, пақыр, пикир, ғайрат, қыял, қымбат, қазы, арза, дәреже, шәрихт, йәкил, жәллат, йәзир, даў, жәмийет, йатан, зулым, әскер, қарар, есап, мәни, мектеп, мәжилис, әжайып, арза, сапар, сәлем, сабыр, мәсләхат, алмас, маржан, мысал хабар, дүкан, ҳалўа, рахмет, несип, аманат, айўал, хәмир, хұрмет, нәпес, саат, сайал, сүйрет, фән, хызмет, мийнет, хат, айқат, ҳаял, мәнзил, бәле, пайда, себеп, қәреп, кәрәмат, рәхәт, өмир, дәреже, заман, т. б.*

Қарақалпақ тилинде араб тилинен аўысқан адам атлары да ушырасады. Мысалы: *Аббаз, Әлий, Ҳамзе, Әнийпа, Асан, Әмет, Махмуд, Оспан*, т. б. Сондай-ақ араб тилинде адам атын билдирмейтуғын, тек ғана әпиўайы сөзлер сыпатында қолланылатуғын жағдайлары да бар. Мәселен: *Әдил, Дәўлет, Мақсет, Қурбан, Сабыр, Садық, Сапар*, т. б. Бундай жай сөзлер сыпатында да, адам атлары орнында да келе береді.

Араб тилинен аўысқан сөзлер, тийкарынан алғанда, атлық сөзлер болып келеди, сийрегирек келбетликлер де ушырайды. Буған жоқарыда келтирип өткен сөзлердиң улыўма топары дәдил бола алады. Ал басқа сөз шақаплары бойынша араб сөзлери тилимизде ушыраса бермейди. Сонлықтан да олардың түркий тиллердеги бул өзгешелигин көрсетип, профессор Н. А. Баскаков араб сөзлериниң аўысыўындағы елеўли белги ретинде олардың түркий тиллерде атлықлар, жекке-сийрек келбетликлер түринде гезлесетуғынын, бирли-ярым қосарлы феийллер қурамындағы гейпара сөзлерди есапқа алмағанда басқа атаўыш сөзлердиң түркий тиллер тәрепинен өзлестирилмегиниң белгилеп өтеди.¹

Сөзлердиң тийкаргы тәреплериниң бири оның мәнисиниң кенлиги, көп мәниликке ийе болыўы болып есапланады. Араб тилинен аўысып, ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик қурамында тийкаргы сөзлер қатарынан орын алған көпшилик сөзлер де семантикалық жақтан көп мәнилик қәсийетине ийе. Мәселен, ғазийне деген сөз пул ғазийнеси, пуч байлығы мәнисинде де, мәдений жетискенликлер, мәдений дәрәтпелер, мәдений бай-

¹ Н. А. Баскаков. Развитие языков и письменности народов СССР. Вопросы языкознания, 1952, №3, 31-бет.

лықтар мәнісінде де қолланыла береді. Кейінгі мәнілері бәзін тилимизде жүдә жедел сыпатқа ийе, ал алдыңғы мәнісі ондай емес, көбинесе халық дәрәтпеси шығармаларында жиі ушырасады.

Соның менен бирге гейпара сөзлер араб тилиндеги мәнісі хәм оннан пүткиллей өзгерип кеткен мәнилерде де қолланылады. Мәселен, *дунья* деген сөз араб тилинен *әлем, жақан* мәнісінде қабыл етилген болса, бизиң тилимизде ол хәзир сол мәнісі менен бир қатарлы *мал-мүлк, байлық* деген мәниде де қолланылады. *мийнет* деген сөз араб тилинен физикалық *қара мийнет, мүшкил* деген мәнилерде қабыл етилген болса, ол хәзир халықтың сөйлеу тилиндеги соған жақын бул бир *мийнет болды, қуры мийнет* деген сөз дизбеклериндеги мәнісі менен бир қатарда пүткиллей басқа мәниде хәр бир адамның турмыс талабы мәнісінде кең қолланылып отыр.

Демек, араб тилинен аұысқан базы бир сөзлер қарақалпақ тилинде семантикалық жақтан бир қанша өзгерислерге ушыраған түрінде де қолланылып киятыр деген сөз.

Сөзлер бир тилден екінши тилге аұысқанда өзиниң дәслепки фонетикалық қурылысын толығы менен сақлап, өзгерместен аұыса бермейди. Олардың гейпаралары түрли себеплер менен фонетикалық жақтан өзгерислерге ушырауы мүмкин. Қарақалпақ тилинен сөзлик қурамындағы базы бир араб сөзлери де мине сондай тийкарда аұысқан сөзлерден есапланады. Мәселен, *әдеп* сөзиниң араб тилиндеги формасы *адаб, мәмлекет* сөзиниң араб тилиндеги формасы *мәмләкәт, ақыр/ы* сөзиниң дәслепки формасы *ахур*, т. б.

Бул мысаллардан араб тилиндеги *адаб, мәмләкәт, ахур* сөзлериниң қарақалпақ тилине аұысыуында фонетикалық қурылыс жағынан бираз өзгериске ушырағаны көринип тур.

Солай етип, қарақалпақ тилинде араб тилинен аұысқан сөзлер әдеуир муғдарда ушырайды. Олардың көпшилиги хәзирги күнде түпкиликли сөзлердей болып кеткен, күнделикли сөйлеу хәм жазу тәжирийбесинде аұысқан сөзлер екенлиги сезилмейди. Көпшилик араблық шығысқа ийе сөзлер турмыс мұтажлығынан айырылыуы нәтийжесинде сөзлик қурамнан шығып та қалды.

Парсыша-тәжикше сөзлер

Парсыша-тәжикше¹ сөзлердиң қарақалпақ тилине аұысыуы да өзиниң тарийхий дәреклерине ийе. Бул туұралы Н. А. Баскаков мынадай деп жазады: «Қарақалпақ тилиниң лексикасын бақалауда қарақалпақ тилиниң толық мәниде хәзирги жасап турған

¹ Биз бул жерде парсыша хәм тәжикше делинип жүрген сөзлердиң улығ-малығына тийкарланып, парсыша-тәжикше терминиң қолланыуды мақұл көрдик.

аймағында, яғни Арай жағасында бірге қонысласқан түркі хәм иран қәуімлері тиллериниң бир-бирине жақын тәсири жағдайында қәлиплескенин де есапқа алыу керек»¹

Усының менен бірге гейпара тил илимпазлары иран тиллери бирликлериниң аұысыұында араблар менен парсылардың Орта Азия хәм Қазақстан аймағында үстемлик етиўиниң үлкен тәсири болғанлығын да ескертеди. Мәселен, қазақ илимпазы проф. Ғ. Муўсабаев қазақ жеринде араблар менен парсылардың үстемлик етиўине байланыслы олардың тилиниң де қазақ тилине тәсири тийгенлигин айтады.²

Хақыйқатында да араблар менен парсылардың Орта Азия хәм Қазақстан аймағындағы тәсири, араб хәм парсы мәдениатының ен жайыұы парсы тиллеринен гейпара түркі тиллерге, соның ишинде қарақалпақ тилине де айырым сөзлер менен терминлердиң келип кириўине алып келди.

Парсы тилинен аұысқан сөзлер де улыўма алғанда, аұыз-еки хәм жазба түрде тилимиздиң сөзлик қурамынан орын алған. Олардың қарақалпақ тилине аұысыұы тиккелей хәм қонсы халықлардың тиллери, мәселен, өзбек, түркмен тиллери арқалы көбирек иске асқан. Бунда, әлбетте, Октябрьге шекемги дәўирде тарқалған әдебий тиллер сыпатында қолланылған парсы хәм ески өзбек әдебий тиллериниң үлеси бар. Қарақалпақ классикалық әдебиятында сол дәўирдеги жазба әдебий тиллердиң тәсириниң болыұы көркем сөз шеберлери тәрепинен өз шығармалары арқалы парсы тилинен тилимиздиң сөзлик қурамына гейпара лексикалық бирликлердиң алып келиўине себепши болды. Оның үсти-не соңғы дәўирде тәжик халқы менен қонсылас болыұ, қарақалпақ хәм тәжик халықлары арасындағы экономикалық хәм мәдени байланыс тәжик хәм қарақалпақ тиллери арасындағы экономикалық хәм мәдени байланыс тәжик хәм қарақалпақ тиллери арасындағы байланыстың раўажланыўына дерек болып отыр.

Мине булардың барлығы да қарақалпақ тилине парсыша-тәжикше сөзлердиң келип кириўине себепши болды. Олардың басым көпшилигиниң тилимизге ерте ўақытлардан баслап-ақ аұысыұы хәм күнделикли турмыста жиий қолланылыұы бундай сөзлерди де сөзлик қор бирликлери дәрежесине көтерди. Бул сөзлердиң көпшилиги қарақалпақ тилиниң сөз жасаў усыллары арқалы жаңа сөзлерди дәретиўде тийкар хызметин атқарып киятыр: *дәрт-дәртли, дәртлесий, устаз-устазлық, устазларша, мийўе-мийўелик, мийўелей*, т. б.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы парсыша-тәжикше сөзлер қолланылыұы жағынан да, көлеми жағынан да араб тилинен аұысқан сөзлер менен бир қатар турады.

1. Н. А. Баскаков. Состав лексикн каракалпакского языка и структура слова. «Исследования по сравнительной грамматике тюрских языков» VI, лексика. М., 1952, 69-бет.

2. С. Кенесбаев. Ғ. Муўсаев. Қазирги қазақ тили /лексика, фонетика/, Алма-Ата, 1952, 98-бет.

Сөзлердің бұл топарының ишинде де турмыстың көпшилик та-
раулары бойынша сөзлерди ушыратууға болады. Олар мына-
лардан ибарат: *тахта, тәрези, дәрт, абадан, бәхәр, бәлент, баха-
быр, дана, дәрйаза, көше, бадам, бедеу, тут, ийшан, пир, патша,
пайғамбар, таза, дурыс, баха, кәрўан, пахта, қырман, мәш, гилт,
кесе, пияда, дарах, дәлиз, бахыт, шатыр, дәрт, гәўҳар, гүмбез,
душпан, сарай, мийман, кән, кәрўан, маржан, мийирман, мум,
мор, надан, намаз, нышан, мыс, қағаз, хат, сырнай, хош, дийдар,
жан, дәстан, устаз, қахарман, әнар, мийје, кәр, дийхан, жаны-
ғар, йош, шийрин, үмит, тақ, азар, кепкир, шыра, бедеу, перде,
қурма, зәң, көмек, пыяз, шалы, яр, шадыман, найза, гүна, гүмбез,
хәр, хәрғиз, ғоза, аспан, т. б.*

Парсыша-тәжикше сөзлер сөз шақаплары көз қарасынан алып
қарағанда атлық сөзлер, келбетликлер, рәуишлер, дәнекерлер
болып келеди. Жоқарыдағы сөзлер мине усындай сөз шақаплары-
нан.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикасындағы тәжикше-
парсыша сөзлердің сол тиллер менен салыстырып қарағанда
қолланылуында бираз айырықшалықларды көриуге болады. Мә-
селен, парсы тиллеринде *райан* деген сөз хәрекет етиуши деген
сөз хәрекет етиуши деген мәниде қолланылады.¹ Ал бизин тили-
мизде ол сол парсы тилиндегидей жекке қолланыла алмайды, тек
ғана *жолға райан болыу* деген сөз дизбегинин құрамында келе-
ди де, *жолға түсий, жол жүрип кетий* деген мәнини аңлатады.

Қарақалпақ тилинде *арзыу-әрман, бай-бақша* деген жуп сөз-
лер бар. Усы жуп сөзлердің биринши сыңарлары парсы тилинен
кирген сөзлерден ибарат. Бирақ олар парсы тиллериндегидей
дара мәнилерди аңлатып, өз алдына қолланылмастан, жуп сөз-
лердің құрамында ғана келеди, екинши сыңары менен биригип
барып, пүтин бир мәни аңлатады. Парсы тиллеринде *арзыу* деген
сөз тилек, әрман деген мәнини билдиреди,¹ ал бұл мәни қарақал-
пақ тилинде *арзыу-әрман* деген пүтин жуп сөз арқалы бериледи,²
бай деген сөз парсы тилинде *бағ* деген мәнини билдиреди,³
ал қарақалпақ тилинде ол *бай-бақша* деген пүтин бир жуп сөзди
пайда етип барып, бир мәнини аңлатады.

Тилимизде *арзыулы* деген сөз де жумсалады. Ол, әлбетте, пар-
сы тиллеринен ауысқан *арзыу* деген сөзге қарақалпақша қосым-
та қосылуынан пайда болған сөз хәм ол пүткиллей басқаша мә-
ниде қолланылады. Мысалы:

Кимсенин қыз-уғлы, арзыулы яры,
Кимнің қасы қара, көзи құңқары.
Әсир болып телмирисип арсары,
Иығлап ат алдына түсти. Бозатау.

ІӘжинияз, «Бозатау».

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, 418-бет.

² С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, 360-бет.

³ С. Е. Малов. Сонда, 367-бет.

Бұл жерде *арзыўлы* деген сөз *сүйгени*, *сүйиклиси* деген мәниде қолланылып тур. Оның жеке қолланылыўына себепши болып турған нәрсе екінши сөзди туўдырып турған-лы қосымтасынан ибарат.

Шығысы жағынан парсы тиллериниң лексикалық бирликле ри болып есапланатуғын гейпара сөзлер қарақалпақ тилине аўыс қанда өзлериниң дәслепки фонетикалық құрамын өзгертип жи берген ҳалында өткен.

Мысалы:

парсыша	қарақалпақша
бағыдур	бағадыр
кар	егер
чирачь	шыра
парде	перде
карван	кәруан
кан	кән
Іагаг	жабан
дост	дост

Көпшилик парсыша-тәжжкше сөзлер де, араб тилинен аўысқа сөзлер усап, базы бир түркий тиллердиң лексикасында ортақ сөз патқа ийе. Мәселен, *таза*, *арзан*, *гүл*, *көше*, *тахта*, *душпан*, *майд*, *зыян* усаған сөзлер қарақалпақ тилиниң де, қазақ тилиниң де, түркмен тилиниң де, қырғыз тилиниң де, т. б. сөзлик құрамындғы улыўма халықлық тийкарғы сөзлерден есапланады. Мәнили жақтан бұл сөзлер сол тиллерде дерлик бирдей қолланылады. Бирақ бунда да ҳәр тилдиң өзине тән раўажланыў ызамларын сәйкес базы бир мәнилик, фонетикалық ҳәм т. б. өзгешеликлерди орын алатуғынлығы белгили. Мәселен, парсыша-тәжжкше *ба* сөзи қарақалпақ тилинде *баға*, қазақ тилинде *баға*, түркмен тилинде *баға*, қырғыз тилинде *баа* түринде азлы-көпли фонетикалық айрықшалықлары менен қәлиплескен.

Орыс тилинен ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўыс сөзлер.

Қарақалпақ тилиниң лексикасында басқа тиллерден аўыс сөзлердиң ишинде ең үлкен топарды қурайтуғын бөлеги орыс тилинен ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер менен терминлерден ибарат.

Орыс халқы менен қарақалпақ халқы арасындағы байлан бир неше жылларды өз ишине алады. Сол жыллар даўамын қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамына еки халық арасында қатнастың дәрежесине қарай белгили муғдарда сөзлер аўыс отырды. Қарақалпақ тилине орыс сөзлери ҳәм орыс тили арқабасқа Европа тиллеринен сөзлер менен терминлердиң аўысы әсиресе соңғы дәўирде оғада жедел қубылысқа айналады. Қарақалпақ тилинде жәмийетлик турмысқа байланыслы жаңа инт

националлық сөзлер хәм терминлер кирип, олар халықтың күнделikli турмысына жедел түрде араласты. Булардың барлығы да қарақалпақ тилинің раўажланыуына индоевропа тиллериниң орыс тили арқалы тәсиринен пайда болды.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлердиң аўысыуында улыўма еки дәўир көзге түседи:

1. Октябрьге шекемги дәўир.

2. Октярьден кейинги дәўир.

1873-жылы Хийўаның патша әскерлери тәрәпинен жеңип алынуўына байланыслы Әмиўдәрьяның оң жағасын мәкан еткен қарақалпақлар Россияға қосылды. Бул қарақалпақ халқының турмысында оғада үлкен әҳмийетке ийе тарийхый ўақыя болды. Орыслар менен экономикалық хәм мәдений қатнаслар пайда болды. Орта Азияда, соның ишинде қарақалпақ аймағын да дәслепки капиталистлик қатнаслардың пайда болыуына хәм раўажланыуына тарийхый жағдай туўылды. Майда заводлар, жол қатнаслары, саўда ислери, аўыл хожалығы, балықшылық өсе баслады. Артта қалған халық кем-кем Орайлық Россия менен байланысты күшейтиў ислеринде де өзгерислер пайда болды. Халықтың аўқатлы бай қатламларының ишинен чиновниклерди хәм басқа хызметкерлерди таярлайтуғын жаңа мектеплер шөлкемлестирилди. Оларда орыс тили хәм басқа да сабақлар оқытылды. Мине булар орыс халқы менен қарақалпақ халқы арасындағы байланыстың күшлирек раўажланыуына, соның нәтийжесинде орыс тилинен қарақалпақ тилине сөзлердиң көбирек аўысыуына себепши болды.

Октябрьге шекемги дәўир ишинде орыс тилинен орыс тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине аўысқан мынадай сөзлерди ушыратыўға болады: *кеңсе, бадырақ, ширкей, пароход, самовар, пуд, пристав, болыс, уезд, завод, геўиш, доктор, машина, гербиш*, т. б. Бул сөзлердиң көпшилиги бизиң тилимизде орыс тилиндегисине қарағанда бираз өзгерген түрде айтылып келди: Мәселен, *геўиш, ояз, гербиш*, т. б. Олар сол түринде әдебий тилде қәлиплесип отыр.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден сөз аўысыуының биринши дәўиринде келип кирген сөзлер, көбинесе, мәмлекетлик басқарыў ислерине, саўда ислерине, қурылысқа, техникаға байланыслы сөзлерден ибарат. Мәселен, *кеңсе, болыс, ояз, пристав* усаған сөзлер мәмлекетлик басқарыў бойынша тилимизге кирген сөзлер болса, *ярмарна, пуд, пароход, машина* усаған сөзлер саўдаға хәм техникаға тийисли, т. б.

Қарақалпақ халқының турмысындағы Октярьден кейинги экономикалық хәм мәдений өзгерислерге, илим хәм техника жетискенликлерине, орыс тилин үйрениўге хәм сол тилде еккинши тилде сөйлеўши халық пенен қатнас жасаўға, баспа сөздиң раўажланыуына байланыслы тилимиздиң лексиясы толып атыр-

ған орыс сөзлері, орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер хәм терминлер менен байыды.

Қарақалпақ тилинің сөзлик қурамында орыс тилинде де, басқа халықлардың тиллерінде де бирдей қолланыла беретугын сөзлер хәм терминлер пайда болды. Мысалы: *партия, революция, феодализм, капитализм, диктатура, электр, философия, механика, физика, астрономия, математика, химия, атом, театр, поэма, физиология, республика, доцент, доктор, профессор, президент, академия*, т. б. Булар бизің тилимизге орыс тили арқалы аўысты.

Орыс тили арқалы қарақалпақ тилине келип кирген сөзлердің көбинесе Европа халықлары тиллеринен екенлиги көзге түседі. Буньң себебин, әлбетте, орыс халқының өзиниң тарийхый раўажланыўы дәўирлерінде сол халықлар менен болған байланысынан деп түсиниўимиз керек. Тилимизде мынадай Европа халықларының тиллеринен орыс тили арқалы аўысқан сөзлер менен терминлерди көриўге болады:

1. Грек тилинен келген сөзлер: *философия, хор, комедия, трагедия, алфавит, грамматика, филология, логика, талант, кафедра, лексика, поэзия, поэма, планета, театр, лексикон, климат, эпос, метр, пирамида, диалект, синтаксис, диафрагма, гигант*, т. б.

Грек тилинен кирген сөзлердин басым көпшилиги илим хәм мәдениятқа байланыслы сөзлер менен терминлерден ибарат.

2. Латын тилинен келген сөзлер: *автор, аудитория, диктатура, республика, ректор, декан, гуманизм, империализм, император, капитал, экспедиция, цензура, кандидат, лаборатория, министр, конституция, регресс, глобус, градус*, т. б.

Латын тили ерте заманларда көп жылларға шекем Батыста ең кең көп орас алған тил болып келгенликтен, болып турмыстың белгили тәреплерин өз ишине алады. Мәселен, жоқарыда көрсетип өтилген мысаллардың ишинде илим тараўы бойынша да, сиясий турмыс тараўы бойынша да, техника бойынша да сөзлер хәм терминлер ушырасады.

3. Немец тилинен карақалпақ тилине орыс тили арқалы аўысқан сөзлер: *рота, мундир, ефрейтор, штаб, фельдмаршал, офицер, лагерь, орден, полиция, фартук, китель, галстук, фляга, танцы, кегли, кран, фронт, штамп, слесарь, верстак, балет, балетмейстр, гастроль, ракета, шифер, фельдфебель*, т. б.

Қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына немец тилинен кирген сөзлердің әдеўир бөлеги урыс ислери бойынша дөреген сөзлерден ибарат. Олардың ишинде, сондай-ақ, көркем өнерге, өнерментшилик ислерине, үй-иши, кийим-кеншеклерине байланыслы сөзлер де бар.

4. Англичан тилинен алынған сөзлер: *вокзал, бойкот, митинг, трамвай, диспетчер, бюджет, рельс, баскетбол, футбол, волейбол, бокс, кросс, доллар, танк, торт, биштекс, джемпер*, т. б.

Бунда жәмийетлик-сиясий турмыс тараўына, сондай-ақ жолқатнас ислерине, спортқа байланыслы сөзлер ушырасады.

5. Француз тилинен келген сөзлер: *революция, депо, десант, костюм, мебель, буфет, кабинет, капитан, сержант, артиллерия, шрифт, драп, пальто, салют, генерал, блиндаж, котлет, трико, фронт, батальон, репертуар, жанр, актёр, антракт, рагу, министр, банк, маршрут, абонемент, баланс, блокнот, актриса*, т. б.

Француз мәдениятының орыс дворянлары үшін мода болған бар дәуірлерінде, әсіресе, аўқатланыўға, кийиниўге, жүрис-тұрысқа, мәдений талапларға, көркем-өнерге байланысly бир неше сөзлер орыс тилине аўысқан. Олар орыс тили арқалы қарақалпақ тилинің сөзлик құрамынан орын алды.

6. Италиян тилинен келген сөзлер: *альт, ария, бас, опера, виолончель, балерина, тенор, флейта, фортепьяно, балкон, карнаваль, кредит, бензин*, т. б. Булардың көпшилиги музыкаға байланысly сөзлерден ибарат.

7. Орыс тили арқалы қарақалпақ тилине испан тилинен де сөзлер кирди. Мысалы: *гитара, серенада, томат, лимон, карамель*, т. б.

8. Поляк тилинен орыс тили арқалы аўысқан сөзлер: *полковник, полька, краковяк*, т. б.

Мине булардың барлығы да қарақалпақ тилинің сөзлик құрамын байытыўға себепши болған, орыс тили арқалы келип кирген сөзлер хәм терминлерден ибарат.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилинің лексикасына сөзлер хәм терминлер үш түрли жол менен қабыл етилгенлиги көзге түседи:

1. Сөз хәм терминлер сол орыс тилиндеги түрінде тиккелей аўысты. Мысалы *театр, кино, прогресс, машина, автомат, килограмм, тонна, биология, психология, термометр*, т. б.

Бул усынл қарақалпақ тилине орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден сөз аўысыўындағы ең өнимли усыл болды. Тиккелей аўысқан сөзлер менен терминлердин саны оғада көп.

2. Сөз хәм терминлер аўдарылыў арқалы аўысты. Қарақалпақ тилинің сөзлик құрамында айырым сөзлердин қарақалпақ тилине аўдарылыўы арқалы дөреген сөзлер әдеўир муғдарда ушырасады. Мәселен, *трудодень, красное знамя, наглядное пособие, рукопись, похвальный лист, строительство* усаған сөзлер орыс тилинен аўдарылып, *мийнет күн, қызыл байрақ, көрсетпели құрал, қол жазба, мақтаў қағаз, қурылыс* түрінде қарақалпақ тилине аўысты. Аўдарыў жағдайында олардың мәніси хәм қурылысы сақланды. Мине усындай жол менен пайда болған сөзлерди хәм сөз дизбеклерин калькалар деп атаймыз. Ал бир тилден екінши тилге сөз аўысыўының бул усылын *калька усылы* деймиз.

Калька сөзлеринин басқа сөзлерден айырмашылығы бар. Басқа тилдеги қәлеген сөздин аўдармасы калька бола бермейди. Мәселен, орыс тилиндеги *человек, бумага* деген сөзлерди *адам, қағаз* деп аўдарыўдан калька сөзлери келип шықпайды. *Адам, қағаз* деген сөзлер тилимизде бурыннан бар, ол сөзлер аңлата-

туғын түсиниклер де жаңа түсиниклер емес. Ал *мийнет күн, қызыл байрақ, қолжазба, көрсетпели құрал, мақтау қағаз* ұсаған сөзлердің айырым сыңарлары тилимизде бұрыннан бар болғаны менен, олар аңлататуғын мәни орыс тили арқалы кирген жаңа мәниден ибарат. Орыс тилиндеги сөзлерди тилде бар сөзлердин жәрдеми менен аударуы арқалы сөзлик құрамға калькалық жаңа сөз хәм сөз дизбеги кирип отыр.

Қарақалпақ тилинде калька усылы арқалы пайда болған сөзлердин топары оғада көп. Олар тийкарынан алғанда, орыс тилиндеги сөзлерди калькаластыруы нәтийжесинде дөреген. Калька усылының өзи де қарақалпақ тилинде сөз дөретиудин жаңа усылы болып есапланады.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер семантикалық жақтан улыўма алғанда, орыс тилиндеги мәнисин толық сақлауы менен сыпатланады. Мәселен; интернационаллық сөзлер мене терминлер қарақалпақ тилинде мәни өзгерисине ушырамастан қолланылып киятыр. Солай да күнделикли турмыста гейпара орыс тили арқалы аўысқан сөзлердин мәнисиниң пүткиллей басқаша болып жүргизилетуғын жағдайларын да көремиз. Мәселен, *шапка* деген сөз орыс тилинде көбинесе *малақай* деген мәнисинде емес, ал орысқа *фуражка* деген сөздин мәнисинде қолланылып киятыр. Сондай-ақ *подошва* деген сөз орыс тилинде *ултан* деген мәнини аңлатса, қарақалпақ тилине подош түринде аўысып, тери деген мәнини билдиреди. Сонлықтан да екениң биринде *басында шапкасы* бар (фуражкасы бар деудин орнына), *етигиниң ултаны подош* /етигинин ултаны тери деудин орнына/ деймиз. Бул сөзлер хәзирги заман қарақалпақ тилине усындай өзгерген мәнисинде қабыл етилген.

Орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер, Октябрьге шекемги дәуирде келип кирген гейпара сөзлерди есапқа алмағанда, өзиниң фонетикалық құрылысы менен айтылуы нормасын сақлаған түринде пайдаланылып киятыр. Мәселен, *филология, философия, китель, лагерь* деген сөзлерди алып қарайық. Бириншиден, бул сөзлер орыс тилинде қандай фонетикалық құрылысқа ийе болса, қарақалпақ тилинде де сол түринде өзгерисиз қолланылады, екиншиден, оларда пәт нормасы сақланған. Қарақалпақ тилинде пәт көбинесе сөздин кийинги буўынында болады. Орыс тили арқалы басқа тиллерден келген сөзлер, тилимизге аўысыуы менен пәт орнын өзгертип жиберген жоқ. Жоқарыдағы мысалларда пәт дәслепки буўынларда да /китель, лагерь/, ортаңғы буўынларда да /филология, философия/ келип тур. Ал оларға қосымталар қосылғанда пәт кейинги буўынға аўысады: лагерьде, филологиялық, т. б.

Сөз шақаплары көз қарасынан алып қарағанда орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер, тийкарынан, атлықлардан ибарат. Олардың ишинде жеке-сйрек келбетликлер болмаса, басқа сөз шақабына жататуғын сөзлер дерлик ушыраспайды.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан

сөзлер хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикасын байытыу менен бирге күнделикли турмыста кең қолланылыушылығы менен де белгили. Хәзир олардың көпшилиги сөзлик қордан да орын алып отыр. Мәселен, *колхоз, совхоз, газета*, доктор, усаған сөзлер, бириншиден, хәммеге бирдей түсиникли, екіншиден, турақлы жедел қолланылып китыр, үшіншиден жаңа сөзлерди жасауға уйтқы бола алады. Олардан *колхозшы, совхозлық, газетасыз, докторлық*, сыяқлы сөзлер дәрей алады. Мине бул орыс тили арқалы басқа тиллерден аұысқан гейпара сөзлердің қарақалпақ тилине беккем түрде орныққанын көрсетеди.

Соны да айтып өтиу керек, соңғы жыллар дауамында орыс тилинің гейпара себеплерге байланыслы хәдден тыс халық турмысына енгизилиуін қарақалпақ тилинің жәмийетлик хызметинин тарайуына алып келди. Хәтгеки рәсмий хұжжетлер орыс тилинде жүргизилди. Аұызеки сөйлеу тилинде болса орыс тилин ара-ластырып айтыу қолайсыз дәстүрге айналып кетти. Нәтийжеде ана тилинің сөзлик қурамы шубарланып кетиуге дуушар болды. Анау я мынау уғымның қарақалпақ тилинде сәйкес атамасы болыуына қарамастан орысша атама менен аұмастырып қолланыу кең өрис алды. Мысалы: **баслық-председатель, тақта-доска, жыйналыс-собрание, жыйын-сбор, зал-хәули, өжире-комната**, т. б.

Мәмлекетлик тил хәққындағы Нызамның қабыл етилиуи менен сөзлик қурамның рауажланыуындағы бундай орынсыз қубылыслардың тәртипке салыныуына, ана тилдің тазалығын сақлауға, умытылып баратырған сөзлерди қайта тиклеуге шараят жаратылды. Хәзирги күнде бундай сөзлер қолланылыу жағдайында турақласыу халатын кеширмекте: *дворец-сарай, актив-жедел, жийи, остановка-бәндирги, перерыв-тәнепис, звонок-қоңырай, тетрадь-дәптерь, кесте-расписание, план-жоба, проект-жойбар, критика-сын, кризис-дағдарыс, дефицит-қыт*, т. б.

ҚОЛЛАНЫЛУУ ӨРИСИ БОЙЫНША ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫ

Жалпы халықлық хәм социаллық ямаса диалектлик шекленген лексика.

Тил арқалы қатнас жағдайына нәзер аударсақ, онда сөзлердің қолланылыу өрисинде елеули айрықшалықларды сезиуге болады. Бул нәрсе хәр қандай сөздің улыуа көпшилиликке таныслығы, хәр бир адамның лексикасында тутқан орны, турмыс тарауларына қатнасы, қолланылыу шеңбери аймақлық қәсиплик шеклениушилиги хәм тағы басқа да усыған усаған жағдайларға байланыслы. Мәселен, *пахта, қала, кафедра, машина, жаз, гүз, барыу, ислей, кеше, бүгин, жақсы, жаман, ақ, қызыл, мен, сен, ол, жылдам, тез*, т. б. сөзлер қарақалпақ тилинде сөйлеуши барлық адам ушын ортақ, таныс, хәр бир адамның лексикасында ең жедел сөз бирликлери хызметин атқарады, турмыстың барлық тарауларын-

да тийкарғы сөзлер сыпатында қолланыла береді. Бул сөзлер улыўма халық тәрәпинен қабыл етилген хәм барлық белгилери бойынша жалпы халықлық сыпатқа ийе. Қерисинше, ҳәзирги қарақалпақлар жасайтуғын арқа районлар ўәкиллери менен түслик районлар ўәкиллери арасында, олардың сөйлеў тилиндеги аймақлық айырмашылықларды билдиретуғын, сондай-ақ белгили бир кәсип пенен шугылланыўшы жәмәәтлердин тилине тән, сол кәсип ийелерине ғана түсиникли ямаса анаў я мынаў социаллық орталықта ғана өмир сүрип киятырған сөзлерди де ушыратыўға болады: *көрпеш* /қойдың қорасы/, *сазақ* /сексеўил/, *өжек* /бузаў/ *жүзиў*, жүзип келиў /*мәс болыў*, мәс болып келиў, араққа тойыў/, т. б. Бундай сөзлердин қолланылыў өриси шекленген дәрежеде ғана олар тийкарынан алғанда диалектизмлер, кәсиплик сөзлер хәм арготизмлер болып келеди.

Мине усы жоқарыдағы жағдайлар тийкарында қолланылыў өриси жағынан сөзлердин улыўма еки топарын ажыратамыз. Олардың бириншисин қарақалпақ тилинде сөйлеўши барлық жәмәәт ушын ортақ *жалпы халықлық лексика* қурайды да, ал екіншисин аймаққа, я кәсипке, я социаллық орталыққа байланыслы қолланылыў өриси жағынан *шекленген лексика* қурайды.

Шекленген лексиканы қурайтуғын сөзлер өз гезегинде дәл белгилерине, өзгешеликлерине сәйкес диалектизмлер, кәсиплик сөзлер хәм арготизмлер болып үш топарға бөлинеди.

Жалпы халықлық лексика

Жалпы халықлық лексикаға киретуғын сөзлер я аймаққа, я кәсипке, я социаллық орталыққа байланыслы шеклениўшиликти билмейтуғын лексикалық бирликлерден ибарат. Оған аўызеки хәм жазба пикир алысыў, қатнас процесинде кең қолланыла беретуғын, улыўма халыққа ортақ, жалпы халық тәрәпинен қабыл етилген, тил нызамларына сәйкес қәлиплескен лексикалық бирликлер киреди. Қәлеген адам бул лексикалық бирликлерден пикир алысыўдың талабына қарай анаў я мынаў дәрежеде пайдаланыў мүмкиншилигине ийе.

Жалпы халықлық лексика әдебий тилдин сөзлик қурамынын тийкарын, тийкарғы байлығын көрсетеди. Тилдин сөзлик қурамы мине усы тийкарғы материалдың базасына қурылған хәм соның тийкарында жетилиседі, раўажланады.

Жалпы халықлық лексиканың тийкарын әдебий тилдин лексикалық бирликлери қурайды. Оның қурамында көп мәнили жеке сөзлер де, архизмлер де, тарийхий сөзлер де, неологизмлер де, фразеологиялық сөз дизбеклери де хәм тағы басқа жалпы халықлық сыпатқа ийе сөзлер де бар. Қуллаасы, қарақалпақ тилинде сөйлеўши жәмәәт ағзаларының хәммесине ортақ сөзлердин барлығы жыйналып жалпы халықлық лексиканы пайда етеди.

Тилимиздеги сөйлеў тилине тән *пәтамамы*, *алғәрез*, *поскелле* усаған базы бир сөзлер әдебий тилдин лексикасына кирмейди,

бірақ жалпы халықлық ортақлық бар. Халық сөйлеу тилинде барлық жәмәет тәрәпинен бул сөзлер усылайынша қабыл етилген. Сонлықтан бундай, улыўма халықлық сыпатқа ийе халық сөйлеу тилинин лексикалық бирликлери де жалпы халықлық лексикада өз орнына ийе болады.

Қарақалпақ тилинин сөзлик қурамында белгили орынды ийелейтуғын лексикалық қатламлардың бир топары терминлер болып есапланады. Олар илимий ямаса техникалық арнаулы түсиниклерди аңлататуғын хәм айырым турмыс тараўына байланыслы ушырасатуғын бир мәнили сөзлерден ибарат. Бундай сөзлер қарақалпақ тилинин лексикасында, тийкарынан алғанда соңғы дәуирде ғана раўажланды. Халықтың экономикалық, сиясий хәм мәдениий турмыс дәрежеси тез пәт пенен өсти, илим хәм техника әдебият хәм көркем өнер раўажланды.

Хәр қандай илим хәм техника, санаат хәм аўыл хожалығы, сондай-ақ басқа да турмыс тараўлары өзинин арнаулы терминлерине ийе. Мысалы:

а/ *лингвистикалық терминлер*: баслаўыш, баянлаўыш, сөзлик қурам, семантика, лексика, қосымта, суффикс, жалғаў, фонетика, морфология, синтаксис, грамматика, префикс, фонема, диалект сингармонизм, т. б.;

б/ *әдебият терминлери*: қақарман, комедия, новелла, повесть, гүрриң, поэма, фольклор, рифм, ритм, эпитет, тенеў, образ, композиция, услуб, антитеза, т. б.;

в/ *сиясий хәм философиялық терминлер*: класс, класслық гүрес, диктатура, феодализм, капитадизм, империализм, коммюнике, нота, манифест, үндеў, пәрман, т. б.;

г/ *физикалық терминлер*: тезлик, қысыў, механика, атом, нурланыў, тартыў, күши, электрон, нейтрон, акустика, жыллылық, тоқ, өзгермели тоқ, турақлы тоқ, троектория, протон, амплетуда, т. б.

Қарақалпақ тилинин сөзлик қурамында буннан басқа да толып атырған терминлер бар. Булардың барлығы улыўма халық тәрәпинен қабыл етилген. Олар да жалпы халықлық сыпатқа ийе.

Солай етип, жалпы халықлық лексика қарақалпақ тилинде сөйлеўши барлық жәмәет ушын ортақ сыпатқа ийе сөзлерден ибарат. Оның улыўма халықлық сыпаты қолланылыўындағы өрис шеңбери шекленген лексиканы анықлаўда да үлкен әхмийетке ийе.

Диалектизмлер

Тилимизде диалектлик өзгешеликке ийе болған сөзлерди де көриўге болады. Олар белгили бир аймақта ғана қолланылады хәм сол жерде жасаўшы адамлардың лексикасында ушырасады. Буннан, әлбетте, анаў я мынаў диалектлик айырықшалықлар

менен сөйлейтуғын адамлардың өз алдына бөлек лексикасы болады екен деген сөз келип шықпауы керек. Қайсы диалектти алып қарасаң да, оның улыўма халық тилиниң қарамағында туратуғынлығын көресен. Хәр қандай тилдеги диалектлер бир-биринен айырылатуғын грамматикалық қурылысына, сөзлик қорына ийе бола алмайды, себеби, олар өз алдына грамматикалық қурылысына, сөзлик қорына ийе болғанда бир-бирине усамайтуғын хәр түрли тиллер ямаса бир-бирине азлы-көпли жақынлығы бар усас тиллер болып шығар еди, мине сонлықтан да диалектлер улыўма халық тилиниң шақапшалары болып табылады.¹

Қарақалпақ халық сөйлеу тилиниң диалектлерин изертлеу бойынша мағлыўматлар қарақалпақ тилинде бир-биринен айрылатуғын еки диалекттиң бар екенлигин көрсетеди. Халық сөйлеу тилине байланыслы материаллар тийкарында, профессор Н. А. Баскаков қарақалпақ тилиниң арқа-шығыс хәм қубла-батыс диалектлериниң бар екенлигин анықлаған еди, ал сонғы изертлеулерге тийкарлана отырып проф. Д. С. Насыров еки диалекттиң аймақлық шеғарасын белгилеуге гейпара өзгерислер енгизеди, оларды арқа хәм қубла диалектлер деп атауды усинады.

Мине, усы еки диалекттиң хәр қайсысының жеке өзлерине тән, сол диалектлерди қурайтуғын меканда жасаушы адамлардың лексикасында ушырасатуғын, қолланылыу өриси сол аймақпенен ғана шекленген сөзлер бар. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде *шелек* сөзи жедел лексикалық бирлик сыпатында қолланылатуғынлығы белгили, ал арқа диалект үәкилдериниң лексикасында *шелек* сөзиниң *шекер* деген сынары аўызеки сөйлеу тилинде пайдаланылып жүр. Ал қубла диалект үәкилдериниң лексикасында *мағғал* сөзи арқалы жарты жағында тиси бар, жартысында тиси жоқ орақ аңлатылады, т. б.

Усындай белгили бир аймақта жасаушы халық жәмәетиниң сөйлеу тилинде ушырасатуғын сөзлер *диалектлик сөзлер* деп аталады. Олар халық сөйлеу тилиндеги *диалектлик лексиканы* қурайды.

Әдебий тилдин нормалары менен салыстырып қарау арқалы диалектлик өзгешеликлерди туўдыратуғын диалектизмниң улыўма үш түрин көриуге болады. Олар *лексикалық-фонетикалық, лексикалық-грамматикалық* хәм *лексикалық диалектизмнен* ибарат.

Лексикалық-фонетикалық диалектизм бул анау я мынау диалектте әдебий тил нормалары менен салыстырғанда белгили бир лексикалық-фонетикалық өзгешеликleri арқалы ажыратылады. Мәселен, у сесиниң орнына қубла диалектте *ы* сесиниң еситилиуы: *қубла-қыбла, муз-мыз*, т. б. Ямаса а сесиниң орнына қубла диалектте *ә* сесиниң еситилиуы: *алдын-әлдиндә, хал-хәл*, т. б. С сесиниң орнына *ш* сесиниң жийи қолланылыуы: *сорпа-шорпа*

¹ Р. И. Авенесов и В. Г. Орлова, Вопросы изучения диалектов языков народов СССР, Вопросы языкознания, 1953, №5, 40 бет.

салы-шалы, т. б. Сондай-ақ арқа диалект үшін ерин үнлеслигинің жеделлиги, хәттеки оның көп бууынлы сөзлердің кейинги бууыны сөзлердің кейинги бууынларында да өз көринисине ийе. **болыуы** арқалы диалектке тән фонетикалық диалектизм қубылыларынан ибарат: *тұлқи-тұлқу, көрсен-көргөн, бөлген-бөлгөн*, т. б.

Бұл диалектлерде усындай базы бир фонетикалық өзгешеликлердің ушырасыуы қарақалпақ халық сөйлеу тилиндеги фонетикалық диалектизм тийкарында пайда болған айрықшалықлардан ибарат.

Лексикалық-фонетикалық диалектизм бойынша қарақалпақ сөйлеу тили материалларынан алып толып атырған мысалларды келтириуге болады. Олардың барлығы да сөзлерде анау я мынау диалектке тән фонетикалық қубылыслардың бар екенлигин дәлилейди.

Лексикалық-грамматикалық диалектизм халық сөйлеу тилинин айырым диалектлерине тән лексикалық -грамматикалық өзгешеликлерден ибарат. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде **пилле** сөзинен-кеш қосымтасы арқалы екінши бир лексикалық мәниге ийе дөрэнди түбирди (**пиллекеш**) пайда етиуге болады. Ал қубла диалектте сол-кеш қосымтасының орнына **-кәр** қосымтасы пайдаланылып, **пиллекеш** сөзинің орнына **пилләкәр** түри жийи қолланылатуғынын көриуге болады. Ямаса базы бир жағдайларда **-лы** қосымтасының орнына түслик диалектте **тәр** қосымтасы жумсалыуы арқалы да дөрэнди түбирли сөз дөрейтуғынын байқауға болады: (*гүманлы-гүмәнгәр*), т. б.

Лексикалық диалектизм бұл әдебий тилдің лексикасына киретуғын сөзлердің ишинде жоқ, ал белгили бир диалект үәкиллеринің ауызеки пикир алысыуында ушырасатуғын, сол аймаққа ғана тән сөзлерден ибарат. Бундай сөзлер көбинесе әдебий тилдің сөзлик қурамындағы белгили бир лексикалық бирликтин анау я мынау диалекттеги сыңары сыпатында келеди. Мәселен, қарақалпақ әдебий тилинде *хайыз* сөзи аңлататуғын мәнини түслик диалектте *уңиз* сөзи арқалы, әдебий тилдің лексикасындағы *шырпы* сөзинин сыңары сыпатында түслик диалектте *күкирт* (*кәйирт*) сөзи жумсалады, әдебий тилдеги қолайға келиу сөзинин орнына арқа диалект үәкиллеринің лексикасында гейде кең қолтыққа келиу турақлы сөз дизбегинің қолланылатуғынын көриуге болады хәм тағы басқалар.

Қарақалпақ халық сөйлеу тилиндеги лексикалық диалектизмге байланыслы мысаллар әдеуир муғдарда дерлик. Мәселен, жоқарыдағы мысалларға қосымша мына төмендегилерди де атап етиу мүмкин: *урысыу-жедел етиу, өлиу-қәте болыу, тири-көзи хаят, шалбар-сым, сексейил-сазақ, сарқым-шөлмек, дәне-мүтик, бузай-өжек, малхана-жылайхана, сийле-теканә, келсап-соқя, дий-жал-соқя, байланыс-алаха*, тағы басқалар.

Солай етип, диалектлик лексиканы қурайтуғын сөзлер белгили бир диалект үәкиллеринің сөйлеу тилинде аймақлық шеңберде

ғана пайдаланылып, қолланылыу өриси жағынан шекленген сөзлерден есапланады. Қарақалпақ халық сөйлеу тилиндеги диалектизмнің, тийкарынан алғанда, лексикалық-фонетикалық, лексикалық, грамматикалық хәм лексикалық түрлери бар.

Диалектлик лексиканы қурайтуғын сөзлердің өзлери де көпшиликке танысдылық дәрежесиниң жағдайына қарағанда бирдей емес. Олардың гейпаралары хәттеки әдебий тилимизде қолланылып жүрген сыңарларының синоними сыпатында олардың изин басып, солар менен қатар қолланылып киятыр деўге болады. Мысалы, *гөш*, *дығыр* усаған сөзлер күнделикли турмыста қолланылыуы жағынан бираз жеделликке ийе. Солай да оларды өзлериниң диалектлик шеңберинен шығып, әдебий тилдің қарауына биротала енген сөзлер деп қарай қойыуға болмайды. Кешеге күнге шекем бирде *сарқым*, бирде *шөлмек* болып айтылып келген еки сөздің де орыс тили арқалы *кружка* деген сөздің қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына ауысып, жийи қолланылыуына байланыслы кем-кем жеделлигин жойылтып, гейпара жергиликли диалектлерде ғана ушырасатуғын сөзлер қатарында қалып баратырғанын көриуге болады.

Диалектлик лексиканы қурайтуғын сөзлердің бир қатарының қарақалпақ тилиниң еки диалекти арасында, улыуа алғанда, көпшиликке аз да болса таныс сөзлерден ибарат екенлигин байқаймыз. Мәселен, *гөш*, *дығыр*, усаған сөзлер жийи қолланылмаған менен де таныс, бирде болмаса бирде еситилип жүрген сөзлерден есапланады. Солай да олар арасында диалектлердин биреуине ғана тән, ал екіншисинде хеш қандай таныс емес сөзлерди де ушыратыуға болады. Мәселен, түслик диалект аймағында жасайтуғын қарақалапақлар *изейкеш* деген сөзди гейде *көл* деген мәниде де қолланады, бирақ оның бундай мәниси арқа районлар ушын хеш қандай белгиликке ийе емес. Ал әдебий тилге хәзирги күнде ол орыс тилиндеги коллектор сөзиниң мәнисинде енисип баратыр. Сондай-ақ түслик диалекттеги соқы сөзи арқалы диалект ушын хеш қандай таныслыққа ийе емес, *жылау-хана*, *текәнә* усаған сөзлер де сондай.

Қарақалпақ әдебий тили менен диалектлери арасында байланыс бар. Ол байланыс көбинесе гейпара диалектлик өзгешеликке ийе болған сөзлердің қолланылыу жеделлигиниң артыуы менен жалпы халықлық сапаны бойына сиңирип, әдебий тилдің лексикасын байытыуға себепши болыуында көринеди.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасы диалектлик бирликлериниң есабынан да кеңейгенине гүман жоқ. Оған диалектлик сыпаттағы гейпара сөзлердің (*сүкирт*, *гөш*, *сарқым*, т. б.) хәзирги күндеги танымалығының дәрежеси дәлил бола алады. Ал дәслепки диалектлик сөз сыпатында көринген терезе сөзи болса хәзир әдебий тилдің жедел лексикалық бирлигине айналып, кең қолланылып жүр.

Кәсіптік сөздер

Қарақалапақ тилинің лексикасында белгилі бір кәсіпке байланысты, сол кәсіпте іслеуші адамлардың лексикасына тән, олардың күнделікті бір-бірі менен сөйлесуінде заттың ямаса хәрекеттің атамасы сыпатында қолланылатуғын сөздер менен сөз дизбектері бар. Мәселен, балықшылық кәсібине байланысты балықшылар арасында мынадай сөздер менен сөз дизбектері қолланылады: *ийнелик* (аудың жыртылған жерін жамау үшін ағаштан ісленген тебен), *жер қарау* (балық бар жерлерді ізлеу, балықты жерлерді табу), *гарбол* (кишкене ғана мөңке балық), *вагон* (нәретенің аузы), *қыйратпа* (балық шаншатуғын шаншықы), *салий* (балық жууатуғын ыдыс), *қара құс* (қайықтың басы), т. б.

Сондай-ақ құрылыс іслері менен шуғылланыушы кәсіп иелерінің сөйлеу тилинде кәсіптік жәмәт үшін таныс шекленген сөздер де қолланылады. Мысалы: *шайтан-құрылыс* іслері менен шуғылланыушы кәсіп иелерінің тилинде ушырасады. Бул сөз арқалы дийәудың яки мүйештің дүзнулігін, тегіслигін, қапыны яки терезені құрғанда оның дүзну я қыйсығын анықлайтуғын құралды айтады. Тийкарынан алғанда, дүзнулікті, тегісликті өлшейтуғын құралдың атамасы орыс тилинен алынған *уровень* сөзі түрінде қабыл етилген. Екиннің бирінде *уровенди* алып бердеудің орнына *шайтанды* алып бер түрінде де қолланыла береді. Құрылысшылар арасындағы «*шайтаны түспесе, мүйеші түспейді*» деген фразеологиялық сөздер де усы тийкарда дөреген.

Қодегер—бул да құрылыс іслері тарауында ушырайтуғын атама. Ол ызғар топырақ дегенди аңлатады. Жайдың төбесине топырақ шығаруыда, бириншіден, атыуға қолайлы болуы үшін, екіншіден, шығарылған топырақтың бекемлігі үшін топыраққа суу синдириледі. Оннан ызғар топырақ пайда болады. Бул құрылысшылар типінде қодегер деп аталады. Суу синдириу хәрекетін олар *қодегерлей* дейди, ызғар топырақ атыуды *қодегерлеп атыу* түрінде де қоллана береді.

Усындай кәсіптік хәрекеттің сөйлеу тилине тән шеклеулі қолланылуы өрсіне ийе сөздер *кәсіптік сөздер* деп аталады.

Белгилі бір кәсіп тарауына тән атамалардың кәсіптік адамлар тилиндегі сыңарлары кәсіптік дублеттер ретінде танылады.

Кәсіптік сөздерді эвфемизмлер, сондай-ақ диалектлік лексика бирліктері менен шатыстыруға болмайды. Өйткені олар эвфемизациялық я диалектлік белгілерге ийе емес. Кәсіптік сөздердің тийкарғы айырықшалығы олардың кәсіптік шекленушілігінде хәм сәйкес атамалардың сыңарлары хызметін атқаруында көринеді. Мәселен, тууыу деген сөздің мәнісін эвфемизациялық усул тийкарында жумсарту арқалы сол мәндегі *көз жарыу* сөзі дөреген. Әдебий тилдің лексикасындағы шырыны сөзінің сыңары сыпатында аймақтық айырықшалыққа сәйкес түслик диалекте *күкирт* (кәуирт) сөзі жумсалады. Булар-

дың екеуінде де (*көз жарыу*) эфемизми менен диалектлик күч-кирт сөзінде де) кәсіплик өзгешелик жоқ. Олар кәсіплик шеңберде дөреген лексикалық бирліклер емес.

Кәсіплик сөзлер де жалпы халықтық лексиканы байытыуда белгили орынды ийелейди. Бул олардың қолланылыу дәрежесиниң артыуына, жеделлесуіне ғәрезли болады. Шекленген өріске ийе анау я мынау кәсіплик бирлик жийи қолланылыуы арқалы кем-кем ерсип кеңейтип жалпы халықтық танымалылыққа ийе болып кетиуі мүмкин. Бундай жағдайда ол жалпы халықтық лексикаға енип отырады.

Жалпы халықтық сөзликтің құрамындағы гейпара лексикалық бирліклердің тилдің рауажланыуының белгили бир дәуірлерінде мәниси хәм қолланылыуы жағынан кәсіплик шеклениу-шилиги айқын сезилетуғын сөзлер болғанлығы, бирақ олардың келе-келе жалпы халықтық сыпатқа ийе болғанлығы, хәттеки мәнилик жақтан кеңейгенлиги, тарийхый өзгерислерге де ушырап отырғанлығы турған гәп. Мәселен, шаруашылық тарауына байланыслы түсиниктиң атамасы сыпатында пайда болған дақ сөзи буннан бир неше әсирлер бұрын кәсіплик мәниде қолланылып келди. Махмуд Қошғарий өзиниң «Девону луғотит түрик» атлы мийнетинде бул сөзге төмендегише сыпатлама береді:

Дағ-қорамол ва бошқаларға босилған тамға. форслар бу суз-ни турклардан олғанлар. Чунки форсларда турклардагидек қорамол йуқ. Шунинг учун бу сүзга уларда зарурат хам бұлмаган. Мен бул сузни мусулмонлар чегарасида ешитдим.¹

Дақ сөзи хәзир де қарақалпақ тилинде өзиниң турақлы орны на ийе, бирақ ол мәнилик жақтан үлкен өзгерислерге ушыраған халында бизге жетип отыр. *Дақ, белги, кир, қайғы, дәрт* деген мәнилерде қолланылады. Ал оның ертедеги мәнилик сынары хызметин атқаратуғын тамға сөзиниң де хәзир кәсіплик шеклениу-шилик белгиси сезилмейди, жалпы халықтық сөзликтің бирлиги дәрежесине жеткен.

Сондай-ақ *атыз* сөзи дийқаншылық ислерине байланыслы мәниде дөреген кәсіплик айырықшалыққа ийе лексикалық бирліклерден есапланады. Махмуд Қошғарийдің жоқарыда аталған сөзлигинде бул сөз *кең, енли* деген мәниде қолланылып келгенлиги тууралы мағлыұмат берилген.²

Дийқаншылық тарауында *қыйтақ, гүлше* усаған егислик жерлердің көлемлик өзгешеликлерин аңлататуғын сөзлер ушырасады. Атыз қыйтаққа қарағанда да, гүлшеге қарағанда да кең. Мине усы тийкарында ол кең, енли мәнилерге қосымша кәсіплик мәнини қабыл еткен. Ал хәзирги заман қарақалпақ тилинде оның дәслепки мәнилери жойытылған да, кәсіплик мәниси сақланып қал-

¹ Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том. Тошкент, 1963, 167-бет.

² Қараныз: Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III, том Тошкент, 1963, 17-бет.

ған. Ол да қолланылыуы жағынан белгиге ийе емес, керисинше, жийи қолланылыуы қасийетин өзлестирген, жалпы халықтық сөзликке кирген.

Ямаса *атлас* тоқымашылық тарауында дөреген атама екенлиги белгили. Ол гезлемелердин бир түрин аңлатады. *Атлас* сөзи түркий тиллерден орыс тилине XV әсирде аұысқан. Тийкарынан арабтың атлас (жылтыр, тегис) деген сөзинен алынған.¹ Октябрьге шекемги дәуірде қарақалпақ халқының турмыс дәрежесиниң оғада аянышлы болыуына, тутыныу затларының жетиспеуине байланыслы түрк тиллердин лексикасында қолланылып келген атлас сөзи өзиниң тар өрисли шекленген сыпатын узақ ўақыт сақлап келди. Тек кейинги дәуірде ғана тоқымашылық ислериниң раўажланыуы, атластың халық турмысында кеннен таралыуы нәтийжесинде бул сөз де әдеттеги сөз бирликлериндей болып кетти.

Атақлы түркологлардын бири С. Е. Маловтын «Ески түркий жазыу естеликлери» атлы мийнетинде текстлер бойынша берилген сөзликте *айыл*² сөзи үсти ашық мал қамайтуғын қора мәнисинде түсиндириледи. Демек *айыл* сөзи шарўашылыққа байланыслы термин сыпатында қолланылған деген сөз. Бул сөздин усы мәниси ҳазирги заман түркий тиллериниң ҳеш қайсысында ушыраспайды. Керисинше, ол қарақалпақ тилинде пүткиллей басқаша мәниде, яғнай бир топар хожалықлардын жыйналып отырган орны деген мәниде қәлиплескен. Бул сөз усы мәниде жедел сөзликтин тийкарғы бирликлери бири ретинде хызмет етип киятыр.

Кәсиплик сөзлер жалпы халықтық сөзликтин байытыўдағы дереклердин бири хызметин атқарады. Олар шекленген қолланылыу өрисине ийе сөзлер болыуына қарамастан көркем шығармаларда да ушырасады. Бунда көркем сөз шеберлери оларды услублық мақсетте сүүретленетуғын ўақыяға сәйкес кәсиплик өзгешеликти айырықшалығын дурыс көрсетиўди нәзерде туталды.

Арготизмлер

Шекленген лексиканың қурамында *арготизмлер* белгили орынды ийелейди. Олар диалектизмлер менен кәсиплик сөзлерден тұтамырынан өзгеше, диалектизмлер усап аймақтық, кәсиплик сөзлер усап сәйкес белгилер менен сыпатланбайды. Арготизмлер улыўма әдебий тилде сәйкес атамалардын қосымша сыңары сыпатында айырым социаллық орталықта пайда болған бирликлерден ибарат. Олар улыўма халық тилиндеги анаў я мынаў зат я қубылыс атамаларының сөйлеу тилиндеги өзгеше эмоционаллық

¹ Қараңыз: Ә. Қурышжанов, С. Исаев. Көшпели сөздер. («Билим және еңбек», 1964, №7, 20-бет.).

² С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М., Л., 1951, 355-бет.

экспрессивлик мәни бояуына ийе сынарлары сыпатында көзге түседі. Мәселен, талабалардың ауызекі сөйлеу тилинде екінші биринде имтиханға байланысты *қулау* деген сөз пайдаланылады. *Имтиханды тапсыра алмаса, тапсыра алмады* деудің орнына *қулады* дейді. Имтиханға *жақсы таярланды, материалды жақсы биледи* деудің орнына *ишип алды* сөз дизбегін қолланады.

Бундағы *қулады, ишип алды* деген сөзлер арготизмлер болып табылады.

Арготизмлер сырттан қарағанда кәсіптік сөзлерге уас, бірақ олар кәсіптік сөзлерден өзлерінің тийкаргы атама емес, ал қосымша жасалма атама түрінде өмір сүріуі, эмоционаллық услублық мәни бояуына ийе болып келиуі, сөйлеу тилине кен тарқалғышылығы менен ажыратылады. Көпшілік арготизмлер халық тилиндегі атамалардан ибарат, сол халық тилиндегі атамаға өзгеше мәни жүкленеді де, сөздің жасалма сыпаты оның өзгеше мәнісінен анық сезилип турады. Мәселен, халық тилиндегі *тазалау* сөзіне жаргонлық мәни жүкленуден келип шыққан *урлау* арготизмлерінде миңе усындай өзгешелік бар.

Арготизмлер түрлі тарауларда түрлі себеплерге байланысты пайда болады. Арготизмлердің я сөзлік құрамды байытуында, я оның семантикалық мүмкіншіліктерін кеңейтуіде тәсіри жоқ. Сонлықтан әдебиі тилдің объектив талаптары, сөйлеу мәдениетінің буннан былай да раужланыуы арготизмлер, оларды орынсыз пайдаланбауды керек етеді.

ЭКСПРЕССИВЛИК-УСЛУБЛИҚ ЖАҚТАН ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКSIKACЫ

Сөйлеу. Тил услублары

Тил илимпазлары услубты тилдің тарийхый раужланыуының дауамында дөреген қубылыс сыпатында қарайды. Ауызекі хәм жазба түрде тил арқалы қатнастың түрлі тарауларында оның жәмийеттік хызметінің кеңейуі, әдебиі тилдің раужланыуы менен тил құралларын таңлап қолланыудың нызамлылығы дөрейді хәм жетиліседі. Нәтижеде тилдің бир-биринен айырылатуғын, бир-бирине байланысты услублық тармақлары пайда болады. Әдетте бул хәр қандай миллий тилдің тарийхый раужланыуы өзгешеліктеріне ғәрезлі.

Тил илимпазлары услубқа тил фактларынан алып, тарийхый көз қараста анықлама береді. Мәселен, академик В. В. Виноградов тил услубын анау я мынау әдебиет ямаса жазыу жанрына, анау я мынау турмыс тарауына, белгилі бир социаллық жағдайға сәйкес семантикалық жақтан бекитілген, экспрессивлік жақтан өлшенген, мақсетлі түрде шөлкемлескен тил құраллары-

ның системасы сыпатында қарайды.¹ Ал профессор А. Н. Гвоздев улыұма халықлық тил құралларының күнделикли турмыста қолланылыұ жағдайларының түрлише иске асыұын еске ала отырып, улыұма халық тили системасында айырым шақпшалардың пайда болатуғынын, олардың ортақ тил құраллары менен бирге өзинен тән, сол тараұда жийи қолланылатуғын бирликлеринен ийе екенлигин көрсетеди, бундай улыұма халықлық тилдин тармақларын тил услубы деп танылатуғынын айтады.²

Профессор Л. М. Ефимов услуб — бул тил құралларының қоллағылыұ нызамлылықлары, жәмлесіұ жағдайы, өзгеше құрамы арқалы ажыратылатуғын тилдин тарийхий дәўирлер даўамында дөреген тармақлары десе, Ю. С. Степанов тил услубына мынадай деп баға береді: «Күнделикли жәмийетлик турмыс жағдайында адамлар пайдаланатуғын тил арқалы қатнастың түрлери тил услубы, яки функционаллық услуб делинеди. Функционаллық услуб дегенде тилдин хызмети, мақсети көзде тутылады. Солай етип тил услубларының ажыратылыұы адамның жәмийетлик искерлигин түрлеринин тармақларына сүйенеди. Тил құрылысының түрли жәмийетлик жағдайларда сөйлеұши тәрeпинен түрлише иске асырылыұын тил услублары деп белгилеұге болады.»³

Демек тил илиминде усы күнге шекем услуб ҳаққында түрлише талқылар, түрлише анықламалар орын алып киятыр. Тил услубы бирде жазыұ жанрына, турмыс тараұына, белгили бир жағдайға сөйкес таңлап қолланылатуғын тил құралларының системасы сыпатында қаралса, екінши бир жағдайда ол белгили бир турмыс тараұына тән өзгешеликлерге ийе халық тилинин тармақлары ретинде бақаланады ҳәм т. б.

Солай да тил услубына баға бериұде биз акад. В. В. Виноградов тәрeпинен усынылған белгилерди басшылыққа алыұды мақул көрип отырмыз. Өйткени услуб бул ҳаққында да тилдин тарийхий раўажланыұының барысында турмыс тараұларына, тил арқалы қатнастың түрлерине, дәл жағдайға байланысла лексикалық-семантикалық, грамматикалық ҳәм т. б. бойынша сол тараұға хызмет жағынан бейимлилиги менен қәлиплескен тил құралларының системасы сыпатында көринеди. Булардың барлығы да улыұма халықлық тилдин құрлысындағы жеке тармақшалардан ибарат.

Тил илиминде тилдин жәмийетлик хызметинин кенейиұине сәйкес функционаллық услублардың да раўажланып баратуғыны, бул услублардың, тийкарынан алғанда, тилдин сөйлесіұ, хабарлаұ ҳәм тәсир етиұ усаған ең әҳмийетли жәмийетлик хызметти атқарыұынан келип шығатуғыны дәл материаллар тийкарында

¹ Қараңыз: В. В. Виноградов. О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII-XIX в. в. «Известия» АН СССР, отделение русского языка и литературы, вып. 3, М., 1946, 225-бет.

² Н. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1958. 19-бет.

³ Ю. Степанов. Основы языкознания, М., 1956, 169-бет.

анықлабақта. Мәселен, В. В. Виноградов өзіннің «Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика» атлы мийнетінде мынадай деп жазады: «Тилдің пикирлесіуі, хабарлау хәм тәсир етиуі усаған жәмийетлик хызметине байланыслы оның қурылысында улыу-ма жобада мынадай услублар бөлинип шығыуы мүмкин: күнделикли турмыс услубы (пикирлесіуі хызмети), күнделикли ис қағазлары услубы, рәсмий хұжжетлер хәм илимий мийнетлер услубы хабарлау хызмети) публицистикалық хәм көркем беллестристикалық услублар (тәсир етиуі хызмети).¹

Қарақалпақ әдебий тилиннің функционаллық услубларын анықлау хәм оның раўажланыуы ҳаққында сөз еткенимизде, биз оның соңғы дәуирде жәмийетлик хызметиниң кеңейиуине тийкарланамыз. Усы көз қарастан тилдиң сөйлесіуі, хабарлау хәм тәсир етиуі усаған ең әҳмийетли жәмийетлик хызметлериниң раўажланыуы, соған сәйкес функционаллық услублардың дәреуи хәм қәлиплесіуин нәзерде тутамыз.

Әдетте услуб лексикалық-семантикалық категория сыпатында да танылады. Анау я мынау услубқа сыпатлама бериуі, ең биринши гезекте, сол тарауға тән лексикалық-семантикалық бирликлерди, олардың қолланылуы айырықшалықларын анықлау арқалы иске асады. Сонлықтан да проф. А. И. Ефимов услубтын басқа да белгилери менен бир қатарда онда лексикалық бирликлердин таңланыуын хәм қолланылуын, өзгеше семантикалық бояуларын, сөзлик қурамы жағынан шеклениушилиги хәм айырықшалығын, өзгеше семантикалық бирликлердин таңланыуын хәм қолланылуын, өзгеше семантикалық бояуларын, сөзлик қурамы жағынан шеклениушилиги хәм айырықшалығын, өзгеше фразеологиясын, көркемлеу қуралларының қурамы хәм хызмети бойынша хәр түрлиликдин дурыс көрсетип өтеди.²

Қарақалпақ тили стильлерине байланыслы оның лексикалық жақтан раўажланыу процесслерин үйрениуіде де хәр қандай функционаллық стилдин өзине тән лексикалық-семантикалық айырықшалықларын, стиллик қолланылуы өзгешеликлерин анализлеу зәрүр.

Тил стилин лексикалық базада қарап, сөзлик қурамға экспресивлик — стиллик баға бериуіде биз ең биринши нәубетте улыу-ма пикир алысуыдың, тил арқалы қатнастың еки формада, яғный аўыз еки, жазба түрде иске асатуғынын нәзерде тутамыз.

Аўызеки түрде сөйлескенимизде көбинесе пикиримизди әпиуайы түрде үлкен болмаған жай гәплердин жәрдеми менен беремиз. Онда үлкен-үлкен оборотлар гезлесе бермейди. Тыңлаушы да өз пикирин солайынша жеткереди. Аўызеки сөйлесіуіде диологлар жийи қолланылады. Гәплер барлық уақытта толық болып келе бермейди. Айтыушы менен тыңлаушыға гәптиң не ҳаққында

¹ В. В. Виноградов. «Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика», М., 1963, 6-бет.

² А. И. Ефимов. Стилистика русского языка, М, 1969, 14-бет.

болып атырғаны белгили болғанлықтан, көбинесе гәптиң гейпара ағзалары түсирилип, тез хәм қысқа айтыла бериуи мүмкин. Оның үстине айтыушы тыңлаушыға өз ойын толық жеткеріуі үшін өзиниң хәрекетлеринен де пайдаланады. Сол арқалы өзи де гәпке тиккелей қатнас жасап отырады. Гейде тыңлаушының сорауына сөзсиз, бас ийзеп-ақ жууап қайтарып қойыуы мүмкин.

Ал жазба түрде болса, биз гәптиң грамматикалық жақтан дурыс қурылыуына, айтылайын деген ойдың берилиуине, әдебий тил нормалары тийкарында сөзлердиң таңлап алыныуына айрықша итибар беремиз. Сондай-ақ онда жазба түрде иске асатуғын турмыс тарауының өзгешелиги де толық сақланады.

Бул айырмашылық өз гезегинде тилде ауызекі сөйлеу тили хәм жазба тил услубларын пайда етеди. Усыған сәйкес онда сөзлерди таңлап қолланыудың да объектив зәрурлиги тууады. Сөзлер услубларға сәйкес белгилерге, анау я мынау услуб тарауында қолланылыу ийкемliliгине, орнына ийе болады. Мәселен, *мәлим етип билдириу, поэма, шырақгенем* усаған пүтин бир мәнини аңлатыушы сөз дизбегі менен сөзлердиң тилимизде айрықша таңлаулы түрде қолланылатуғын орны бар. Биз екінши бیرهу менен ауызекі сөйлесип отырып, оған бир нәрсе хәққында хабарлағымыз келсе, *сизге мәлим етип билдиремен* деп айтпаймыз. Бул сөз дизбегинен жазба түрде арза еткенде ғана пайдаланамыз. Сондай-ақ *шырақгенем* деген сөз сөйлеу тилинде ғана қолланылса, поэма илимий тилде пайдаланылады, т. б. Олардың хәр қайсысы мәнилик айрықшалыққа да ийе. Демек, сөзлер семантикалық, экспрессивлик-услублық жақтан мәни айрықшалықларына, турмыстың белгили бир тарауы менен байланысына, адамлар арасындағы тил арқалы қатнас жасаудың түрлерине қарай өзиниң қолланылыуы орнына хәм өзгешелигине ийе екен.

Хәзирги қарақалпақ тилиниң лексикасын экспрессивлик-услублық жақтан үйрениуе онда ауызекі сөйлеу тили услубына хәм жазба услубтың түрли тармақшаларына тән лексикалық бирликлерди анықлаймыз, олардың қолланылыуы өзгешеликлерин қарастырамыз.

Улыұма қолланылыушы лексика

Тил услублары, олардың бир-биринен өзгешеликлері, байланысы хәққында сөз етилгенде барлық услублар үшін ортақ улыұма тил қуралларын анықлау объектив түрде биринши жобаға шығады. Сонлықтан бул мәселе көпшилик тил илимпазларының айырықша нәзерин аударып киятыр. Олар бундай улыұмалық сыпатқа ийе болған ортақ тил қуралларының тил услублар системасындағы орнын айрықша белгилеп өтеди.

Хәқыйқатында да қайсы тилде болмасын оның фонологиялық, лексикалық хәм грамматикалық қурылысында барлық услублар үшін ортақ сыпатқа ийе улыұма тил қуралларының болыуы —

заңлы қубылыс. Ал услублық тил байлықтары болса тилдин жәмийетлик хызметиниң кеңейиўи хәм раўажланыўна байланыслы сол улыўма ортақ тил байлықтарының тийкарында иске асады. Турмыстың барлық тараўлары бойынша да баянлаўышының қандай кәсипте екенлигине, қайсы услубта баянлаўына қарамастан, оның тийкарғы лексикалық қуралы сыпатында хызмет етеуғын сөзлер топары бар. Сөйлеў тили ме, көркем әдебият шығармасы ма, илимий әдебият па, рәсмиий ис қағазлары ма — олардын барлығы да мине сол тийкарғы сөзлик байлықтын тийкарында дөрөйди. Бул сөзлик топар ҳеш қандай өрне таңламастан қолланыла береді. ҳеш қандай услублық шеклениўшиликке ийе емес. Сонлықтан да олар тил лексикасының тийкары ретинде хызмет атқарып киятыр.

Аўызекі сөйлеў тили ушын да, жазба услублар ушын да ортақ хәм тийкарғы сөзлик байлық ретинде қолланылатуғын сөзлер топары *улыўма қолланылыўшы лексиканы* қурайды. Олар қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамының басым көпшилигнен ибарат. Мысалы: *адам, нан, китап, қағаз, ай, күн, түн, суў, таў, тас, жер, қуяш, ат, жылқы, сыйыр, мен, ол, сен, биз, сиз, ертең, бүгин, кеше, алыў, ислей, оқыў, уйқылай, жүриў, көриў, отырыў, турыў, бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тоғыз, он, жигирма, мың, ақ, қызыл, сары, жақсы, жаман, мазалы, үлкен, пәс, бийик, жоқары, төмен, жарық, қараңғы, дурыс, беккем, т. б.*

Бундай сөзлердин улыўма қолланыўшылық қәсийети сонда, бириншиден, олар ең тийкарғы түсиниклердин атамалары ретинде қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында белгили орнына ийе, екіншиден, турмыста жиий қолланылады, үшіншиден, қарақалпақ тилинде сөйлеўши ҳәр бир адамның жеке лексикасының тийкарын қурайды, төртиншиден, барлық кәсип ийелери ушын бирдей түсиниклиликке ийе, бесиншиден, тил услубларының қайсысында болса да тийкарғы лексикалық байлықты қурайды хәм т. б.

Эмоциональлық-экспрессивлик көз қарастан сөйлеўшиниң сол сөз арқалы аталатуғын зат яки қубылысқа болған анаў я мынаў өзгеше қатнасын аңлататуғын қосымша мәни бояўы жеке турғанда улыўма қолланылыўшы лексика бириклеринде сезилмейди.

Улыўма қолланылыўшы лексика қарақалпақ тилиндеги ҳәр қандай услублық элементлерди анықлаўда үлкен әҳмийетке ийе. Мәселен, *ағым, басым, тезлик, планета, эпитет, фонема* усаған сөзлерди улыўма қолланыўшы сөзлер менен салыстырыў арқалы оларды илимниң белгили бир тараўында ғана пайдаланылатуғын терминлер деп анықлаўға болады. Бундай терминлер тек илимий услубтын қармағында ғана жеделликке ийе, ал әдебий тилдин басқа шақапларында ондай емес.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы гей-пара сөзлер бирде эпиўайы сөз мәнисинде келсе, бирде термин сыпатында да қолланыла береді. Мысалы: *қысыў, басым, тезлик, шығарма, теңей* т. б. Бундай жағдайда сөзлердин термин түриндеги мәниси емес, ал дәслепки күнделикли турмыста кең қол-

ланылатуғын әпиуайы мәнисі ғана улыўма қолланылыўшы лексикаға келип қосылады.

Терминлер менен улыўма қолланылыўшы лексика арасында ҳеш қандай байланыс жоқ деп қараўға болмайды. Илим ҳәм техника тараўында ушырасатуғын анаў я мынаў термин өзиниң жеделлигине қарай улыўма қолланылыўшылық қәсийетине де ийе болып кетеди. Мәселен, *трактор, автобус, телефон, партия* усаған сөзлер ҳәзирги күнде улыўма қолланылыўшы сөзлер дәрежесине көтерилип алады.

Улыўма қолланылыўшы лексика басқа услублық айырықшалыққа ийе элементлерди жасаўда дерек сыпатында хызмет атқара алады.

Айтайық, қарақалпақ тилинде *басла* сөзи — фейил сөз, болымлы фейил. Оның болымсыз түри — *ма* қосымтасының қосылыўы арқалы жасалатуғынлығы белгили. Бул фейил сөзи болымлы түринде де, болымсыз түринде де күнделикли турмыста жиий қолланыла береди. Услублық жақтан еки формада да бийтәреп сыпатқа ийе.

Қарақалпақ тилиниң раўажланыўының соңғы дәўиринде мийнет бахыт дереги, адамлардың турмыс талабы сыпатында танылыўына байланыслы мийнетке жаңа көз-қарас пайда болды. Халық жәмийеттин материаллық байлықларын дәретиў тараўында жаңа табысларға ерисиўдин, мийнетти өнимли шөлкемлестириўдин дәретиўши усылларын табыў, оны турмысқа ендириўдин кең мүмкиншиликлерине ийе болды. Усы тийкарда тилимизде *баслама* сөзи пайда болды. Бул сөз қарақалпақ тилиниң лексикасына ендирикке байланыслы жаңа сөз түринде келип қосылды. Ол қосымта қосылыўы усылы арқалы *басла* сөзине *-ма* қосымтасының қосылыўы арқалы жасалған. Ал болымсыз түриндеги *баслама* сөзиниң мәнисинен пүткиллей өзгеше. Еки сөз де сыртқы формасы жағынан бирдей қосымтаға ийе болғаны менен, мәниси, хызмети бойынша бир-биринен алыс грамматикалық формалардан ибарат. Бириншиси *басла* фейил сөзинен болымсыз мәни аңлатыўшы фейил формасы дөреген болса, екншиде сол фейил тийкарынан жаңа мәнили термин түриндеги атлық сөз жасалып тур.

Ушырасыў, ҳәптелик, баспа сөз, халық аралық усаған жәмийетлик — публицистикалық услубқа, *келисиў, жупкерлесий, басқарыў, космос кеңлиги* усаған илимий услубқа тән терминлер де анаў я мынаў сөз жасаў усылы арқалы улыўма қолланылыўшы сөзлерден жасалған лексикалық-услублық бирликлерден ибарат.

Аўызеки сөйлеў тили лексикасы да, жазба услуб лексикасы да улыўма қолланылыўшы лексика тийкарында раўажланады. Бир-биримиз бенен пикир алысыўдың, тил арқалы қатнастың еки түринде де тек сол бийтәреп сөз қатламының жәрдеми менен иске асады.

Сөйлеу тили лексикасы

Сөйлеу тили — бул халықтың күнделикли турмыста бир-бири менен туурыдан-тууры қатнас жасауының жедел түри. Оның тий-карын, жоқарыда айтып өтилгеніндей-ақ, тилдеги улыўма қолланыўшы сөзлер қурайды. Сөйлеу тилинің лексикасында тек улыўма қолланылыўшы сөзлер ғана емес, соның менен бирге әдебий тилдің лексикалық нормаларына жуўап бере алмай-туғын сөзлер де бар. Мәселен, халық аўызекли сөйлесіу қағдайында *жугым* (аўқат деген мәниде), *пәрўайы пәнсери*, (хеш нәрседен хабары жоқ деген мәниде), *мәзи* (тек, әйтеуир деген мәниде), *пәтамамы* (барлығы деген мәниде) усаған сөзлерден жүдә жийи пайдаланады. Булардың барлығы да тек сөйлеу тилине ғана тән сөзлерден ибарат. Олар көбинесе әдебий тилде өзиниң синонимлик сыңарларына ийе болып келеди. Сонлықтан да бундай сөзлер сөйлеу тили лексикасының қарамағында ғана жийи қолланылып, әдебий тил нормаларынан бираз алысырақта қалып қояды. Буннан сөйлеу тили менен әдебий тил арасында байланыс жоқ, сөйлеу тилинің лексикасы әдебий тилдің лексикасына жақын келмейди деген мәни келип шықпайды. Олар екеуи арасында беккем байланыс бар, әдебий тил усы сөйлеу тилинің базасында ғана жумсалады. Солай да сөйлеу тили лексикасындағы айырым сөзлердің әдебий тилде қолланылмауы олар арасындағы айырықшалықтан дерек береди.

Қарақалпақ тилинде сөйлеу тилинің лексикасына тән сөзлер эмоционаллық-экспрессивлик мәни айрықшалығына ийе болып келеди. Оларда көбинесе кемситиу, киширейтиу ямаса соған усаған қандай да бир өткир мәни сезилип турады. Сонлықтан да әдебий шығармаларда сөйлеу тилинің элементлери жүдә жийи ушырасады. Мысалы:

1. Бизниң абысын гәптиң *поскеллесин* айтады, соники *мәз*, — деди қасындағы қаял (К. Султанов, «Ақдәрья»).

2. *Ғәлет пе* усы сөзим. Ажар келин? — деп ғаррының аўзы кемсенледи (Сонда).

3. *Қапылғыр*, келиншек болмай атырып, шашыма қосылажақ па дегендей қолы менен орнына әкелип қойды (Т. Қайыпбергенов, «Қарақалпақ қызы»).

4. *Пәрўайы пәнсери* болса да, жүзинде аз ғана қуўаныштын изи билинеди (Сонда).

5. Тағы да мына сум бир ис қылып жүрмесе болар еди деген *тақлетте* тум-тусқа қарады. (А. Бегимов, «Балықшының қызы»).

Бул мысаллардағы *поскеллесин*, *ғәлет пе*, *мәз*, *қапылғыр*, *пәрўайы пәнсери*, *тақылетте* деген сөзлер өзлеріндеги анық мәни айрықшалығы менен (баяуы) көзге түседи. Жазыўшы бул жерде әдебий шығармадағы ўақыяны көркем сүүретлеуде тил байлықларынан пайдаланыўының белгили усылы ретинде сөйлеу тили лексикасына киретуғын сөзлерди қолланып отыр.

Әдебий тилдин нормалары сөзлердің хәм сөз дизбеклериниң белгилн бир қәлиплескен грамматикалық формада қолланылыуын талап етеди. Ал сөйлеу тилинде көпшилик жағдайда сөзлер хәм сөз дизбеклери өзгериске ушырап айтыла бередн. Мысалы: *қәйер, қәйдем, жүрмедн, қалайық, қайманда, олманда, айтөс, өйтпе, буйтпе, келөс*, т. б.

Қарақалпақ әдебий тилинде бул сөзлер *қайсы жерде, қайдан билейин, жүрме едиң, халық, қайсы жерде, ол жерде, айтшы, олай етпе, былай етпе, келши* түринде оларды айтыуға қолай етип, қысқартып пайдаланып киятыр. Бундай фонетикалық хәм грамматикалық жақтан өзгертилген сөзлер де сөйлеу тилиниң лексикасынан орын алып отыр.

Қахарманлардың бир-бири менен сөйлесиүиндеги лексикалық жақтан усындай өзгешеликти дәл көрсетиу үшін көркем сөз шебери өз шығармасында сөйлеу тилиндеги өзгертип айтылған сөзлерди де қоллана бередн.

Мысалы: 1. **Қәйдем**, әйтеуір үйге шөгирмелери қазандай еки кисн келип еди (Т. Қайыпбергенов, «Қарақалпақ қызы»).

2. — Мине Шоқторанғыл, **усыманға** атты байлаймыз, — деди Турдықылыш (А. Бегимов, «Бир күн»).

3. — Дүньяда **бундай** да мийримсиз адам болады екен, — деп Айшагүл өксип-өксип еңиреуин дауам етти. (А. Бекимбетов, («Гүрес»).

4. Сәлиймажан еси бар-ау, кемпир-ғаррыларға **қосеумет** болуу үшін келисип көрмейсең бе! (К. Султанов, «Ақдәрья»).

Бул мысаллардағы *қәйдем, усыманға, буныңдай да, қосеумет* деген сөзлер шеберлик пенен пайдаланыуына байланыслы хәттеки шығармаға қатнасыушы қахарманлар тилиндеги шынлықты сүүретлеуде үлкен әхмийетке ийе болып тур. Солай да әдебий шығармаға сөйлеу тили лексикасына киретуғын сөзлер орынсыз ендириле бермеуи керек. Егер олар тийисли орнында қахарман тилинде қандай да бир эмоционаллық күшейткиш мәни топлау, оның жеке айырықшалығын көрсетиу мақсетинде қолланылса, әдебий шығарманың улыуа қурылысына сыйымлы болатуғынлығы даусыз.

Қарақалпақ тилинде *азанғы, колхозшы, жанбау* усаған сөзлер *азанғы, колхозшы, жамбау* болып еситиледи. Сөзлердің бундай өзгериске ушырауына итибар берип, оларды сөйлеу тилиниң лексикасы екен деп қарауға болмайды. Өйткени бул фонетикалық қубылыс қарақалпақ әдебий тилиниң нормалары тийкарында қәлиплескен орфоэпиялық нызамлылыққа толық жууап бередн. Оларды *тисле, тасла* усаған сөзлердің *тисте, таста* болып өзгертилип айтылыуы менен салыстырууға келмейди. Себеби *тисле, тасла* сөзлериниң *тисте, таста* болып қолланылыуы — бул сөйлеу тилине тән, әдебий тилдин нормаларына жууап бере алмайды.

Сөйлеу тилиниң лексикасына вульгаризмлер менен мәдениетсыз сөзлер де киреди. Бундай сөзлерде кемситиушилик, жек көриушилик хәм турпайы мәни болады. Олар әдебий тилге түп-та-

мырынан қарсы келеді хәм сөйлеу тилиндеги үлкен болмаған лексикалық қатламды қурайды.

Хәзирги халықтың сөйлеу мәдениатының өсиуи нәтийжесинде сөйлеу тилинде ушырасатуғын вульгаризмлер менен мәдениатсыз сөзлердиң өриси тартылып, хәттеки турмыстан дерлик шығып баратыр.

Сөйлеу тилин әдебий тилдиң аўызеки түри менен шатастыруўға болмайды. Олар екеуи де аўызеки түрде иске асады. Усы жағынан алып қарағанда бир-бирине усас, деген менен хәр қайсысы өзиниң жеке белгилерине ийе.

Әдебий тилдиң аўызеки түриниң сөйлеу тилинен айырмашылығы сонда, өз сөйлеу тилине қарағанда белгиле бир нормаға түскен, лексикалық хәм грамматикалық жақтан ысылып қәлиплескен болады. Ал сөйлеу тили болса бундай белгиге ийе емес.

Әдебий тилдиң аўызеки түри күнделикли турмыста лекциялар, баянатлар, шығып сөйлеулер, гүриңлер, т. б. түринде алып барылады. Онда лексикалық жақтан алып қарағанда әдебий тил нормаларына жуўап бере алатуғын сөйлеу тилиниң бирликлери қолланылмайды.

Булардың барлығы да қарақалпақ тилинде услублық жақтан сөйлеу тилиниң лексикасын сыпатлайтуғын мәселелерден ибарат.

Жазба услублық лексикасы

Жазба услуб жазыўдың, жазыў мәдениатының пайда болыўы хәм раўажланыўы тийкарында дөрейди, қәлиплеседи хәм жетилсип барады. Объектив талапларға сәйкес жазыўдың улыўма халықлық сыпат алыўы оның жәмийетлик хызметин тағы да кеңейтип отырады. Айтайық, Октябрьге шекемги дәўирде де қарақалпақ халқының жазба тили бар еди, бирақ ол қалын көпшиликтиң хызметинде бола алмады. Ғалаба саўатсызлық сол жазба тилден, жазыў мәдениатынан кең пайдаланыўға мүмкиншилик бермеді. Октябрьге шекемги жазба тил халық турмысында шекленген еди. Солай да бул жазыў тилиниң халық сөйлеу тилине қарағанда өзине тән өзгешеликлери, белгилери болады. Мәселен, бизге келип жеткен жазба естеликлерде, айтайық ис қағазларына байланыслы хұжжетлерде өзгеше баянлаў, турақлы баянлаў формасы, сөз таңлаўшылық белгилери арнаулы ислер хәм ис қағазлары услубының қарақалпақлар турмысында ертеде-ақ пайда болғанлығынан дерек береді. Сондай-ақ көркем-беллетристикалық услубтың да иргеси ертеде қаланған. Қлассикалық әдебият шығармаларында көринетуғын поэтикалық услуб оның айқын гүўасы болып табылады.

Қарақалпақ халқы сонғы жыллар ишинде өз ана тилиндеги миллий жазыўына, қәлиплескен жазба әдебий тилине ийе болды. Әдебий тилдиң кем-кем раўажланыўының барысында жазба тил услублары да қәлиплесип, кеңейип хәм жетилсип келмекте. Усыған сәйкес қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында сол услублар-

ға байланысly жеке лексикалық-услуглық қатламлар дөрелдн.

Хәр қандай жазба услуб өзннң раўажланыў дәўнрнде усы тараўда жыйн қолланылатуғын лексикалық бнрліклердн пайда ететуғынлығы белгнлн. Бнрақ бундай лексикалық бнрліклер сол услубтын пайда болыўы менен бнрден қәлнплеснп кете бермейдн. Олар халық толғаўынан өтнп ысылады, жеделлеседн.

Нәтнйжеде турақлы түрдегн услублық жақтан шекленген арнаўлы сөз қатламлары пайда болады.

Қарақалпақ әдебнй тнлннң услублық тармақшалары өзннң тарнйхый раўажланыўынын барысында мнне сол жағдайларды басынан кешнрдн.

Хәзнргн қарақалпақ тнлн лексикасында өзгеше белгнлерн менен бнр-бнрннен ажыратылатуғын бнр неше услублық қатламларды көрнўге болады. Олар публицистикалық, нлмнй-термннологнялық, көркем-әдебнй хәм рәсмнй нс қағазлары услубларына байланысly лексикалық қатламлардан нбарат.

Публицистикалық услуб тнйқарынан қарақалпақ әдебнй тнлн тарнйхында оның раўажланыў дәўнрнде пайда болған хәм жедел услуб сыпатында қәлнплескен функциональлық услубынын бнрннен нбарат.

Публицистикалық лексика

Публицистикалық услубтын пайда болыўы хәм раўажланыўы күнделнклн баспа сөз, сняснй әдебнятлар, нлмнй-публицистикалық мнйнетлер, мақалалар, пнкур, памфлет, фельетон, хабар, бас мақала, репортаж, баянат, сырт ел хабарлары, т. б. усаған арнаўлы жанрлық тармақшалардын жазба услуб тараўында кен өрнс алыўы тнйқарында нске асты. Буа әдебнй тнлднң лексикалық-семантикалық жақтан байыўына өнмнлн тәснрнн тнйгнздн. Онда көлеми жағынан бай жәмнйетлнк-публицистикалық лексика жүзеге келдн. Хәзнргн қарақалпақ әдебнй тнлннң сөзлнк қурамында публицистикалық лексика қолланылыўы жағынан усы услубқа тән үлкен бнр лексикалық қатламды қурайды. Мысалы: *гүрес, азатлық, еркннлнк, паракатшылық, бнрге нслеснў, демократня, ғәреснзлнк, капитализм, импернализм, колоннализм, деклоратня, ассамблея, әнжуман, авангард, снясат, экономика, капиталистлнк система, хұқық, бас еркннлнги, сөз еркннлнги, палата, кеңес, аўқам, патриот, партриотнзм, гуманизм, адамгершнлнк, идея, интернационализм, республика, конструктор, қәўнпснзлнк, дағдарыс, сөйлесн, жұмыссызлық, депутат, конгресс, класс, шөлкем, социаллық жағдай, жәмнйет, фашизм, теңснзлнк, эксплуататня, азатлық гүрес, жәмнйетлнк жұмыс, халық хожалығы, бесжыллық жоба, баслама, үгнт-нәснят, мәденнй дәреже, шөлкем, даңқ, жергнлнклн орынлар, пахташылық, мал шарўашылығы, ўазыйна, суў ресурслары, егнс майданы, өзн боладылық, пахташылық районы, баянлама, мнннетлеме, сняснй-хожалық, ылғаллы бригада, жақа*

адам, жаңа күшлер, қәуендерликке алыў, ен жайыў, хәм тағы басқалар .

Күнделикли баспа сөз, жәмийетлик-сиясий әдебиятлар арқалы сәйкес жана түсниклердиң пайда болыўы менен сөзлер хәм терминлер дәрейді. Мәселен, публицистикалық услуб лексикасында жәмийетлик-сиясий мәнге ийе *революция, диктатура* усаған терминлердиң дәреўи әйтеўир бола қойған қубылыс емес. Бул қарақалпақ халқының турмысында жәмийетлик ойлардың раўажланыўы, Октябрь революциясы халық диктатурасының орнаўы менен байланыслы.

Қарақалпақ әдебий тилинин жәмийетлик-публицистикалық лексикасы тараўында көзге түсетуғын елеўли қубылыслардың бири соннан ибарат, көпшилик сөз хәм терминлер өзлеринин қәлиплесиў дәўиринде түрли формаларда қолланылып келди. Мысалы: *заң-нызам, ҳуқық-право, жас буўын-жас әўлад, инқылаб-аўдарыспақ-революция, үгитлеўши-пропагандист, жойбар-план, тап-жамай-класс, капиталшы қатнасық-капиталистлик қатнас, дара меншик-жеке меншик, көпшилик меншиги-жәмийетлик меншик, жамайсыз жәмийет-классыз жәмийет, кеңеслер аўқамы-советлер союзы, сиясий шақап-сиясий бөлим, жыллық жойбар-жыллық план, аўыл кеңес-аўыл совет, лазымлы орынлар-тийисли орынлар, хаткер-секретарь, ықтысад-экономика, ықтысадый бас көтернү-экономикалық гүрес, жамайы душпан-класслық душпан, исин-жумыскер-рабочий, жумыскер күши-рабочий күши, т. б.*

50-жыллар жәмийетлик-публицистикалық лексиканың жасалыў хәм қолланылыў нормаларының дерлик қәлиплескен дәўири деўге болады. Буған баспа сөз бетлеринде сөзлер менен терминлердиң улыўма халықлық бирдейлик сыпатта өзлестириўи, олардың қолланылыўындағы мәниси хәм формасы бойынша бирден-бир норманың қәлиплесиўи дәлийл бола алады.

Жәмийетлик-публицистикалық лексиканың қәлиплесиўинде сәйкес сөзлер менен терминлердиң халық талғаўынаан өтиўи, ысылыўы, әдебий тилдин раўажланыўындағы объектив талап-лар тийкар болды.

Бұлардың барлығы да қарақалпақ тилинде жәмийетлик-публицистикалық лексиканың белгили дәрежеде байыўына себепши болды.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинде 50-жылларға шекем түрлише қолланылып келген жоқарыдағы сөзлер хәм терминлер төмендегише қәлиплесип отыр: *нызам, ҳуқық, жас әўлад, революция, үгит-нәсият, жоба, класс, капиталистлик қатнас, жеке меншик, жәмийетлик меншик, классыз жәмийет, советлер аўқамы, сиясий бөлим, жыллық жоба, аўыл кеңес, тийисли орынлар, хаткер, экономика, экономикалық гүрес, класслық душпан, рабочий, рабочий күши, ақ алтын, сары алтын, қара алтын, т. б.*

Жәмийетлик-публицистикалық лексика услублық жақтан өзиниң дәл хәм анықдылығы менен сыпатланады. Ондағы көпши-

лик бірліклер услублық жақтан образлы мәниге ийе болып келеді. Бул мәни публицистика тарауында авторлық баянлама-ның эмоционаллық тәсірлигін дәретіуге себепши болады. Мәселен, қарақалпақ тилинің сөзлик құрамында *пахта теріу машинасы, телевизор, пахта, салы, нефть* сөзлери бийтәреп мәниге ийе зат атамалары болып табылады. Әдетте бул сөзлер де белгилі бір жағдайларда, белгилі бір контексте оқыушыда эмоциялық жақтан тәсірлендириуши мәни бояуын алыуы мүмкин. Жеке турғанда онда образлы мәни айырықшалығы сезилмейди. Публицистикалық услуб тарауында бул сөзлер *көк корабль, көк экран, ақ алтын, сары алтын, қара алтын* түріндеги сынарларына ийе. Олардың контекстен тысқары жеке турған қалында да қосымша услублық мәни өзгешелигі айқын сезиледи. Автор публицистикалық баянлауда оқыушыда айырықша эмоциялық тәсірлениушиликти пайда етиу үшін мине усындай услублық мәни бояуларынан жиий пайдаланады.

Илимий-услуг лексикасы

Әдебий тилдің рауажланыуында көркем сөз шеберлери менен бір қатарда илим хәм мәдениет майданында әжайып хызмет көрсеткен илимпазлардың, олар дәреткен илимий әдебиятлардың әхмийети уллы. Усы көз-қарастан профессор Ефимов А. И. Әдебий тил хәққында сөз еткенде, поэзия менен проза услубты рауажландырууда жазыушылар оғада үлкен роль ойнайды, бирақ әдебий тилди, дәретіушилер тек жазыушылар ғана емес, мәселен, илимий услубты пайда етиуде хәм қәлип-лестиріуде илимпазлардың, илимий әдебиятлардың орны гиреули деп жүдә дурыс көрсетеди¹.

Соңғы жылларда әлем илимий ойларына байланыслы гейпара мийнетлер қарақалпақ тилине аударылды. Олар тәбият хәм жәмийеттің илимлерине сәйкес мағлыұматлар беріуге себепши болды.

Бул жағдай қарақалпақ тилінде илимий услубтың, соған сәйкес илимий лексикалық қатламның дәреуінде белгилі орын ийеледі. Әсиресе халық билімлендириу ислериниң, Қарақалпақ илиминиң дәуір талаптарына сәйкес кем-кем рауажланып барыуы бул процеске унамлы тәсір жасады.

Қарақалпақ илимпазларының мийнетлери үлкен-үлкен монографиялық шығармалар, топламлар, китапшалар, мақалалар, баянатлар түрінде қарақалпақ тилінде басып шығарылып, илимий әдебиятлар қорына қосылды.

Бул қарақалпақ әдебий тилінде илимий услубтың белгилі функциональлық услублардың бири дәрежесине ерисиуин, онда

¹ А. И. Ефимов. Некоторые вопросы развития русского литературного языка. XIX и начала XX вв. «Вопросы языкознания». 1953. №4. 23-бет.

илмий терминологиялық лексиканың қәлиплесип ҳәм раўажлануын тәмийинледі.

Нәтижеде түрли илм тараўлары бойынша терминологиялық бирликлер қатламы дөреди:

1. *Философиялық терминлер*: диалектика, сана, сапа, идея, шындық, теория, ревизионизм, догма, догматизм, философия, билиў теориясы, жәмийетлик сана, идеализм, критицизм, абстракты сәўле, зәрүрлик, диалектикалық көз қарас, жәмийетлик қатнас, болмыс, ҳәм т. б.

2. *Физикалық терминлер*: жыллылық, күш, тартыў күши, тербеліс, қозғалыс, басым, электрон, нейтрон, ядро, акустика, механика, рулетка, көлем, салмақ, салыстырма салмақ, дене, суйықтық, ауырлық, катет, серипеллилик, ўақыт, тереңлик, инерция, механикалық қозғалыс, тең өлшеўли қозғалыс, тезлик, сүйкеліс сүйкеліс күши, сүйкеліс коэффициенти, кинетикалық энергия, жыллылық энергия, ватт, температура, кеңейтиў өткізгіш, нур, ериў, ериў нүктеси, қатыў, муғдар, колория, қайнаў, қайнаў нүктеси, эквивалент, ҳәм т. б.

3. *Математикалық терминлер*: қосыў, алыў, бөлиў, көбейтиў, қосынды, көбейме, қалдық, алым, бөлим, бөлшек, сан, пүтин сан, әпиўайы бөлшек, онлық бөлшек; шама, мүйеш, үш мүйешлик, қаптал, перпендикуляр, ултан, кесим, туўры, параллель туўры, интеграл, туўры сызық, сегмент, квадрат, квадрат теңleme, функция, формула, доға, мәселе, арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия ҳәм т. б.

4. *Биологиялық терминлер*: крахмал, болок, углевод, сабыў, шаңландырыў, аталық, аналық, жыныс, эволюция, орган, клетка, протоплазма. Дарвинизм, түр, вегетация, нәсил, дивергенция, конвергенция, жасыл өсимликлер, гүлли өсимликлер, тикен жапырақлылар, дөңгелек жапырақлылар, сабақлы жапырақлар, паралель тамыр, энтодерма, эктодерма, мезодерма, хромосом, амниот, жыныссыз көбейиў, вегетатив көбейиў, жыртқышлар, рефлекс, шәртли рефлекс, биология, зоология, ботаника, физиология, улыўма биология ҳәм т. б.

5. *Географиялық терминлер*: география; картография экономикалық география, физикалық география, бағыт, бассейн, географиялық орналасыў, пояс, полюс, экватор, меридиан, горизонт, кеніслик, тығызлық, компас, карта, жазықтық, массив, ойпат, тәбийғый өсиў, миграция, ишки миграция, географиялық орын, шеғара, ҳаўа райы, қурғақ климат, ығаллы климат, тропикалық, субтропикалық, қолтық, буғаз, атаў, ярым атаў, поляр шеңбери, рельеф, далалық, таўлы рельеф, материк, пояс, таў поясы, т. б.

6. *Химиялық терминлер*: химия, химиялық элемент, периодлық нызам, атом, атомлық салмақ, кислород, азот, окись, озон, аллотропия, валентилик, водород, кислота, реакция, химиялық реакция, алмасыў реакциясы, тийкар, силти, еритпе, тойынған еритпе, гидроокись, бирикпе, органикалық бирикпе, органикалық емес бирикпе, периодлық система, т. б.

7. *Медициналық терминлер*: хирургия, терапия, онкология, гинекология, хирург, терапевт, онколог, гинеколог, окулист, операция, венерология, фтизиатр, дифтерия, диспансер, амбулатория, инфаркт, инфильтрат, инъекция, менингит, санитария, гигиена, т. б.

8. *Лингвистикалық терминлер*: лексика, лексикология, семантика, семасиология, фонетика, фонология, вокализм, сингармонизм, бууын, бууын үнлеслиги, сес, сес үнлеслиги, үнлеслік нызамы, орфография, морфология, синтаксис, сөз сөз дизбеги, гәп, фразеология, услубият, турақлы сөз дизбеги, фразеологиялық сөз дизбеги, синоним, антоним, омоним, метафора, метонимия, синекдоха, экфемизм, гәп ағзалары, баслауыш, баянлауыш, айқынлауыш, айырымланған ағза, келису, басқару, жупкерлесу, жай гәп, қоспа гәп, атлық, алмасық, санлық, келбетлик, феһил, ноқат, үгир, т. б.

9. *Әдебиат таныу илимине байланысly*: гүрриң, очерк, повесть, роман, новелла, қосық, поэма, дәстан, поэзия, лирика, сатира, образ, мазмун, көркемлик, көркемлеу, құраллары, композиция, идея, қахарман, унамлы образ, реализм, романтизм рифма, ритм, қосық құрылысы, уйқас, эпитет, теңеу, антитеза, комедия, драма, трагедия, фольклор, ауыз әдебиаты, батырлар жыры, т. б.

10. *Педагогикалық терминлер*: сабақ, тәрбия, ақыл тәрбиясы, мийнет тәрбиясы, физикалық тәрбия, әдеп-икрам, политехникалық тәрбия, интернационаллық тәрбия, эстетикалық тәрбия, көрсетпели құрал, методика, өзін-өзі тәрбиялау, т. б.

Қарақалпақ әдебиі тилинің сөзлик құрамында илимнің буннан басқа да тараулары бойынша терминлерди келтириуе болады.

Илим хәм мәдениаттың рауажланыуы тийкарында илимий-терминологиялық қатлам оғада бай лексикалық қатламлардың бирине айналды.

Илимий-терминологиялық лексика да өзиниң рауажланыу дәуиринде оның қәлиплесуине бағдарланған үлкен тарийхий жолды өтті. Олардың көпшиликти қолланылу жағдайында халық жалғауынан өтип барды, кем-кем қәлиплесип, турақлы формаға ийе илимий терминлер сыпатында қәлиплесип кетти. Мәселен, белгили бир дәуирлерде *тән тәрбиясы, дене тәрбиясы, дене тәрбия* түрінде қолланылып келген илимий термин хәзирги физкультура түрінде, ергиш гәп түріндеги лингвистикалық термин хәзир *бағыныушы гәп* түрінде қәлиплесип отыр. Бундай мысалларды жүдә көп санда келтириуе болады: тири жаратылыс-тири тәбият-жанлы тәбият, көрсетип оқыту әсбаплары көрсетпе әсбаплары-көрсетпели құраллар, кележек мәхәл-келер мәхәл, есапарифметика т. б.

Бундай жетилисулер әдебиі тилди объектив талаплары тийкарында иске асып барды. Нәтийжеде, улыуа халықлық, құрамы жағынан бай илимий-терминологиялық лексика, қамалға кел-

ди. Онда илимий-терминологиялық лексиканың өзгеше бір голарын құрайтуғын өндириллек-техникалық лексика белгилі орынды ийелейди.

Өндириллек-техникалық лексика

Халықтың материаллық хәм мәдениет турмысында жүз берген хәр қандай өзгерис тилдин сөзлик құрамында өз көринисине ийе болады.

Пүткил елимизде халық хожалығының раўажланыўы, өндириллек тараўларының, мийнет етиўдин кәсиплик түрлеринин кеңейиўи, өндириллекке илим хәм техника жетискенликлеринин өндирилиўи сәйкес өндириллек-техникалық түсиниклерди аңлататуғын ата-маларды пайда етти. Бул қубылыс әдебий тилде құрамы жағынан оғада бай өндириллек-техникалық лексиканың қәлиплесиўин хәм оның бурынғыдан бетер раўажланыўын тәийин етти.

Октябрьге шекемги дәўирде қарақалпақлар тийқарынан алғанда дийқаншылық, шарўашылық, балықшылық, майда өнерментлик хәм т. б. ислер менен шұғылланып келгенлиги белгилі. Усыған байланыслы қарақалпақ тилинин сөзлик құрамында жоқарыда аталған турмыс тараўларына тән кәсиплик белгиге ийе лексикалық бирликлер белгилі орын алып келди. Мысалы:

а) *дийқаншылыққа байланыслы:* жазлық, гүзлик, ақ егис, көк егис, гүз сүриў, тап, тап салыў, мала басыў, себиў, жасырыў, ала кесек атыз, қыйтақ, ушық, сүт болыў, қара көз, жасмық, найман, түйеклеў, сүзиў, қызыллаў, ақ буўдай, қызыл буўдай, бөртиў, қызыл тары, урқан, урқан атыў, еки құлақ, масақ, масақлаў, бәхәрги суў, гүзги суў, ийнелик болыў, сары тал болыў гүрбек, гүлабы, жийде жапырақ, азғын алаке, гүрбек, шубар болыў, қошқар болыў, көк, пашалаў, буўаз болыў, қамыр болыў, жүз жуўыў, торлаў, пәлек, пәлек жайыў, әсбек, найша, найшалаў, ақ салы, қызыл салы, домбық, шанақ, бас салма нуқыл ерик, келин бармақ, еркек гешир, тышқан қуйрық, ныш пьяз, сәлле асқабақ, май шопақ, кемпир бет, секерпара, торнабет, т. б. Қос, гүнде, мойындырық, пазна, мала, шығыр, кериз, наўа, азна, алқын орақ, кескирт, кетпен, атқос, өгиз қос, ешек қос, т. б.

б) *балықшылыққа байланыслы:* бекире, сыла, ала буға, торта, шабақ, тыран шабақ, бәрте, сүўен, қара көз, жайын, ылақа, ылапыш, ийт балық, аў, қайық, кеме, аў кеме, азна, қара құс, ийнелик, ийнелик салыў, жер қараў, майлаў, нәрте, шабақ аў, сүўен аў, торта аў, қашыў, есек, қыйратпа, шана, желқом, қалыйма төккиш, асай-масай, шанышқы, төслик, билезиклик, өт қақпаў, қанаў, жылым, салдаў, салдаў тартыў, т. б.

в) *майда өнерментшилик ислерине байланыслы:* көрик, төс балға, қысқыш жонғы, нәл балқытыў, суўғарыў, шыңлаў, кепсерлеў, дүкан, темир дүкан, өре, таға, тағалаў, гүлал, писириў, өриў, пилте, пилтелеў, сырыў, қозақ, мәки, шарық, гүлле, сазған, табан ағаш, қылыш, арқаў, ийик, шығыршық, уршық, ийлеў, қа-

лип, биз, созан, ултарыў, баслық, баслық салыў, жетим ултан, пәтнемек, сири, сирплёў, зергер, қас, қас қойыў, т. б.

г) *шарўашылыққа байланыслы*: жазлаў, қыслаў, үйир, пада, дөнен, ғунан, қырықпа, туўша, қашар, жайлаў, уўыз, уўыз болыў, түлеў, отар, отарға шығыў, жанлық, саўлық, қара мал, исек, серке, тартылған, туў байтал, шаңлақ, мелле, ақ төс, ақ қасқа саранаў, тарғыл, пошалаў, үйирнў, отлақ жер, тебинлеў, жорға, жүрмел, соқа, мөлши, қырқыў хәм тағы басқалар.

Бұлар тийкаргы, өндирис тараўларына, кәсипке байланыслы дөреген арнаўлы лексикалық бирликлерден ибарат. Олар кәсиплик техникалық түсиниклердің атамалары сыпатында Октябрьге шекемги қарақалпақ тилинде арнаўлы лексиканы қурайтуғын еди.

Белгили кәсип тараўы бойынша жоқарыдағы атамалар аңлатқан затлардың, қубылыслардың турмыслық жеделлиги, кең қолланылыўы, сондай-ақ олардың узақ жыллар даўамында халық талғауында болыўына қарай, көпшилик әдеттеги сөзлердей болып кеткен Мәселен, *алма, алмурт, жийде, жазлық, гүзлик, қос, гүнде, пазна, суйғарыў, бөрге, ылақа, шабақ, сайлық, туўша*, жорға хәм тағы басқалар. Бұлар кәсипке байланыслы арнаўлы бирликлер сыпатында дөреди хәм қарақалпақ тилинің раўажланыўының белгили дәўирлеринде кәсиплик терминлер хызметин атқарып келди. Хәзир олардың басым көпшилигиниң терминлик мәниси сезилмейди.

Қарақалпақстанда халық хожалығының раўажланыўы менен аўыл хожалығы тараўында да, санаат тараўында да үлкен өзгерислер пайда болды, өндирис тараўлары кенейди, мийнет етиўде, өндиристи шөлкемлестириўдің жаңа усуллары пайда болды. Мийнет өнимдарлығын арттырыўға бағдарланған илимий-техникалық жетискенликлер турмысқа кеңнен өндирилди.

Усыған сәйкес функциональлық жақтан белгили кәсип тараўлары бойынша жаңа терминлердің топары көбейип барды. Мәселен, Қарақалпақстан елимиздің пахта жетистириўши районларының бирине айналды. Бул жағдай тилдің сөзлик қурамында пахташылық бойынша толып атырған жаңа кәсиплик атамалардың дөреўине себепши болды: *коллектор, шигит егиси, қызыл аяқ, культивация, культивациялаў, ғаўаша тәрбиясы, агротехника, агротехникалық қәделер, жумсартыў, сийреклетий, механизатор, қатар-ара, жергиликли төгин, минерал төгинлер, азықландырыў, шырпыў, пахта мамығы, пахта талшығы, жипек пахта, атыз шертеги, фартук, терим, пахта терими, пахтакеш, еки бағдарда ислеў, пахта өсимлиги, гөрек, ғоза-пая, қосымша тәрбия, бас салма, нәл алыў, сайланды торт*, т. б.

Пахташылық ислерине техника жетискенликлериниң өндирилиўи арқалы көп ғана техникалық терминлер пайда болды: *механизация-трактор, культиватор, плуг, терий, машинасы, бункер, жер сүриў тракторы, сеялка, ХГЗ, НАТИ, СТЗ, ДТ254, ХТ — 4, пахта тасыў машинасы, чизаль бульдозер, скрипер*, т. б.

Белгили бир дәүирлерде дийқаншылық ислеринде қолланылып келген базы бир затлардың турмыс қажетлигинен айырылыуы нәтийжесинде олардың тилдеги атамалары ретинде пайдаланылған көп ғана лексикалық бирликлер гөнерген сөзлерге айналды: *шериклесий, масақ терий, қос, қос айдай, әспек, шығыр, шығыр айдай, үшлей, ақушка ақушкалай, гүнде пазна, мойынтырық*, т. б.

Ал қурылыс ислери тараўында болса *гербиш, дийўал, қанат, пәрдийўал, пәтик, пақса, әйнек, ылай, шеге, ылай, саз ылай, топан, ылай, атпа-тырнақ, тарраш, кепше, қәлип, берен, арғыт, қада, қодагер, қодагерлей* усаған сөзлер арнаўлы кәсиплик бирликлер хызметинде қолланылып келсе, қурылыс тараўларынын ҳәр тәрәплеме ҳәўиж алыуы арқалы қурылыс материалларына, мийнет процесслерине байланыслы толып атырған терминлер пайда болды: *қурылыс материаллары, ҳәк, цемент, бетон, темир-бетон*, пискен гербиш, қамыс плита, инженерлик қурылыс, семиз ылай, орта ылай, арық ылай, шатнаў, турақ жай, темир-бетон конструкциясы, қыйыршық тас, қум аралас тас, шебень, қурама темир-бетон, кең панелли, объект, канализация, турақ жай объектлери, дийўал материаллары, қырықлық, елийлик, объект көлеми, дийўал панеллери, геўек дийўал, бетон панельлери, габаритли конструкциялар, автоклав, қурылыс еритиндиси, ҳәк ертинди, қурама деталь, арматур, монолит темир-бетон, ҳәм тағы басқалар.

Қайсы өндирис тараўын алып қарасан да, онда затқа мийнет барысында, мийнет етиў усылларына байланыслы толып атырған кәсиплик жаңа терминологиялық бирликлерди көриўге болады.

1. *Дийқаншылық тараўында қолланылатуғын бирикпелер*: туқым шигит, жер өзлестириў, жоқары сорт, механизм, шигит егиў, жыйын-терим, механик-айдаўшы, пахта-териў, машинасы, бункер, комплексли тәрбия, шербет усылы, алмаслап егиў, собықлы егин, шырпыў, майлы егин, дәнли егин, от-жем ләблебиси, азықландырыў, шүдигарға қойыў, агротехника, культивация, терең культивация, минераль төгин, териў агрегатлары, конвейерли технология, қап-қанарсыз тасыў, ҳасылдарлық, ҳасылдар қатлам, УзРОС-59 УзРОС-269, комбайн, СД/Б, суўғарыў тараўлары, бульдозер, скеперь, туқым хор, азотлы төгин, фосфорлы төгин, репродукциялы туқым, т. б.

2. *Шарўашылық тараўында қолланылатуғын бирликлер*: мал шарўашылығы, қус өсириўшилиқ, товарлы өним, ферма, қәнигелескен ферма, қәнигелеспеген ферма, майда тараў, зоотехника, зоотехникалық усыл, шөл жайлаў, ярым шөл жайлаў, ири қара мал, силос, ири от шөп базасы, аукцион, жүн жетистириў ири мал шарўашылық комбикорма, товарлы ферма, концентрат, қоспақ, шөже, бройлер, инкубация, инкубатор, сүт фермалары, байламай бағыў, автопоилка, эстониялы қара ала латвиялы қоныр, эстониялы қызыл, саўыў дәўири, «Елочка», «Тандель, семиртип бағыў, төл алыў, тәбийғый жайлаў, кең габиритли сусакс, ша-

ғылыстырыу, жергиликли шөже, сауыу майданшасы, гүнжара хэм т. б.

3. *Балықшылық ислери тараўына тән лексикалық бирликлер:* ийнелик, қара қус, мотор қайық, қара жылым, багор, мойка, сейнер, капрон ау, плачокот, мотосудно, жер қарау, моторлы балық аўлау станциясы, музлатқыш, шолан, килька, шемай, майда частик, бычок балығы, кептириу, ыслау, балық өршитиу, моторластырылған усыл, мотофлюга, аўсалым, қабыллаушы пункт, капрон жип, тоңлатқыш транспортер, суўландырыу, гүзги балық аўлау, жоқары сортлы балық, т. б.

4. *Саўда ислери тараўында қолланылатуғын лексикалық бирликлери:* қарыйдар, сатыушы, галантерия, фарфюмерия, усақлап сатыу, этикетка прилавка, туғыныушылар жәмийети, товар айланысы, жәмийетлик аўқатланыу, буфет, ресторан, фактура, автолавка, мебель, ассортимент, қоспалы ассортимент, меню, официант, буфетши, қәнигелестирилген дүкан, гастроном, универмаг, тағы басқалар.

5. *Қурылыс ислери тараўында қолланылатуғын лексикалық бирликлер:* корпус, бас корпус, проект, проект-смета, фасад, тырнақ, оңлау, ири оңлау, мәўсимли оңлау, бетон, темир-бетон, инертли материал, қурылыс-монтажлау жумысы, қара май, канализация, ири қурылыс, қәнигелестирилген ири қурылыс, көшпели механизацияланған колонна, объект, қурылыс бөлимшеси конструкция, тирек, таяныш, термопластинка, мәдений турмыс объекти, турақ жай, қәлиплеуши қурал, қурама темир-бетон, плита, блок, тырнақ, блок, тас блок, черепница, қәлиплеу, керамзит, карниз, мүйеш шығарыу хэм тағы басқалар.

6. *Жол-қатнас ислери тараўында қолланылатуғын лексикалық бирликлер:* автобус, троллейбус, самолет, вертолет, поезд, жүк тасыушы поезд, воновожатый, плацкарт, пассажир, каюта, теплоход, пароход, вагаж, тез жүретуғын поезд, экспресс, вагажник, такси, контейнер, кондуктор, компасировка, транзит, вокзал, автобаза, автостанция, бортпроводник, бронь, билет, авикасса, урегуллировщик, светофор, т. б.

7. *Баспа ислери тараўында қолланылатуғын лексикалық бирликлер:* редактор, редакторлау, корректор, корректорлау, баспа табақ, есап баспа табақ, шәртли баспа табақ, тираж, формат, तरीу, ҳәрип तरीуши, түплеу, түплеуши лентип, петит, семиз ҳәрип, ярым семиз ҳәрип, корректура, гранка, верстка, курсив, разрядка, листаж, метранпаж, т. б.

8. *Азық-аўқат санааты тараўына тән лексикалық бирликлер:* сеператор, сүт өнимлери, нан өними, кондитер өнимлер, музлатқыш, вино ислеп шығарыу, пиво қайнатыу, цистерна, мал майы, макорон өнимлери, өсимлик майы, ассортимент, резервуар, субпродукт, май алыу усылы, сорт, май таярлаушы, пресслеу, экстракциялық усыл, бийтәреп май, түйиртпек жем, концентрат, авторефрижатор, бархат пивосы, жигулев пивосы, гидравликалық

пресс, конвейер, конвейерлестиріу, қайта іслеу хәм тағы басқалар.

9. *Урыс іслери тарауында қолланылатуғын бирликлер*: окол, блиндаж, дзот, хұжим, артиллерия, дивизия, батальон, рота, қоршау, блокада, фланг, алдыңғы фланг, хауа топылысы, эскадрон, эскадрилия, пулемет, миномет, танк, мина, осколок, бронетанк, әскерий бөлим, қураллы күш, бекинис, позиция, десант, бомба, атом бомбасы, әскерий күш, ракета, жауызлық жынаят, әскерий база, зенит, зенит артиллерия, снаряд, т. б.

10. *Физикалық мәденият хәм спорт іслери тарауында қолланылатуғын лексикалық бирликлер*: таим, раунд, матч, секундант футбол, болейбол, баскетбол, төреші, стадион, дәруазамаң, гол, аут, туч, бокс, миллий гүрес, еркин гүрес, теннис, гимнастика, жеңил атлетика, орбитр, гросмейстр бомбардир, хұжимши, қорғаушы, биллиард, альпинист, ушырасу, жолдаслық ушырасу хәм т. б.

Қәсиплик айырықшалыққа ийе буннан басқа да өндирис тараулары көп. Олардың хәр қайсысына тән өндирислик-техникалық атамалар бар.

Терминлер хәм оның турақласуы хақында

Қарақалпақ терминологиясы өзиниң рауажланыуында үлкен тарийхый жолды өтти. Сол дәуірлер ишинде өзлик терминологиялық қатламға турмыс талаптарына сәйкес өзге тиллерден терминлер ауысып та отырды. Бунда түрли қолайсыз жағдайлардың да орын алып келгенлиги белгили. Айтайық, белгили бир дәуірлерде орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден ауысушы терминлерди орынсыз аудару жағдайы.

Мәселен, интернационалық-сыпатламадағы революция, интернациональ, партия усаған терминлер хәттеки қарақалпақ тилине аударыспақ, бәйнәнмийнәл, пирха түринде аударылып берилди. География термининиң жағырафия, природоведение — жаратылыс, жаратылыс таныу, текст-үзимте, совет-шора, класс-жамай, договор-қантерек, финанс-мәлия, поезд-отарба, самолет-хауа кеме, массовая пропоганда-көпшилик үгитлеу, т. б. атамалар да қалай болмасын қарақалпақшалап алу бағдарында қабыл етилип алынған терминлер еди.

Әдебий тилдиң рауажланыуындағы объектив талаптар, ызамлылық кем-кем қәлиплесиу хәм жетелисиу нәтийжесинде қарақалпақ терминологиясы системасында улыма халықлық норма дәреди, терминлерди арнаулы атама сыпатында таныу хәм таңлаудың принциптери, терминлердиң жасалуы жоллары ызамлылық ретинде тастыйықланды. Нәтийжеде, хәзирги күнде терминлер қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында өзине тән айырықша өзгешелик белгилерине ийе болды:

1) термин-арнаўлы уғымлы анықлаушы арнаўлы атама;

2) термин илим хэм техника, жәмийетлик-сиясий турмыс хэм мәденият, санаат хэм аўыл хожалығы, т. б. байланыслы арнаўлы уғымларды дәл анықлайды;

3) анаў я мынаў терминология тараўында хәр қандай терминниң мәниси сәйкес уғымға тең келеди, сонлықтан ол бир мәнили, яғный моносемьялық сыпатта болады;

4) термин кәсиплик мазмунға, улыўма халықлық белгиге ийе.

5) терминлер сөзлик қурамдағы ең хәркетшең хэм удайы өзгерислер енип отыратуғын айрықша сөзлик қатламды құрайды;

6) терминде әдетте қосымша мәни образлығы, қосымша мәнилик бояў жоқ, бийтәреп функционаллық жақтан арнаўлы турмыс, тараўына белгили хэм таңлап қолланылады;

7) терминлер рәсмийлестирилген лексикалық бирликлер, жәмийетлик бақлаў арқалы тәртиплестирилип барыўға мүтәж, т. б.

Хәзирги күнде қарақалпақ терминологиясы системасында терминлик атамалардың жасалыў жоллары да нызамлылық сыпатында қәлиплескен. Олар төмендегише:

1) Лексикалық-семантикалық усыл;

2) Морфологиялық усыл;

3) Синтаксислик усыл;

4) Өзге тилден сөз аўысыўы арқалы.

Лексикалық-семантикалық усыл арқалы сөзлик қурамда бурыннан бар анаў я мынаў сөзге қосымша терминлик мәни жүкленеди, сөз терминлеседи. Мәселен, күш, гәп, гүррин, қахарман, ултан, мийнет, усаған сөзлер әдетте көп мәнили сөзлер ретинде тилде әзелден қолланылып киятыр. Ал соңғы дәўирде түрли илим тараўларында пайда болған жаңа илимий уғымларға сәйкес сол әдеттеги мәнилерине қосымша арнаўлы уғымларды дәл анықлаушы терминлик мәнилерди қабыл еткенлигин көремиз: *күш, физика, гәп, лингвистика, гүррин, әдебияттаныў, қахарман, арза гуўа-лық, ултан, геометрия, мийнет, илим т. б.*

Бундай терминлик мәнилерди қабыл етиў тийкарында лексикалық-семантикалық усыл арқалы жасалған терминлер тилимизде оғада көп.

Морфологиялық усылдың жәрдеми менен қосымталар қосылыў арқалы терминлер жасалады: шын-лық (филос) тез-лик, (физика) теңлик, тең-сиәлик (сиясий) сызық-ша, (линг) ата-лық ана-лық, (биол) ерит-пе, (химия) бирик-пе (химия) көнлик-пе, т. б.

Синтаксислик усыл арқалы жасалған терминлер сөз дизбеклери түринде қәлиплеседи, терминлик бир мәнини аңлатады: жәмийетлик қатнас (сиясий), зат алмасыў (биол), асқазан асты безлери (физиол), хожалық есап (экономика), өнимниң қуны (экономика), көрсетпели қураалар (пед).

Өзге тилден аўысыў усылы. Терминлер пайда болады. Бул усыл арнаўлы белгилеп етиўди керек етеди.

Соңғы дәўирде басқа миллет тиллери сыяқлы қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик қурамына орыс хэм орыс тили арқалы басқа

тилдерден терминлердің ауысуы оғада жедел хәм жиһи қубылысқа айналды. Орыс халқы менен экономикалық, сиясий хәм мәдений байланыслар, орыс тилинің жәмийетлик өрсиһин кенеһи, оның миллетлер аралық қатнаста қолланылыуы орыс тилинен лексикалық бирликлердің ауысуы исин, интернационаллық тәһарының көбейиуи әдеуир тезлетип жиберди. Көрнекли тюрколог Н. А. Баскаковтың белгилеп өткениндей, қарақалпақ тилинің сөзлик қурамы орыс хәм интернационаллық лексиканың, әсиресе илимий терминологияның келип кириуи кем-кемнен көбейди. Хәзирги қарақалпақ тилинің илимий хәм жәмийетлик сиясий терминологиясы тарауында ауысқан лексикалық бирликлер хәттеки қарақалпақлардың өзлик терминлеринен артық келеди.

Хәқийқатында да қарақалпақ терминологиясы системасында орыс тилинен, орыс тили арқалы басқа тиллерден терминлерди қабыл етиу оғада өнимли сыпат алып отыр. Қайсы терминологиялық тармақты алып қарасаң да, онда орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа да индиевропа тиллеринен келип кирген сөзлерди көплеп ушыратыуға болады.

Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден терминлердің ауысуы жағдайына лингвистикалық көз қарастан нәзер аударсақ, олардың улыума үш усылда қабыл етилгенин байқаймыз.

1. *Терминлерди мәниси хәм қурылысы жағынан өзгериссиз қабыл етиу*: агрономия, техника, физика, медицина, дизель, рефлекс, философия, акустика, космонавтика, экономика, т. б.

2. *Аралас түрінде қабыл етиу*: Бунда ауысушы терминнің анау ямаса мынау бөлеги ана тилдеги мәнилес сыңары менен аумастырылады да, қалған бөлеги сол түрінде ямаса грамматикалық байланыстың ығбалына қарай сәйкес қосымталар жалғанған халында қабыл етиледі: материалистлик көз-қарас, органикалық бирикпе, квадрат теңлеме, турақлы тоқ, сиясий экономия, қалдықсыз технология, минерал төгинлер, сүрим тракторы, идеялық мазмун, т. б.

3. *Калькалау усылы*: Бул усыл арқалы орыс хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден ауысушы терминлер олардың морфемалық қурылысына қарай қарақалпақ тилине аударылып қабыл етилген: обязательство-миннетлеме, давление-басым, наглядность-көрсетпелилик, млекопитающие-сүт емизюшилер, начинание-баслама, распространенное предложение-кенейтилген гәп, наглядное пособие-көрсетпели құрал, т. б.

Қарақалпақ әдебий тилинде терминлердің усы жоқарыдағы жасалыу усыллары тилде норма, объектив нызамлылық сыпатында турақлылыққа ийе болып отыр.

Тилдің хәзирги рауажланыу жағдайында терминлердің қабыл етилиуине, онда қайсы усылдың басым екенлигине нәзер аударсақ, онда қарақалпақ терминологиясының көпшилик бөлеги басқа тиллерден ауысқанлығы, олардың ана тилге сол түрде туура өзгериссиз келип киргенлиги айқын көзге тасланады. Бунда

соңғы дәуірлерде хәттеки өз тилимиздин оғада бай хәм кең ишки мүмкиншиликлеринен толық пайдаланбау анық сезиледи. Усының ақыбетинде ата-бабамыздан мийрас болып қалған, кеше ғана кең жәмийетлик хызмет өрисине ийе болып, халық ийгилиги, өзара қатнаста жийи қолланылып келген көп ғана сөзлердин гөнерип, хәттеки умытылып баратырғанының гүуасы болып отырмыз. Олардың басым көпшилиги-терминлер. Мәмлекетлик тил хәққындағы Нызамның қабыл етилиуи менен бундай умытылып баратырған сөзлик қәстерлеп аўмастырылыуы мүмкин болған өзге тил терминлеринин орнын басып қолланылыуи исине қайта айналып атыр.

Мысалы: кризис орнына дағдарыс, адрес орнына-мәкан жай, гражданд орнына-пухара, должность, орнына-лаўазым, дух орнына-рух, долг орнына-парыз, совет орнына-кеңес, союз орнына-айқам, план орнына-жоба, печать орнына-мөр, оборудование орнына-үскене, коллектив орнына-жәмәат, массив орнына-шалғай, момент орнына пайыт, обзор орнына-шолый, т. б.

Терминлерди қабыл етиу, әсиресе өзге тиллердеги терминлерден пайдаланыу оғада үлкен жуўапкершиликти, әдебий тилдин объектив талаптарын толық түсиниуи, усыған сәйкес терминологияны, тилдин өзине тән раўажланыу нызамлықтарын толық басшылыққа алыуды керек етеди. Бул норма сыпатында қәлип-лескен әдебий тилдин сөзлик қурамын байытыуға себепши болатуғын сөз жасау усылларын пайдаланыу зәрүр. Усыған сәйкес халық турмысында пайда болған арнаулы уғымға дефинитивлик жақтан тең келетуғын атама биринши гезекте ана тилдин ишки мүмкиншиликлеринен, ишки дереклеринен таңланғанлығы мақул. Егер өзге тил бирлиги арқалы аңлататуғын атаманың қарақалпақ тилинде мәнилес сыңары болса, онда усы өзлик атама термин ретинде қабыл етиледі: *заседание-мәжилис, собрание-жыйналыс, перерыв-тәнепис, звонок-қоңырау, вечер-кеше, бюст-мүсин, памятник-естелик, гостиница-мийманхана т. б.* Сондай-ақ, бундай арнаулы уғымларды билдиретуғын аўысыушы термин сөзлер сөз жасаудың лексикалық, морфологиялық, синтаксислик хәм калькалық усылларынан пайдаланыуға мүмкиншилик туўдырса, онда усы нызамдылықты басшылыққа ала отырып, жаңа атама қабыл етиу, мақсетке муўапық келеди: *прачечная-кирхана подшив-ка-тақлама, сноска-силтеме, официальное-положение рәсмий жағдай, среда-орталық, речевая-среда сөйлеу орталығы, перестройка-қайта қурыу, стабилизация-турақластырыу, гласность-жариялылық, доклад-баянат, информация-мәлимлеме, милосердия-қайыр-қомлық, представительство-ўәкиллик, т. б.*

Терминлерди қабыл етиу жағдайында өзге тил дереклерине турпайы қатнас жасау, жасалмалылыққа, берилиу, оған еккинши бир тилден түсиниксиз сыңарлар излеп табыуға урыныу, тиллер тарийхында көрингениндей, жақсы нәтийжелер бермейди, әдебий тил терминологиясының буннан былай да раўажланыу талаптарына қайшы келеди, хәттеки сөзлик қурамының тағы да шубарла-

ныуына алып келеді. Мәселен, *партия терминнің пирха, интернациональ-бэйнэл-минэл совет терминнің-шора дей элбетте*, түсиниксіздіктен басқа хеш нәрсени де келтиріп шығарыуы мүмкін емес.

Сонлықтан бундай жасалма атамалар әдетте жәмийетлик мақуллаудан алыс болғанлықтан тилде узақ жасай алмайды.

Терминнің әдеттеги басқа сөз бірлігіннен өзгешелигі сонда, ол анау я мынау түрінде усынылғаннан кейін қолланылыу жағдайында ысылуы, улыұмалық таңламалыққа ийе болыуы менен термин сыпатында қәлиплесип те кете береді. Мәселен, кеше ғана документ, зритель деген атамалардың орнына хұжжет, тамашагөй сөзлери баспасөз, радио хәм телекөрсетиуі арқалы енгизилген еді, олар хәзир хұжжет, тамашагөй түрінде қәлиплесип кетти.

Демек, терминнің қәлиплесіуінде оның қолланылыу жеделлиги, әсіресе баспа сөз радио хәм телеведение айрықша әхмийетке ийе деген сөз.

Көркем әдебиат лексикасы

Турмыстың барлық тәреплерин қамтый алатуғын услуб-көркем әдебиат услубы. Оның раўажланыуы көркем сүүретлесудің раўажланыуы менен тиккелей байланысы.

Көркем әдебиат услубы өзін образлылығы, эмоционаллығы, жалпы халықлық түсиниклиги, көркем сөз шеберинің шығарманың идеясына, жанрлық өзгешелигине, қурылысына, эстетикалық талаптарына сәйкес халық тилинен дәретиушилик пенен пайдаланыу зәрүрлігін арқалы иске асады. Мәселен, мына мысалды алып қарайық:

Түргелип ертеден жұмысқа шығып,
Қолыңды қабартып беліңди бүгип,
Дизенди сызлатып, мийнетін шегип,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ.

(Бердақ, «Жақсырақ»)

Бұл мысалда көркем сөз шебери, халық тилинен жүдә пухталық пенен пайдаланған. Бунда оқыушыға түсиниксіз сөз жоқ. Грамматикалық көз қарастан сөзлердің формаларында, бир-бири менен байланысында, гәп қурылысында ықшамлықтан басқа хеш нәрсе сезилмейді. Хәр бир сөз, грамматикалық форма, хәр сөз дизбеги, хәр бир гәп өз орнында. Олар бирин-бири толықтырып, бирин екіншісі жетилистирип тур. Қосықтың хәр бир сөзінде, хәр қатарында образлық, тәсірли мәни хәм күшли эмоция сезиледи. Шығармалардың поэтикалық характерине сәйкес бууып бирлігін, рифмалық бирлік хәм т. б. сақланған.

Халықлық тил—көркем шығарманың тийкарғы құралы. «Қалауын тапсаң, қар жанар» дейди халық даналығы. Көркем әдебиат услубының талабы ушын халық тилинің қалауы табылыуы шәрт.

Орыстың жазыушысы М. Горкий-тилдің әжайып күш сыпатында көзге түсетуғын қақыйқат гөззаллығы сөзлердің дәлил-лиги, анықдылығы, образлылығы арқалы дәрейтуғынлығын ескертеди.¹ Ал көркем әдебиат болса халық тилине тән усы әжайып күшлерди пухта пайдаланыуды керек етеди. К. Фединниц тастыйықлауы бойынша, көркем әдебиат—бул сөз өнери. Әдебий форманың сонша әҳмийетли уллы басламасы болған композиция да жазыушы тилинің қақыйқыи мәниси алдында хәлсизлик етеди.²

Көркем әдебиат услубында жанрлық өзгешеликлерге байланыслы поэтикалық хәм прозалық услублар айырылып турады.

Прозалық услуб поэзиялық услубқа қарағанда кең хәм образлылық, эмоциялық хәм эстетикалық тәсирлилик болғаны менен, олардың хәр қайсысының өзине тән айрықшалықлары бар. Мәселен, поэзиялық услуб өзгеше интонация, метрикалық қубылыслар, ритмилик хәм рифмалық бирлик хәм тағы басқалар менен сыпатланады. Поэзиялық услубтағы ритмикалық хәм рифмикалық ықшамлылық, аз сөзли терең сүүретленушлик прозада тил байлықтарынан еркинирек пайдалана беріуге мүмкиншилик бере бермейди.

Поэзиялық услуб жанрлық көз қарастан бир неше түрлерди айтайық, поэма, баллада, қосық, ертеқ, драма, комедия, трагедия, хәм т. б. өз ишине алады. Ал прозалық услуб болса роман, повесть, гүррин, новелла, ертеқ, драма, комедия, трагедия хәм т. б. түрдеги шығармалар түрінде көринеди.

Усының менен бир қатарда монологиялық хәм драмалық типтеги поэзиялық шығармалардың басқа да түрлери ушырасады. Мәселен, қарақалпақ фольклоры тарауында танылған түр сыпатында дәстанлар белгили орыңды ийелейди. Ол қарақалпақ әдебиятының хәзирги жағдайында да өзинин рауажланыу басқышын бастан кеширмекте.

Көркем әдебиат услубы қарақалпақларда Октябрьге шекемги дәуирде, улыума алғанда, поэзиялық услуб түрінде рауажланып келген еди. Мәселен, дерлик барлық қарақалпақ классиклери қалдырған әдебий мийраслар бизге поэзиялық шығармалар түрінде келип кетти. Ал прозалық услубтың Октябрьге шекемги дәуирде тек дәслепки элементлери ғана болды. Олар халық ауыз әдебияты тарауындағы ертеқлерде, дәстанлар прозасында көринутуғын еди.

Соңғы жылларда проза тарауы айырықша пәт пенен рауажланды. Онда гүрринлер, повестьлер, қунлы ири-ири романлар пайда болды.

Булардың барлығы да түрли жанрларды өз ишине алатуғын қарақалпақ көркем-әдебиат услубының тағы да рауажланыуына себепши болды.

¹ А. М. Горкий й. О литература, М., 1953. 608-бет.

² К. Федин. Собрание сочинений в девяти томах т. IV, М., 1962, 570-бет.

Көркем әдебиет услугиында тил, әсиресе оның образ дәретіуге, оқыушыға эстетикалық жақтан тәсир етіуге себепши болатуғын лексикалық хәм фразеологиялық байлықтары айырықша әхмийетке ийе. Л. Н. Толстойдың сөзи менен айтқанда, көркем шығарма үшін нағыз керек сөзлердің керек орнында қолланылуы шәрт. Бул көркем әдебиет услугиына сәйкес сөзлердің услугиық хызмет атқаруы арқалы иске асады.

Әдебий шығарманың тийкарғы лексикасын құрайтуғын сөз топары улыўма қолланылушы сөзлерден ибарат. Ал көркем сөз ішбері турмысты сүүретлеуде олардан шебер пайдаланыў нәтийжесинде сөз образлылығын дәретіп отырады. Мәселен, мына бир куплет қосықты алып қарайық:

Шабар болсан, арғымақтай арқыра,
Ушар болсан, сунқардай уш шарық ура,
Жигеринди жумсап жаслай халқына,
Елдің мәпін көз нурындай бағып өт.

(И. Юсупов, «Тасқын болып ағып өт»).

Усы бир куплет қосықта пайдаланылған сөзлердің барлығы да улыўма қолланылушы сөзлерден есапланады. Ал шайыр жүрегине жыллы тийетуғын усы терең ойды беріу үшін керекли сөзлерди дурыс таңлап, оларға күшли образлылықты сыйдырып отыр.

Эпитет, метафора, тенеу усаған көркем сүүретлеу құраллары әдебий шығармалардың лексикасында белгили орында турады. Олар өз гезегинде көркем-әдебиет услугиының айырықшалығын да көрсетеди.

Жазыушы өз шығармасында белгили бир услугиық жобада ауызеки сөйлеу тилинің бирликлеринен де, диалектлик сыпаттағы сөзлерден де, шет тил элементлеринен де пайдалана беріуи мүмкин. Усыған байланыслы онда *иләхйида*, *наятый*, *сөйтөс*, *пичхамы*, *гүллейин*, *тайап*, *ғайры*, *наркис*, *гәрдиш* усаған сөзлер де ушыраса береди.

Рәсмий ис қағазлары лексикасы

Рәсмий ис қағазлары услугиы да өзине тән, функциональлық жақтан усы тарауда жиий қолланылатуғын сөз хәм терминлерине ийе. Олар бул услугиың узақ жыллақ дауамында тарийхий рауажланыуының барысында дәреді хәм улыўма халықлық кон қолланылуы уқыптылығына ийе болды.

Қарақалпақ тилинде рәсмий ис қағазлары услугиының дәслепки элементлері Октябрге шекемги дәүирде-ақ дәреді. Бизге келип жеткен жазба естеликлердің көпшилиги буған толық дәлил бола алады. Демек рәсмий ис қағазлары услугиы лексикасының арнаулы бирликлер ретинде пайда бола баслауы да мине сол дә-

ўирден басланады. Бирақ Октябръге шекемги рәсмий ис қағазлары лексикасы ески өзбек әдебий тилиниң, сондай-ақ жазыўдын араб графикасы тийкарына қурылыўына байланыслы араб-парсы тиллериниң күшли тәсирин бастан кеширди. Сонлықтан ол гей-пара фонетикалық ҳәм морфологиялық өзгерислерге ушыраған түринде қолланылып келди: сәлемнамә (**сәлемнама**), аризнамә (**арза**) йазылмыш (**жазылды**), йасалмыш (**жасалды**), ұсы (**ошбу, ошул**), шул (**сол**), мөҳир (**мөр**). қолум қойдум (**қол қойдым**), гү-ўахқлық (**гүўалық**), бәрча (**барлық**), төменги (**төмендеги**), исим-ләнмиш (**аты көрсетилген**). мөҳир басыш (**мөр басыў**), өтинч (**өтиниш**), айб (**айып**), чақырыў хат (**повестка**), чақырадур (**шақырады**) ҳәм тағы басқалар.

Ески рәсмий ис қағазлары услубының лексикалық қурамында басқа тиллерден аўысқан сөзлер менен терминлер, мәселен, араб-парсы ҳәм орыс тиллеринен келип кирген бирдиклер белгили муғдарда ушырасады.

Араб-парсы тиллеринен сөзлердиң аўысыўы Орта Азияда жасайы көпшилик түрк халықларының, соның ишинде қарақалпақ халқының да турмысында үстемлилик сүрген ислам динине, араб-парсы сөзлерин жедел түрде пайдаланыў жағдайына байланыс-лы болды. Қолда бар ески жазыў естеликлериниң тилинде орын алған төмендеги сөзлер мине сондай лексикалық бирликлерден ибарат: жаўа (**даў**), айб (**айып**), қарар (**қарар**), әмийин (**аўми-йин**), аҳди (**келисим, договор**), эйтибар (**итибар**), ант (**ант**), мәў-ләт (**мәўлет**), дәрежәли (**дәрежели**) ҳәм тағы басқалар.

Қарақалпақлардың орыс халқы менен экономикалық ҳәм мә-дений байланыслары әдейир кеңейе баслаўы менен тили ар-қалы қарақалпақ тилине орыс ҳәм басқа да тиллерден жаңа сөз-лер менен терминлер аўыса баслады. Олардың белгили бир бө-леги рәсмий ис қағазларына тән бирликлерден ибарат; фәўәскә (**повестка**), расхот (**расход**), исбийке (**список, дизим**), нөмир тилграм (**телеграмма**), дәбирнәс (**доверенность**), приказ пркәз (**приказ**), буйрық (**указ**), рафорт (**рапорт**), т. б.

Әдебий тилдиң раўажланыўы менен жазба естеликлер арқалы бизге келип жеткен барлық рәсмий ис қағазлары элементлери өзлериниң улыўма халықлық қолланылыў нормасына ийе болды. Олар турмыс талабына сәйкес халық талғаўынан өтти, өзгерис-лерге ушырап, ысылды ҳәм жетилести, ҳәттеки гейпаралары қол-ланыўдан шығып та қалды. Мәселен, жазба ҳужжетлердеги ариза-аризнамә, төбен-төмәнги сөзлерин ысылып, **арза, төмендеги** түринде қәлиплесип кетти. Сондай-ақ ис қағазларына тән, пәка термини әдебий тилдиң сөзлик қурамында **неке** түринде қәлипле-сип кетти. Бирақ ол дүслепки мәнисинде емес, ал пүткиллей жаңа социаллық мазмунға ийе болды.

Октябръден соңғы жыллар ишинде рәсмий ис қағазлары услу-бы функционаллық жақтан кеңейди. Халық хожалығын раўаж-ландырыўдың барлық тараўлары бойынша бирге ислесиўдиң, өн-дирислик байланыслар менен қатнасықлардың мийнетти шөлкем-

лестирнұдін жедел құралына айналды. Турмыс талаптарына сәйкес рәсмий ис қағазлары услубының ишкі тарауларында жаңа услублық шақапшалар пайда болды. Булардың барлығы да тилге ис қағазларына тән арнаулы сөз хәм терминлердің дәреуіне хәм кеңейіуіне себепші болды. Тилимиздің сөзлик құрамында бұрыннан бар көп ғана лексикалық бирликлердің жазба услубтың усы тарауында қолланылыуы бойынша турақлы формалар қәлиплести: *қарар, протокол, дауыс, дауыс беріу, дауысқа қойыу, буйрық, бийтәреп, реже, сыпатлама, мәлимлеме, пәрман, нота, деклорация, шақырық, мирәәт, усыныс, өмирбаян, гүјалық, хұким, бюллетень, келисим, шартнама, бәнт, параграф, акт, регламент, ескертиу, қошаметлеу, жоба, сөгис, телеграмма, ордер, хат, дизим, мағлыұмат, есап, президиум, штамп, мөр, мәжилис, шығыс сөйлеу, баянат, есап беріу, төмендегисше, жүкленсин, тапсырылсын, қарап шығылсын, хұким етеди, ескертеди, бийкар етеди, есаплансын, билдиреди, хабарлайды, шақырады, усынады, усыныс етеди, бийкарлайды, соранаман, өтинемен, белгиленсин, сайлансын, тастыйықлансын, сыйлықлансын, сол себепли, төмендегисше, мыналарды, төмендегилерди, қатнасыушылар, қол қойыу, қол қойыушылар, көширме, нұсқа, сөз сөйлеу, дағаза, анкета, қарар етеди, тыңланды, мәселе хәм тағы басқалар.*

Ески рәсмий ис қағазлары хұжетлерінде Фейиллерге байланыслы тарихый жазба әдебий тилге тән морфологиялық формалардың орнына улыұма халықлық формалар қәлиплескен норма болып отыр (*соранаман, тыңланды, шақырады, жүкленсин*).

Қарақалпақ әдебий тилинің сөзлик құрамында рәсмий ис қағазлары услубының рауажланыуы менен фразеологиялық сөз дизбеклери түріндеги арнаулы бирликлер де көбейди: *күн тартиби, ашық дауыс, дауыс беріу, қол көтеріу, жарыс сөз, кирис сөз* хәм тағы басқалар.

Рәсмий ис қағазлары лексикасы арнаулы түрде қолланылатуғын бай қатламға ийе. Ол әдебий тилдің сөзлик құрамын байытууда тийкаргы дереклердің бири хызметин атқарады.

ҚОЛЛАНЫУ ЖИЙИЛИГИНЕ ҚАРАИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫ

Сөзлердің жедел хәм сийрек қолланылатуғын топары хәққинда

Сөзлик құрамды диахрониялық хәм синхрониялық бағдарларда үйреніу оның өткен жолы хәм хәзирги жағдайы арасындағы байланысты анықлау, солай етип, сөзлик құрам туұралы теренірек түсиник алыуға мүмкиншилк береді. Өйткени анау я мынау дәл тилдің хәзирги жағдайы менен танысуу ушын, оның тарихына, тарихый өзгеріслерге итибар етиу керек.

Хәзирги қарақалпақ тилиниң сөзлиқ қурамындағы өзгерислерди үйрениўде бул жерде көбинесе оны синхрониялық бағдарда қараў көзде тутылады. Бул, әлбетте, ондағы тарийхий өзгерислерди есапқа алыўдан шетте емес, керисинше, керекли орынларда сол өзгерислерди белгилеў, салыстырыў, түринде де иске асырылады.

Қарақалпақ тилиниң лексикасында да оның раўажланыў дереклерине сәйкес өзгерислер удайы болып келди хәм бола береди. Бул өзгерислер, тийқарынан алғанда, сөзлиқ қурамдағы базы бир сөзлердиң қолланылыў жеделлигин жойылтып, гөнериўи, сөзлиқ қурамға жаңа сөзлердин ениўи, сондай-ақ анаў я мынаў сөздин бир мәниниң гөнериўи я оның жаңа мәнини қабыл етиўи, т. б. сыпатында көбирек көзге тасланады.

Мына мысалларға нәзер аўдарайық:

Он бир жаста ойын ойнап,
Жүргендей-ақ ҳаитта тойлап.

(Бердақ, «Өмирим»).

Машқаласы түсип үйдин,
Хызметин етип көп бийдин

(Бердақ. Сонда).

Келди енди отыз тоққыз,
Тоқраған тоқат күнлерим.

(Бердақ. Сонда).

2. Хәм музейден шықтым үлкен көшеге,
Лирик самал жанды тербеп еседи,
Ал Ашхабад аяғымның астына,
Оймыш-оймыш тас гилемин төседи.

(Н. Юсупов. «Актрисаның ығбалы»).

Бул мысаллардағы *ҳаит*, *бий*, *тоқраған*, *тоқат* сөзлери—гөнерген сөзлер де, ал музей, лирик сөзлери қарақалпақ тилиниң лексикасында соңғы дәўирде жаңадан пайда болған сөзлерден ибарат.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң сөзлиқ қурамына, ондағы өзгерислерге нәзер аўдарсақ, онда мынадай еки жағдайды аңғарыўға болады.

1. Бурын жедел сөзликте белгили орын алған көп ғана сөзлер дәсленки әҳмийетлилигинен, қолланылыў жийилигинен айырылады. Мәселен, ески мәмлекетлик қурылысқа тән хәмеллердиң сапластырылыўи нәтийжесинде олардың атамалары болған *қазы дийған*, *қусбеги*, *болыс*, *бий*, *ақсақал* усаған сөзлерге хеш қандай мұтәжлықтын керекти болмай қалды. Сондай-ақ халықтың мәде-

ниятының, турмыс дәрежесиниң жақсыланыуы, көркейиуи менен ески кийим-кеншеклердиң атларын көрсететуғын *жегде, киймешек, гүрме, айдынлы* усаған сөзлер де жедел сөзликтен шықты, т. б. Бундай жедел сөзликтен шыққан сөзлер ҳазир сол ески турмыстың тилдиң лексикасында сақланып киятырған гүўасы сылатында танылады.

2. Экономикалық, сиясий ҳәм мәдений турмыстың өсиуи ҳәм раўажланыуи менен соған сәйкес бир неше жаңа сөзлер пайда болып отыр. Соның нәтийжесинде ҳазирги заман қарақалпақ тилиниң лексикасы әдеўир муғдарда кенейди. Бундай жаңа сөзлердиң қатарына *баслама, басланғыш, тастыйықлаў, талқылаў, көрсетпе, көзқарас, космодром, космос* усаған лексикалық бирликлерди жатқарыуға болады.

Мине булардың барлығы да сөзлик қурамдағы ең ири өзгерислерден есапланады. Буриннан бар айырым сөзлердиң мәнисинде көринетуғын гейпара өзгерислер де—тилниң лексикасындағы баслы қубылыс. Биз оларды усыларға байланыслы бағдарда керекли орнында белгилеп кетемиз.

Тилимиздеги сөзлердиң қолланылыу дәрежеси де бирдей емес. Мәселен, жоқарыда мысал ретинде көрсетип өткен *жегде, киймешек, түрме, айдынлы, қазы, қусбеги, болыс бий*, усаған сөзлер күнделикли турмысымызда дерлик қолланылмайды. Олар тек көркем ямаса тарнийхый әдебиятларда ғана белгили бир мақсетте пайдаланылыуы мүмкин. Сондай-ақ жақында ғана пайда болып, көпшилик еле таныс бола алмай атырған айырым сөзлер де қолланылыуы пәсен.

Усыған байланыслы сөзлик қурамдағы сөзлерди *жедел сөзлик* ҳәм *сийрек қолланылатуғын сөзлер* деп еки топарға бөлемиз.

Жедел сөзликке күнделикли турмысымызда халықтың кең түрде қолланылып киятырған сөзлери киреди. Сийрек қолланылатуғын сөзлер топарына жийи сөзликтен дерлик шығып баратырған сөзлер ҳәм танымалылыққа ийе бола алмай атырған сөзлер киреди.

Жедел сөзликтен шығып баратырған сөзлердиң сийрек қолланылыушы сөзлер қараўында қалып қоятуғынлығы, сөйтип, ақырында, биротала шығып қалатуғынлығы да анық. Ал танымалылыққа ийе бола алмай атырған сөзлер барлық ўақытта сийрек қолланылатуғын сөзлик топарында қала бермейди, өйткени олар турмысқа кем-кем ениўине байланыслы жедел сөзликке ауысын отырады.

Көбинесе сийрек қолланылыушы сөзликте *сөнерген сөзлер* ҳәм *жаңа сөзлер* деп еки топарға бөледи. Бунда олардың екеўиниң де сийрек қолланылатуғын сөзликтеги үлеси ҳәм соның менен бирге тилдеги өмири бойынша бир-биринен түп-тамырынан ажыратылатуғын айырым топарлар екенлиги көзде тутылады.

Қарақалпақ тилиндеги сийрек қолланылатуғын сөзликте де мине сондай топарға бөлип, олардың ҳәр қайсысын өз алдына анықлап өтемиз.

Гөнерген сөзлер

Қарақалпақ тилинде гөнерген сөзлер аңлататуғын түсиниклерге қатнасына қарай хәр қыйлы болып келеди. Олардың бир қатары жәмийет раўажланыўының белгили бир дәўиринде өмир сүрген, бирақ хәзир турмыстан шыққан түсиниклердин, мәселен, кийим-кеншеклерге, үйи-иши затларына (*жегде, түрме, халқа, хайкел, боқжама, сабаяқ, жипек жул* т. б.) байланыслы атамалар болса, екнши биреўлери мәмлекетлик басқарыў ислерине байланыслы түсиниклердин (*қусбеги, датқашы, болыс, бий, ояз*, т. б.) атамалары, ал үшінши биреўлери хәзир де өмир сүрип киятырған түсиниклердин дәслепки атамалары т. б. сыпатында (*жарлық хәмир-буйрық, указ-пәрман*, т. б.) ушырайды.

Гөнерген сөзлер дерлик барлық тиллерде де усындай айырықшалықларға ийе.

Олар тил билиминде, көбинесе, *историзмлер* хәм *архаизмлер* деп еки топарға ажыратылады. Бирақ усы күнге шекем тил илимпазлары бул еки топарға киретуғын сөзлерди түрлише түсинип киятыр. Бул нәрсе историзмлерди архаизмлерден ажыратыў мәселесин шатастырыўға алып келмекте.

Мәселен, гейпара илимпазлар¹ историзмлер менен архаизмлерди гөнерген сөзлер деген улыўма ат пенен атап, историзмлер сәйкес түсиниклердин турмыстан шығыўы менен қолланылыўдан айрылған сөзлер, ал архаизмлер анаў я мынаў түсиниктин басқа бир атамасы деп қараса, екнши биреўлери² ески дәўирдеги жәмийетлик белгили бир түсиниклерди аңлатып, соңғы ўақытлары қолланылмай қалған сөзлердин барлығын историзмлерге жатқарады, күнделикли турмыста диний түсиниклерге, ески әдет-үринлерге байланыслы сөзлерди архаизмлер деп атайды. Ал үшінши биреўлери³ гөнерген сөзлердин барлығын архаизмлер деген термин менен атайды да, сәйкес түсиниклерди гөнериўи, умытылыўына байланыслы қолланылыўдан қалып баратырған сөзлерди архаизмнин биринши топары, яғный *историзмлер*, бир түсиниктин гөнерген атамасы сыпатында ушырасатуғын сөзлерди услублық архаизмлер, архаизмнин услублық қолланылыўы деп анықлайды.

Дурысында гөнерген сөзлердин тарийхий дәўирлер даўамында белгили бир түсиниклердин атамалары ретинде қолланылып, кейин жәмийетлик турмыстың раўажланыўына байланыслы шығып қалған бөлегин историзмлер, ал анаў я мынаў түсиниктин

¹ К. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык. I, изд. МГУ. 1962, 69-74—бетлер. И. С. Балгина, Д. З. Розенталь, М. И. Фонмина, В. В. Папукевич. Современный русский язык. М., 1962, 33-34—бетлер. Ш. А. Рахматуллаев. Архаизм ва историзм. Научные труды, ТашГУ, языкознание, вып. 211, 244-249—6.

² Кенесбаев Ф. Мусабаяев Казіргі қазақ тилі (лексика фонетика). Алматы, 1962, 141, 150—бетлер.

³ Р. А. Будаев. Введение в науку о языке, М. 1958, 87-92—бетлер. А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка, изд. второе, М., 1955, 113-114—бетлер.

гөнерген атамасы болып есапланатуғын белегин архаизмлер деп атаған мақул.

Гөнерген сөзлер қатламының басым көпшілігін историзмлер құрайды. Олар турмыстың хәр қыйлы тараулары бойынша зат хәм қубылыстың атамаларын өз ишине алады. Мысалы:

1. *Өндирис асбапларының атамалары*: гүнде, мойынтырық, пазна, қос, шарық, гүле, сазан, қозақ, мәки, келеп, ағаш келеплеу, пилте, т. б.

2. *Қарыу-жарақ атамалары*: садақ, сауыт, қара мылтық, оқжай, қалқан, т. б.

3. *Дийханшылыққа байланысly*: түйек, қызыллау, масақ, қосқа қосыу, т. б.

4. *Хәкимшилик ислерине байланысly атамалар*: хан, болыс, бий, аталық, қазы, жәллат, пристав, ояз, құсбеги, т. б.

5. *Класслық, социаллық айырықшалықларға байланысly атамалар*: ханзада, шахзада, құл, күн, малай, тул, тоқал, бәйбише, шоры, т. б.

6. *Оқыу орынларының атын көрсететуғын сөзлер*: медресе, гимназия, т. б.

7. *Диний түсиниклерге байланысly сөзлер*: зкир, садақа, бейиш, дозақ, пәтия, әптүйик, құрбан, т. б.

8. *Кийим-кеңшеклерге байланысly*: киймешек, түрме, жегде, айдынлы, қамар, сәукеле, төбелек, бәйкеми, мәделн, шийдем, т. б.

Дәстүр ретинде пайдаланылатуғын жасаныу затларының атларын көрсететуғын шашбау, әребек, билезик, халқа усаған сөзлерди де минне усы топарға киргизиуге болады.

9. *Үй-хожалық затларына байланысly*: тууырлық, сабаяқ, қаршын, керги, боқжама, сыпыра, тулып, т. б.

10. *Узынлық хәм айырлық өлшеулерине байланысly*: танап, қары, онағары, жигирмағары, қырқағары, онсери, т. б.

11. *Ески хызмет түрлерине байланысly*: палкер, порқан, қоррандоз, мәскепши, дәруиш, т. б.

12. *Өз дәйири ушын белгили роль ойнаған әдет-үрип хәм дәстүрлерге байланысly*: шымылдық, сарқыт, айдар, тулымшақ т. б.

Булардың барлығы да Қарақалпақстанда Октябрьге шекемги дәуирде қарақалпақ тилинин сөзлик құрамында белгили орын ийелеген хәм жийн қолланылып келген сөзлерден ибарат. Олар минне тилдин хәзирги жағдайында қолланылыуы бойынша сийрек түс алып отыр.

Сонғы дәуирде турмыс талапларына байланысly қарақалпақ тилинин сөзлик құрамына жаңа түсиниклерди аңлататуғын бир неше сөзлер келип қосылды. Олардың бир қатары аз ғана уақыт өмир сүрди де, кейин күнделикли турмыста қолланылмайтуғын болды. Мысалы: *қаллаш, бадырақ, қулақ, ликбез, айылатком, ба трачком, жер бөлим, хлопком, қосшылар союзы, онлық, рабфак, медрабфак*, т. б. Бул сөзлер хәзир историзмлерге айналып кетти.

Қарақалпақ тилинде историзмлер жеке сөзлер түринде ғана

емес, ал фразеологиялық сөз дизбеклери түрінде де ушырасады: *албаслы басыу, өли әржақ, тәспи санау, салқынын салыу* т. б.

Историзмлер өзлериниң туўра мәнилеринде де, аўысқан мәнилеринде де қолланылып келеди. Олардың туўра мәнилери пәсеңлести де, ал гейпаларының аўысқан мәнилери ҳәзирге шекем сақланып киятыр:

Мысалы:

Туўған жердин туўырлығын жамылып,
Кеңнен қоныс басыпты аўыл-аймағым.

(Н. Есмуратов, «Келешекке бой жағып»).

Көз алдымда: гүздин хош ийисин,
Сен қызғанып самалдап, жаным,
Хеш уйықлатпай наҳам перисин,
Түни менен қәлем тартқанын.

(Зульфиа, «Ерик гүллегенде»).

Тилимизде фразеологиялық сөз дизбеклери түриндеги гейпара историзмлердин де аўысқан екінши жедел мәнилери бар. Историзм дегенде биз олардың гөнерген мәнилерин нәзерде тутамыз. Мәселен, *жин урыу* деген сөз дизбегинин ертеректеги түсиниклерге байланыслы туўра мәнис күнделикли турмыс талабынан шетте қалған, сонлықтан гөнерип историзмге айналған. Ал не *жин урып отыр өзиңди* деген гәпте бул сөз дизбегі туўра мәнисидне емес, ал аўыспалы мәнисинде қолланылған. Оннан неге бундай етип отырсаң деген мәни түсинилип тур.

Бундай жағдайда турақлы сөз дизбегинин жедел мәнисин историзм менен шатастырмау керек.

Мына мысалда мәргия деген сөздин шайыр тилинде жаңа мәниде қолланылыуына нәзер аударып қарайық (шайыр оны толық формасында меҳригия түрінде қолланған, ал қарақалпақ тилиндегі жедел формасы мәргия екенлиги белгили):

Шынар тамыры қанша кетсе төренге,
Сонша беккем, сонша қойыу саясы...
О, құдиретли шынар, келдим сәлемге,
Шақаң шын дослықтың меҳригиясы,

(И. Юсупов, «Қудиретли шынар ҳаққында қосық»).

Бул жерде *мәргия* сөзинин усы мәниде қолланылыуы, әлбетте, шайырдың тилдегі шеберлигине, жеке услубына да байланыслы. Қалай болғанда да ол гөнерген мәниде емес, ал оғада образлы, оғада көркем, оғада терең мәниде жумсалып тур.

Қарақалпақ тилинде гөнерген сөзлердин екінши топарын архаизмлер курайды. Жоқарыда көрсетип өтилгендей-ақ, архаизмлер тилдин тарийхый раўажланыу дәуиринин барысында анау я мынау түсиниктин атамасының екінши бир атама менен аўмасыуы нәтийжесинде қолланылыу жеделлигинен айрылған сөзлерден

ибарат. Мәселен, *қантерек*, *договор*, *шартнама* деген сөзлердин аңлататуғын түсиниги бир, олар бир нәрсе ҳаққында келисимди аңлатыў ҳүжжети дегенди аңлатады. Усы күнге шекем дәслеп *қантерек*, кейин *договор* деп аталып келген болса, ҳазир шартнама атамасы қолланылып киятыр. Демек, *қантерек*, *договор* архаизмлерден ибарат.

Қарақалпақ тилинде лексикалық архаизмлер әдеўир муғдарда ушырасады. Буған мына төмендеги гөнерген, сөзлерди киргизіўге болады: *жарлық-ҳәмир-буйрық*; *жар-дағаз*; *жасаўыл-орынлаўшы*; *нөкер-солдат*; *договор*, *шартнама*, т. б.

Бул мысаллардағы *буйрық*, *орынлаўшы*, *шартнама* деген сөзлер ҳазир жийи қолланылып киятырған сөзлер болса, *жарлық*, *ҳәмир*, *нөкер*, *солдат*, *қантерек*, *договор* усаған сөзлер архаизмлерден ибарат.

Архаизмлер менен историзмлер бир-биринен түп-тамырынан айырылатуғын сөзлер болып табылады, оларға тек екеўиниң де гөнерген сөзлер екенлиги ғана улыўмалық сыпат бере алады.

Архаизмлердин историзмлердин айырмашылығы сонда, олар турмыста сәйкес түсиниклери өмир сүрип киятырған, бирақ тилдин ҳазирги раўажланыўы жағдайында өз орнын еккинши атамалар менен аўмастырған сөзлер. Мәселен, *нөкер*, *солдат*, деген сөзлер бир түсиниктин атамаларынан ибарат, бирақ олардан *нөкер*, *солдат* деген түрлери қолланылыў жеделлигини бираз жойылтып, әскер түри жийи қолланылыў уқыпшылығына ийе болып отыр.

Архаизмлер сәйкес синонимлик сыңарлары тәрәпинен сығын шығарылған сөзлерден ибарат. Солай да олардың көпшилиги көркем шығармаларда белгили бир мақсетте қолланыла берийи мүмкин.

Мысалы:

1. Жылан ким? Ол суўық тек көрер көзге,
Жат жамайдың қасында жылан да сөз бе?

(И. Юсупов. «Сентябрьдеги ойлар»)

2. Темирдей соққыдан аўдарыспақтың,
Олар жер қабыкып жутпақта заққым.

(И. Юсупов. Сонда).

Бул жерде **класс** орнына **жамай**, **революция** орнына **аўдарыспақ** архаизми пайдаланылған.

Қарақалпақ классикалық әдебияты ўәкиллериниң шығармаларының тилине нәзер аўдарсақ, оларда тилимиздин ҳазирги раўажланыў дәрежеси көз қарасынан қарағанда толып атырған лексикалық архаизмлерди ушыратамыз.

Мысалы:

1. Күн бойына **байыр** етип турақлы
Мен кетермен әрман билең **жырақлы**,

Қамыс орып алтау-жетеу орақлы,
Теріс төбе, Узын қайыр жайлауым.

(Күнхожа, «Жайлауым»).

2. Бул дүнья өтерсен ақырын паны
Алдадың қыядан жол салып мені,
Сау болса адамның, ағалар, дені,
Бір басқа бір сауда болды, яранлар.

(Күнхожа, «Әлим»).

Бул жерде **байыр етиу** мекан етиу мәнісінде, **паны** жалған, әрманлы мәнісінде қолланылған. Күнхожа жасаған дәуірде олардың қай-қайсысының да сәйкес синонимлік қатарда болғанлығы сөзсіз. Ал қазір **байыр етиу**, **паны** сөзлери қолланылмайды. Гөнерген, олардың орнына **мекан етиу**, **жалған**, **әрманлы** сөзлери жиі пайдаланылып киятыр. Әлбетте, кейінгілерінің сол замандардағы қарақалпақ тилинің сөзлік құрамында да жедел лексикалық бірліктер болғанлығы белгилі, соннан да болуы керек, **байыр етиу**, **паны** түрлері кем-кем гөнеріп, архаизмдерге айналып кеткен.

Бундай мысалларды қарақалпақ классиктерінің барлығының да шығармаларынан алып келтіре беріуге болады.

Солдай етип, қарақалпақ тилинде гөнерген сөзлердің екі топары бар. Олардың бірін историзмдер құрайды да, екіншісін архаизмдер құрайды. Гөнерген сөзлердің ұсы екі түрі де сөзлік құрамның сийрек қолланылатуғын топарында өз орнына иіе.

Неологизмдер

Тилдің сөзлік құрамына жаңадан енген, еле улыуа халықлық кен түсиниклилікке иіе емес сөзлерди *неологизмдер* деп атаймыз.

Халық турмысында жүз берген хәр қандай өзгерістер, раужаланыу, өз гезегінде, сәйкес жаңа атамаларды пайда етеди. Мәселен, этикетка, эстафета, саяхат сондай жаңа сөзлерден ибарат. Қарақалпақстанда жазуу ислерінің раужаланыуы менен баспасөз, редакция, корректура ұсаған, миннетке жаңа көз қарастын пайда болууы менен баслама, миннетлеме ұсаған сөзлер пайда болды. Бундай сөзлер сөзлік құрамның әдеуір бөлегін құрайды.

Бул жерде өзіне айырықша дыққат аударууды талап ететугын нәрсе сол, олда болса ұсындай жаңадан дөреген сөзлердің бир топары күнделікли қолланылуу жиілигине байланыслы улыуа қолланылуушы сөзлертей белгиликке иіе болып кетти де, ал екінші топары еле ондай жалпы танымалылыққа иіе бола алмай жүр. Мына мысалларды қараныз:

1. Усы жерде мен мектептен алған бояуларым менен өзімнің ең дәслепки *этиодлопымды*, сүүретлерімди салдым (Шыңғыс Айтматов, «Жәмийла»).

2. Поездлар арман-берман эткен сайын, Дәнияр тоқтап қалып,
олардын артынан көпке дейін қарап тұрады (Шынғыс Айтматов,
Сонда-.

3. Жапырақ, жапырақ терген қыз,
Мийнет зауқын сүрген қыз.
Данқып жайып көргізбеле, көргізбеле
Москваны көрген қыз.

(И. Юсупов, «Пиллекеш қыз қосығы»)

Бұндағы *этиод*, *поезд*, *көргізбе* деген сөзлер қарақалпақ тилинде соңғы ұақытлары дөреді. Бирақ олар қолланылыуы, қалын көпшиликке танымалылығы жағынан бирдей емес.

Этиод көркем өнерге тийисли термин, қарақалпақ тилине орыс тили арқалы ауысты, тек көркем өнерден хабары бар адамларға ғана толық түсиникли.

Көргізбе сөзи орыс тилиндеги *выставка* деген сөзди қарақалпақ тилине аударыу нәтийжесинде пайда болды, *этиод* сөзине қарағанда танымалырақ болған менен де, еле улыума белгили сөзлердей қәлеген адамға тендей түсиникли емес.

Булар екеүйн де қарақалпақ тилинде *неологизмлер* деп есаплаймыз. Ал *поезд* сөзи болса ондай емес. Ол қарақалпақ тилине соңғы дәуирде киргени менен, жийи қолланылыуы нәтийжесинде белгили сөзлердей болып кеткен хәм хәр бир адамнын жеке лексикасынан табылады. Сонлықтан да биз оны неологизм деп қараймаймыз. Дурыс, белгили бир ұақытта *поезд* деген сөз де қарақалпақ тили ушын неологизм болды, енди ол неологизмлик қәсийетин жойылтып отыр.

Демек, жанадан пайда болған сөзлер дәслепки ұақытлары неологизм болғаны менен, кем-кем қолланылыу жағдайындағы жеделлигине қарай улыума қолланылыушы белгили сөзлер топарына қосылып кетуи мүмкин екен.

Хәзирги заман қарақалпақ тилинде жанадан пайда болған сөзлердин улыума қолланылыушы белгили сөзлердин топарына қосылыуында қашан дөрегени айта қаларлықтай әхмийет тутпайды. Егерде олар қанша жийи қолланылса, қашан пайда болғанына қарамастан, көпшилик арасында толық кәлиплесип, неологизм болыудан сонша тезирек қалыуға жағдай тууа береди. Мәселен, *район*, *демократия* деген сөзлерди алып қарайық. Бул еки сөздин екеүйн де Қарақалпақстанда хәкимшилиқ сиясатқа байланыслы кейинги дәуирде пайда болды. Бирақ *район* деген сөз *демократия* деген сөзге қарағанда жийирек қолланғанлықтан неологизм болыудан қалды да, ал *демократия* деген сөз еле неологизмлик қәсийетин сақлап қалып отыр.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги неологизмлердин өриси ле бирдей емес. Олардын бир топары белгиди бир илим я техника

тарауына ғана тән болса, екінші топары көпшілік орынларда ушыраса береді. Мәселен, *серпелілік* деген термин тек физика тарауында *стрептомицин* медицина тарауында ғана қолланылса, хәптелік дерлік барлық орынларда пайдаланыла береді. Белгилі бір илим я техника тарауына ғана тән неологизмлер илимий-техникалық терминлер болып келеді де, ал сондай өріс шекленіуішілігінне иіе болмаған неологизмлер әпнұайы сөзлер болып келеді. Усыған байланысly қарақалпақ тилиндеги неологизмлерди *илимий-техникалық неологизмлер* хәм *жайдары неологизмлер* деп еки топарға бөліуге болады.

Илимий-техникалық неологизмлер хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги неологизмлердин ен үлкен топарын құрайды. Буған хәр қандай илим хәм техника тарауына тән терминологиялық неологизмлер жатады.

Илим хәм техниканың рауажланыуы менен қарақалпақ тилинн сөзлик құрамына соңғы уақытта жаңадан бир неше терминлер келип қосылды. Мәселен, биология илимине байланысly шаңландырыу, *хордалылар*, *жер бауырлайшылар*, т. б. электротехникаға байланысly *ампер*, *вольт*, *аппарат*, т. б. Бундай терминлерди неологизмлер деуіге болады, өйткени олар қарақалпақ тилине жаңадан кирди хәм улыуға көпшілік арасында хәммеге бирдей толық түсиниклилікке иіе емес.

Илим хәм техниканың тараулары жүдә көп. Усыған қарай тилимизде илимий-техникалық неологизмлерди де жийи ушыратыуға болады. Олардың көпшілігін қарақалпақ тилине орыс тили арқалы тиккелей хәм аударыу жолы менен келип қосылды. Мәселен, жоқарыдағы биология илимине байланысly алынған мысаллар орыс тилинен аударыу арқалы пайда болған болса, *ампер*, *вольт*, *аппарат* усаған терминлер тиккелей қабыл етилген.

Жайдары неологизмлер илимий-техникалық неологизмлерге қарағанда көлеми жағынан әдеуір киши. Буған күнделикли турмыс жағдайында кеңрек өріске иіе баслама, көрсетпе, миннетлемс, басқарма усаған сөзлер киреди. Жайдары неологизмлер илимий-техникалық неологизмлерге қарағанда түсиниклирек болып келеді. Өйткени олар ауызкеи сөйлеуіде де, баспа сөзде де, радиода да жийи ушырасады. Солай да олардың еле де болса көпшілік арасында толық қәлчплесип болмағанлығын есапқа ала отырып неологизмлер деп атаймыз.

Илимий-техникалық неологизмлер де, жайдары неологизмлер де жийи қолланылыуына байланысly улыуға қолланылыушы сөзлерге қосылып отырады. Мәселен, бурынғы *машина*, *жарыс* усаған неологизмлер хәзир улыуға қолланылыушы сөзлерден ибарат.

Хәр қандай жаңа түсиникке байланысly пайда болған жаңа сөз неологизм сыпатында сол тилде сөйлеуіши барлық адамлар тәрепінен улыуға қабыл етиледі хәм сөзлик құрамнан орын алады. Оларды тийисли орнында пайдаланыу сөйлеуішинин ямаса жазыуышынын жаңа сөзлерди қабыл етиу хәм уғыу дәрежесинне сәрезли болады. Бул нәрсе әсиресе, илимий-техникалық неологизм-

ди қолланыуда жүдә айқын сезиледи. Өйткенн олар сөйлөүши менен жазыушыдан сол неологизмлерге байланысly илимий-техникалық билимди талап етеди. Мәселен, белгилн дәрежеде калий элементи ҳаққында хабарлы болмай тұрып, калий деген сөзди қолланыу оғада қыйын. Илим хәм техника тарауындағы барлық терминлер тууралы да мине усыны айтыуға болады.

Биз неологизмлер дегенде, көбинесе, тилдин сөзлик қурамында белгилн орынға ийе, көпшилик ушын бирдей, улыуа қабыл етилген жаңа сөзлерди түсинемиз. Бундай жаңа сөзлерди шәртли түрде жалпы неологизмлер деп атасақ та болады.

Усының менен бирге жеке неологизмлер де ушырасады. Олар айырым авторлар тәрәпинен белгилн бир услублық ямаса басқа мақсетте дәрәтиледи де, оқыушы тәрәпинен жаңа сөз сыпатында қабыл етиледи. Бирақ бундай сөзлер қалын көпшиликке орынсыз сезилсе, неологизмлер бола алмайды.

Көпшилик тил илимпазлары анау я мынау жазыушының ғана тилинде ушырасатуғын неологизмлерди услублық неологизмлер деп атайды. Бундай неологизмлердин жеке адамның тилинде ғана ушырасатуғыны көбирек сезилерли. Сонлықтан қарақалпақ тилинде оларды жеке неологизмлер, ал хәммеге ортақ, әдебий тилдин лексикасынан толық орын алған неологизмлерди *жалпы неологизмлер* деп атаған мақул.

Жеке неологизмлерди қарақалпақ жазыушы хәм шайырларының шығармаларында көриуге болады. Мәселен, халық шайыры Аббаз Дабыловтың «Бақадыр» дәстанында мынадай қатарларды оқыймыз:

1. Кейининдеги эн төрт жасар Арысланды,
Жетимханасына сазыуар етти.
2. Узун кысқа сапардан,
Мен айланып келгенше,
Белгилн пақырханамсаң.
3. Қызға зиндан Төлыбайдын үйлери,
Сөзимнің ен хасылы даныш-данамыз.

Бул мысаллардағы *жетимхана*, *пақырхана*, *даныш-дана* деген сөзлерди жеке неологизмлер қатарына жатқарыуға болады. Шайырдың усы сөзлер арқалы не айтып отырғаны оқыушыға түсиникли, олардың жаңа сөзлер екенлиги де бирден көзге түседи. *Жетимхана* дегенде автор *жетимлик* дегенди, *пақырхана* дегенде *бийшара*, *ғәрип* дегенди, ал *даныш-дана* дегенде *данышпан*, *дана* дегенди аңлатып отыр. Бул сөзлерди жеке неологизмлер түринде таныуа олардың жасалыуы кеуил аударыуға турарлық. Қарақалпақ тилинде *жетим*, *пақыр* деген сөзлер менен-хана қосымтасы жаңа емес, олар бурныннан бар. Ал шайыр *устахана*, *малхана*, *сейисхана* усаған сөзлердин қурылысынан пайдаланып, бизге *жетимхана*, *пақырхана* деп айтылыуы қәлиппеспеген жаңа сөзлерди жеткерип отыр. Сондай-ақ *данышпан-данамыз* болып айтылатуғын жуп сөзлердин биринши сыңарларының бир бууынға қысқарты-

лыуы да тилимизде үйреншикли норма емес. Усы жағынан алып *даныш-данамыз* деген сөзди де жекке неологизм қатарына қосыуға болады.

Солай етип, жеке неологизмлер авторлар тәрәпинен белгили бир сөз жасау үлгисине сүйенилген тийкарда пайда болады екен.

Жеке неологизмлер шығарманың мазмунына, құрылысына байланыслы орынлы жеринде қолланылса, хеш қандай артық сезилмейди, керисинше, сүўретленилген ўақыяға деген оқыўшыдағы сезимди күшлирек туўдырыуға себепши болады. Мәселен, «Баҳадыр» дәстанында Аббаз шайыр тәрәпинен дөретилген жоқарыдағы жеке неологизмлер жүдә орынлы қолланылған.

Енди биз неологизмлердиң қалай жасалыуы туўралы сөз етейик. Хәзирги заман қарақалпақ тилинде неологизмлер мынадай усыллар жәрдеми менен жасалады:

1. Лексикалық-семантикалық усыл. Тилимиздеги сөзлердиң мәнилери бул өзгермейтуғын нәрсе емес, олар кеңейип, өзгерип отырады. Лексикалық усыл арқалы неологизмлер дөрегенде бурыннан қолланылып киятырған сөзлер өзине жаңа мәни қабыл етеди. Солай етип, жаңа мәнили жаңа сөз пайда болады. Мысалға *басым*, *қарау*, *мәселе* деген сөзлерди алып қарайық. *Басым* деген сөз келбетлилик, *мықлы*, *айыр* деген сөзлердиң мәнисинде қолланылып киятырғанлығы белгили. Ал ол хәзир физикалық термин сыпатында (давление) жаңа мәнини қабыл етип, неологизм болып отыр. *Қарау* деген сөз бир нәрсеге *қарау*, *күтиу* деген мәнилерде кең қолланылады. Ал хәзир ол усы мәнилерине қосымша мәселени *қарау* усаған дизбеклерде неологизм болып табылады. Мәселе деген сөз диний адамлар арасында сөз етилетуғын мәселе мәнисинде қолланылып келген еди. Бул сөздин ол мәниси пүткиллей архаизмге айналып кетти. Күнделикли пикир алысыу жағдайында биз мәселе сөзиниң ески мәнисин пайдаланбаймыз, ол түсиниктин өзи де гөнерген.

Хәзир ол математикалық, физикалық, химиялық мәселе талқылайтуғын мәселе мәнилеринде неологизмлер топарынан орын алады.

Қарақалпақ тилинде лексикалық-семантикалық усыл арқалы жасалған неологизмлер жиий ушырасады.

2. Грамматикалық усыл. Бул усыл—хәзирги заман қарақалпақ тилинде жаңа сөзлер дөретиудин ең жедел усылларының бири. Ол, өз гезегинде, еки түрли жол менен иске асады: *қосымталар қосыу жолы* хәм *сөзлердиң биригиу және дизбеклесий жолы*.

Қосымталар қосыу усылы менен неологизмлер жасалғанда белгили сөз дөретиуши қосымталар хызмет етеди. Олар сөзлерге қосылыу арқалы жаңа мәнили еккинши сөзлерди дөретеди. Мәселен, қосымталар қосылыу жолы менен жасалған тилимизде мынадай неологизмлерди көриуге болады: *баспа*, *көрсетпе*, *баслама*, *айдарма*, *миннетлеме*, *жазба*, *көргизбе*, *ескертиу*, *тастыйықлау*, *ушырасыу*, *хәптелик*, т. б.

Бул мысалларда неологизм жасауға себепши болып турған

тійкарғы қосымталар *-ма, -ба, -па -ыў, -лық* хәм оның сыңарлары Қарақалпақ тилинде жаңа сөзлер дәретиўши қосымталар тек усылар менен ғана шекленбейди. Олардың түрлери көп. Мәселен, *бурылыс, қысым* деген неологизмлер-*ыс, -ым* қосымталарының қосылыўы арқалы жасалып тур т. б.

Гейпара неологизмлер сөзлердин биригиўи хәм дизбеклесиўи нәтийжесинде пайда болады. Мысалы: *қолжазба, халықаралық, кирис сөз, баспа сөз, жети жыллық*, т. б. Бунда қолжазба, халықаралық деген сөзлер еки сөздин биригиўиннен жасалып, бир жаңа мәнини аңлатса, кирис сөз, баспа сөз, жети жыллық деген сөзлер еки сөздин дизбеклесиўи арқалы жасалып, неологизмди пайда етип отыр.

3. **Сөзлердин аўысыў жолы.** Қарақалпақ тилине басқа тиллерден сөзлердин аўысыўы арқалы да неологизмнің әдеўир бөлеги жасалды. Бул процесс әсиресе Октябрьден кейин кең өрис алды. Илимнің хәм техниканың, санааттың хәм аўыл хожалығының, экономиканың хәм мәденияттың раўажланыўына байланысly қарақалпақ халқы ушын жаңа түсиниклердин атамалары пайда болды. Олар, улыўма алғанда, орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер менен терминлерден ибарат. Мысалы: *космонавт, космодром, телевизор, телескоп, автоматика, архитектор, эпопея, трилогия, пейзаж, декада, трансляция, репродуктор, магнитофон*, т. б.

Орыс тили арқалы аўысып, неологизм болып келген бир қатар сөзлер хәзир улыўма қолланылыўшы сөзлер топарына қосылып кетти. Мәселен, *трактор, почта, телефон, радио, приемник, завод, фабрика, автобус, самолет* усаған сөзлер түпкиликли сөзлердей қолланыла береди.

Аўысыў усылы арқалы жасалған неологизмлер қолланылыў жағдайында қарақалпақ тилинің ызамлылықларына сәйкес грамматикалық жақтан өзгерислерди қабыл ете береди. Мысалы:

1. Енди айналардан **трубинаның** айналып турған **маховиги**, гә **трубинадан** бир нәрсе сорап турғандай ийилип, машинаны айналып жүрген Виктор көринди (С. Бабаевский, «Алтын жулдызлы жигит»).

2. Сүўретшилердин мектебин питкерип, Ленинградтағы **академияға** өнеримди раўажландырыў ушын оқыўға барғанымда, мен өзимнің **дипломлық исимди** тапсырдым (Шыңғыс Айтматов, «Жәмийла»).

3. **Фестивальға** келген қыз.
Пахта атызда жүрген қыз,
Хош ҳаўазды тербетип.
Қосық айтып берген қыз.

(М. Сейтаниязов, «Фестивальға келген қыз»).

Еул мысаллардағы орыс тили арқалы аўысқан неологизмлер

бөртегі грамматикалық байланыстың талабына қарай тийісін қосымталар менен өзгерген.

4. Калька ұсылы. Баска тилден аўысыўшы сөзлердин морфемалары сақланған ҳалында екінши тилге аўдарылыўы калька ұсылы делинеди. Хөпшилик неологизмлердин мине усы жол менен жасалғанлығы көзге түседи. Мысалы: Жердин жасалма жолдасы-искусственный спутник Земли, көрсетпе-указание, қубылыс-явление, көрсеткиш-указатель, анықлаўыш-определение, келисиў-согласование, шығарма-сочинение, дөретпе-творение, т. б.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги неологизмлер сөзлик қурамға жаңадан кирген, жаңа мәнили сөзлерден ибарат. Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги неологизмлер усы жоқарыда көрсетилген тийкаргы төрт усыл арқалы жасалған.

Неологизмлер барлық ўақытта өзгеристе болады. Турмыстың раўажланыўына байланыслы неологизмнің жаңа топары пайда болады да, олардан жалпы танымалылыққа, жеделликке ийе болған бөлеги улыўма қолланылыўшы сөзлерге келип қосылады.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Фразеологиялық сөз дизбеклери ҳаққында

Фразеология—тили илимнің белгили тараўларының бири. Бул терминнің өзи тийкарынан грекнің *phrasis* (фраза) ҳәм *logos* (илим) деген сөзлеринен келип шыққан. Тилдеги фразеологиялық сөз дизбеклери фразеологияның үйрететуғын, изертлейтуғын объекти болып табылады.

Сөзлик қурамда тек жеке сөзлер ғана емес, жеке сөзлердей пүтин бир мәни аңлатыўшы бир неше сөзлер дизбегинен қуралған турақлы сөз дизбеклери де белгили орынды ийелейди. Оның үстине бул лексикалық қатлам өзгеше сыпатқа, айырықшалықларға ийе сөзлик қурамның бир топарын қурайды. Олар мәнилик жақтан, мәнилик өткирлиги жағынан тилдің қаймағы, мағызы сыпатында баҳаланады. Усыған байланыслы В. Г. Белинский лексикалық қатламлардың бул айырым топарының тилдеги орнын көзде тутып: «народную физиономию языка-его оригинальное средства и самородное богатство составляют идиомы или русизмы, созданные народом и продолжение веков¹ деген еди.

Ҳақыйқатында да, фразеологиялық сөз дизбеклеринин белгили түрлеринен есапланатуғын нақыллар, мақаллар, идиома-лар, сондай-ақ оның басқа да түрлери бизин күнделикли тил арқалы қатнас жағдайымызда пикиримизди толық, өзине тән барлық мәнилик бояўлары менен жеткернўде айырықша хызмет атқарады. Фразеологиялық сөз дизбеклери мине усы көз қарастаи тилдің қаймағы сыпатында көринеди. Онда халықтың әсирлер

¹ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, М. Л. 260-бет.

бойы пайда еткен, жыйнаған ушқыр қыялларының, даналығының сөз дөретиушілигинің әжайып үлгилери жатыр.

Фразеологиялық сөз дизбеклери арқалы берилетуғын мәнини екінши бир сөз бенен дәл сол өзгешеликлерин сақлаған ҳалында аўмастырыу дерлик мүмкин емес.

Мысалы:

1. Зәхәрли сөзлерине базда қарсы сөз айтқанлықтан енеси менен **оты өре жанбай**, шекелесетуғын болып та киятыр (Т. Қайыпбергенев, «Муғаллимге рахмет»).

2. Дүйсенбайдың **үскини қуйылып**, жылтыр майлы маңлайын сыйпады (Сонда).

3. **Көзиңизден бир-бир ушып баратырса** үйиңизге апарын (Сонда).

4. Қәне же, **«Шер изине, ер сөзинен қайтпайды»** деген, баяғы өзиң сорап жүрген ұақтың болды, бир сөзли жигит болсаң, нөкерлик липасты кийип жолға түсесең (Сонда).

Бул мысаллардағы *оты өре жанбай, үскини қуйылып, көзиңизден бир-бир ушып баратырса, «шер изине, ер сөзинен қайтпайды»* деген сөз дизбеклери аңлатып турған мәнини екінши бир сөзлер арқалы беріу қыйын, өйткени олардың ҳәр бириндеги нәзик мәниниң екінши сөзден табылыуы мүмкин емес. Мәселен *оты өре жанбай* деген фразеологиялық сөз дизбегі менен сәйкес синонимлик сынары бола алатуғын келиспей деген сөз арасында аспан менен жердей айырмашылық бар. Басқа мысалларда да сондай.

Соның менен қатар фразеологиялық сөз дизбеклери бир неше компонентлердің жыйнағынан құралғаны менен, дара-дара сөзлер сыпатында қаралмайды, өйткени олар жеке сөзлер усап ажыралмаслықты талап етеди, пүтин бир мәнини аңлатып келеди, ҳәр қандай компоненттиң бөлиниўи ондай сөз дизбеклерини семантикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да жарамсызлыққа алып келиўи мүмкин.

Мине бул нәрсе фразеологиялық сөз дизбегин, оның неше компоненттен турыўына қарамастан лексикалық бир бирлик сыпатында қарап, сөзлик құрамның айырықша бир топары түринде сыпатлама беріўге мүмкиншилик береді.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклери ҳаққындағы мәселе-еле изертленбеген мәселелердин бири. Ол тек қарақалпақ тилинде ғана емес, ал ұлыўма тил билиминде белгили бир системаға түсип, толық шешилип болған жоқ. Сонлықтан да профессор Е. М. Галкина-Федорук тил билиминде фразеологиялық сөз дизбеклери ҳаққындағы мәселениң түрлише қаралып, онда елеге шекем фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер, бөлинбейтуғын сөз дизбеклери, турақлы сөз дизбеклери, идиомалық сөзлер, лексикалық сөз дизбеклери, идиомалар, фраземалар усаған түрлише терминлердин пайдаланып киятырғанлығы, бул нәрсениң фразеологиялық сөз дизбеклеринин мазмунын ҳәм нызамлылықларын анықлаўды қыйынластырып

отырғанлығы туұралы ескертеди.¹ Оның үстине фразеологиялық материаллар өзлериниң генетикалық, функционаллық, құрылыстық айырықшалықтары жағынан түрлише, семантикалық жақтан хәр қыйлы болып келеди. Бул нәрсе фразеологияның объектин дәл белгилеуде бираз ойланыўларды туўдырады².

Ҳақыйқатында да, тап усы күнге шекем фразеологиялық сөз дизбеклери деп нени таныў керек, оның сөзден хәм басқа сөз дизбеклеринен тийкарғы айырмасы неде, фразеологиялық сөз дизбеклериниң қандай түрлери бар, оларды қалай классификациялаўға болады деген мәселе түрлише қаралып, түрлише шешилип киятыр.

Биз ҳәзирги заман қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерине сөзлик қатламның өзгеше бир қатламы сыпатында баҳа бериуде тил билиминде фразеология ҳаққында дөреген мийнетлерди басшылыққа аламыз.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин анықлаў хәм оларға сыпатлама бериў ушын биз ең алды менен сөзлердиң бир-бири менен дизбеклесиўи туұралы айтып өтиўимиз керек.

Сөзлер бир-бири менен лексикалық хәм грамматикалық байланысқа түсиў қәсийетине ийе. Мине усы байланыс тийкарында олардың өз-ара дизбеклесиўи пайда болады. Мысалы: *алдағы теримши, таўсылмас бахыт, бел байлаў, жең түриў*, т. б.

Бунда алдағы деген сөз теримши деген сөз бенен, таўсылмас деген сөз бахыт деген сөз бенен, бел сөзи байлаў сөзи менен, ал жең деген түриў сөзи менен лексикалық жақтан биригип, тилдиң ызамларына сәйкес грамматикалық байланысқа түсиўи арқалы пүтин бир түсиникти аңлатып тур. Бирақ усы сөз дизбеклерин құрап турған жеке компонентлер арасындағы грамматикалық байланыстың сыпаты бирдей емес. Мәселен, олардың ишинен *алдағы теримши* хәм *бел байлаў* деген сөз дизбеклерин алып қарайық. Биз айтылайын деген ойдың мәнисине, сөйлеў услубына қарай биринши сөз дизбегин арттағы теримши, алдыңғы қатардағы теримши деп өзгерте аламыз. Оның жеке компонентлерин айырым сөзлер менен аўмастырыў ямаса олар арасына сөзлерди кең түрде қосыў мүмкиншилигине ийемиз. Ал екинши сөз дизбеге болса бундай өзгерислерди көтермейди. *Бел байлаў* деген сөз дизбегиниң жеке компонентлерин аўмастырып ямаса олар арасына басқа бир сөзлерди қалай болса солай қоса бериўге болмайды. Өйткени олар тилдиң тарийхый раўажланыўының барысында усылай қәлиплескен. Бундай сөз дизбеклерин өзгертиўдин дәрежеси жүдә шекленген. Халық тилинде өзинди беккем тутып кирис деген мәниде белинди беккем байла деп те айтылады. Ол да усылай қәлиплесип кеткен. Ал буннан басқа биротала бирин-

¹ Е. М. Галкина-Федорук. Современный русский язык, Лексика, изд. МГУ. 1954, 148-бет.

² В. Н. Телля. «Что такое фразеология», М., 1966, 8-бет.

ши сөз дизбеги усатып өзгертиў жағдайлары ушыраспайды. Көпшилик сөз дизбеклери хәттеки бундай өзгеристи де талап етпейди. Мысалы: *төбе шашы тик турыў, бир қысым болыў*, т. б.

Солай етип, қарақалпақ тилинде сөз дизбеклериниң еки түри көзге түседі: олар *еркин хәм турақлы* сөз дизбеклеринен ибарат.

Жеке компонентлери айтылайын деген пикирдиң мәнисине, услуб өзгешеликлерине қарай өзгере беретугын сөз дизбеклерин еркин сөз дизбеклери деймиз, Мысалы: *жасыл жапырақ, қалың тоғай, жақсы ислеў*, т. б.

Ал жеке компонентлери лексикалық-грамматикалық жақтан турақлы түрде бирлескен, өзгерислер киргизиўге болмайтуғын, егер болса да шекленген, қәлиплескен дәрежеде ғана болатуғын сөз дизбеклери турақлы сөз дизбеклерине киреди. Мысалы: *қабағын үйиў, ийнениң ушына шөп дизиў, аўзын ашпаў, тил қайтармаў*, т. б.

Мине усындай турақлы түрде байланысқан сөз дизбеклери *фразеологиялық сөз дизбеклери* делинеди. Оларды *фразеологиялық тспламлар деп* те атайды. Биз оларды фразеологиялық сөз дизбеклери деп атаўды мақул көрин отырмыз. Өйткени бул жерде сөз турақлы сөз дизбеклери ҳаққында болып отыр.

Улыўма тил билиминде, соның ишинде қарақалпақ тил билиминде фразеологиялық сөз дизбегин басқа сөз дизбеклеринен, сондай-ақ сөзден ажыратыў, олар арасындағы айрықшалықларды белгилеў-баслы мәселелердиң бири, фразеологияны таныўдың тийкары болып есапланады.

Фразеологиялық сөз дизбегиниң басқа сөз дизбеклеринен, мәселен, еркин сөз дизбеклеринен қалай айрылатуғынын биз жоқарыда улыўма сөз дизбеклериниң еки түрине сыпатлама бериўде көрдик. Солай да барлық жағдайда фразеологиялық сөз дизбегиниң тийкарғы айырмашылығы сыпатында оның тилде, тилдиң хәзирги раўажланыў жағдайында таяр түринде ушырасатуғынын естен шығармаў керек. Мәселен, *қол тиймеў, баўыр басыў, айылын жыймаў* усаған сөз дизбеклериндеги жеке компонентлерди айтыўшы өз ойынан, өз ийкемлигинен пайдаланып, сол жеке сөз дизбеклерине, бирлестирмейди, таяр түринде ғана пайдаланады. Олар *адам, қағаз, қәлем, ислеў, отырыў* усаған айырым сөзлер усап бир лексикалық-грамматикалық бирлик сыпатында тилдиң лексикасында өз орнына ийе. Бул сөз дизбеклери **оған тиймеў, кнопканы басыў, төсегин жыймаў** усаған сөз дизбеклеринен пүткиллей басқаша, кейингилерин сөйлеўши сол сөзлер аңлататуғын затлар, қубылыслар арасындағы қатнастың сыпатына қарай түрлише өзгерте алыў мүмкиншилигине ийе, ал дәслепкилери болса олай емес.

Таяр түринде ушырасыў, таяр түринде пайдаланыў қандай сөз дизбегине тән болса, тилде солардың барлығы да фразеологиялық сөз дизбеклериниң ишинде қуралғаны мақул. Нақыл-мақалларды да сөзлик қурамның усы қатламы ишинде баҳалауымыздың

тийкары соған байланысly. Мына мысалларда нақыл-мақалларға итибар берип қаран:

1. Қой, алдама мени. «Аяз бий, қалыңды бил, құмырысқа жолыңды бил» деген сабыр етейик (А. Әлиев, Мениң Гүлжамалым).

2. Аўа, «бәле қада қайда жоқ, бассан аяқ астында» деген ғой ата-баба (А. Әлиев, Сонда).

3. Самалдай жөн алды есип барасан,

Журттың мыш-мыш сөзи дурьс болып шықты.

«Еме билген қозы еки саўлықты

Бирден емер» деген, бәле екенсен.

(И. Юсупов, «Актрисниң ығбалы»).

4. «Той десе қуў бас жумалайды» деген ырас екен деп ойлады қыз (Т. Қайыпбергенов, «Муғаллимге рахмет»).

Мысалларымыздағы аяз бий қалыңды бил, құмырысқа жолыңды бил, бәлеқайда қайда жоқ, бассан аяқ астында, еме билген қозы еки саўлықты бирден емер, той десе қуў бас жумалайды деген сөз дизбеклери халық тилинде таяр түринде қолланылып киятыр. Биз мысал ретинде алып көрсеткен шығармаларымыздың авторлары да оларды сол түринде пайдаланған.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклери оғада көп хәм олар күнделикли пикир алысыў тәжирийбесинде хәр түрли формаларда ушырасады. Биз жоқарыда еркин сөз дизбеклери менен турақлы сөз дизбеклерин бир-бири менен салыстырыў мақсетинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң гейпара түрлерин ғана мысал ретинде алып кеттик. Булардан басқа заттың ямаса түсиниктиң сөз дизбегин сыпатында берилетуғын атамалары да, сондай-ақ белгили сөзлерден ғана мысал алатуғын сөз дизбеклери де лексика-грамматикалық жақтан пүтин бир бирликти қураў менен бирге турақлы сыпатқа ийе болып келеди. Сонлықтан оларды да фразеологиялық сөз дизбеклериниң қатарына киргизуғе болады. Мысалы: *Жердиң жасалма жолдасы, темир жол, жаны ашыў, бас қатырыў, көзге түсиў*, т. б.

Бундай сөз дизбеклериниң жеке компонентлери де қәлиплеспеген муғдарда сөзлердиң аўмасыўы, қосылыўы хәм тағы басқа соған усаған өзгерислерди талап етпейди. Мәселен, *айдың жасалма жолдасы, жердиң қасында жүретуғын жолдасы, жүреги ашыды, басы ашыды, жүрек қатырыў, ой қатырыў дей* орынсыз болар еди. Өйткени бизге олардың тилде бар тийкарғы түрлери ғана сыйымлы, жәмийет тәрәпинен қабыл етилген сол формалары ғана олардың лексика-грамматикалық бирлигин сақлай алады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери өзине тән айырықша белгилерге ийе. Олар, жуўмақлап айтқанда, төмендегилерден ибарат:

1. Фразеологиялық сөз дизбеклери тилимизде жеке лексикалық бирликлер сыпатында таяр түринде қәлиплесип кеткен сөз дизбеклеринен есапланады: *ийне менен қудық қазыў, танаўы тар-*

тылыў, жүйкеси қурып, айға шабыў, жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас, т. б.

Хәр бир жазыўшы я сөйлеўши адам тилден пайдаланыў уқып-лылығына қарай бул сөз дизбектерин улыўма халық тәрәпинен қәлиплестирилген түринде ғана қоллана алады, сөзлерди еркин байланыстырғандай етип өзінше өзгеше бир сөз дизбегин дөретип пайдаланыўы мүмкин емес, өйткени бул нәрсе фразеологиялық сөз дизбеклериниң улыўма тәбиятына қайшы келеди, олардың бузылыўына, хәттеки мәниссизлигине де алып келиўи мүмкин.

2. Фразеологиялық сөз дизбеклери мәнилик жақтан образлы сыпатқа ийе болып келеди. Бул олардын басым көпшилигине тән.

Мысаллар:

1. Бул ретте дәслепкидей оншелли узақлағанымыз жоқ, ҳеш кимнен сескенип тартынбай-ақ жақын жерде журтқа көз болып турып әнгиме-дүкән қурдық (Ө. Хожаниязов, «Жалынлы жыллар»).

2. Той-тамаша десе қуў бас жумалап, тойда туяқ қалмай барыўға ынтығатуғын қарақалпақлардың озалдан киятырған әдебияты (Сонда).

3. Бурын ақшамға қарай өли төсекке кирип жаны тыныш тәбатуғын келиншек түн уйқысын төрт бөлип, бесик таянып көзи илинбейди, ал күндиз уйқылап дем алыўға баяғы хүким, хүким. (Т. Қайыпбергенов, «Қарақалпақ қызы»).

Бул мысаллардағы көз болып фразеологиялық сөз дизбегин көринип, қуў бас жумалап дегенди хәмме, тайда туяқ қалмай дегенди ҳеш ким қалмастан, өли төсекке кирип деген сөз дизбегин жатып, түн уйқысын төрт бөлип дегенди қайта-қайта оянып көзи илинбейди. деген фразеологиялық сөз дизбегин уйықламайды деген мәнилес сөзлер менен салыстырсақ, олардағы образлылық оғада айқын сезиледи.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң тәсирлиги де мине усыған байланыслы.

3. Фразеологиялық сөз дизбегин қурайтуғын жеке компонентләр өзлериниң қәлиплескен турақлы орнына ийе болып келеди. Мысалы: Усы баланың ақыл-хуўшына қуўанып, қолымнан келгенинше пешимди жаўып жүрмен (Т. Қайыпбергенов, «Қарақалпақ қызы»). Бул мысалдағы пешимди жаўып жүрмен деген сөз дизбегиндеги жеке компонентлердиң орнын аўмастырыўға я басқа сөзлер менен қалай болса солай өзгерте берийге болмайды. Жүрмен, деген көмекши феил менен аўмастырып, пешимди жаўып киятырман, пешимди жаўып отырман деўге болады. Өйткени бундай өзгерислердиң өзи де жәмийетлик қолланыўда белгили норма болып есапланады. Ал гейде фразеологиялық сөз дизбеклери арасына сөз қосылып та айтылады. Бирақ ол белгили сөзлерден ғана ибарат. Мысалы:—Мени ағайин-туўған дейтуғын болсаң, мениң менен бирге жүресең, бул жерде сениң тамы-тасын қалып баратырған жоқ, ағайин емессең, керегиң жоқ дейтуғын болсаң,

ала жипти биротала кесесең,—Палым. Бунда *ала жипти кесесең* деген сөз дизбегиниң арасына биротала деген сөз кирген.

4. Фразеологиялық сөз дизбеклерин қурайтуғын жеке компонентлер көбинесе жыйналып барып, бир синтаксислик хызмет атқарады. Мысалы Мен *көз қулақ болайын деп*, Жәмийлә *ауырлықты өзи алғысы келеди* (К. Султанов, «Ақдәрья»).

Бул жерде *көз-қулақ болайын* деген сөз дизбегиндеги айырым сөзлер өз-алдына бир синтаксислик хызмет атқарып турған жоқ, ал барлығы жыйналып барып гәптиң баянлауышы болып отыр.

5. Фразеологиялық сөз дизбегин бөлеклерге бөлиуіге болмайды. Мысалы: Мен оның изине *көз тасласам*, нәллериниң изи апанық екен, еки жылдың ишинде түсип қалмапты (М. Шолохов, «Ашылған тың»). Бул мысалда *көз тасласам* деген фразеологиялық сөз дизбегинде бар. Егер оны бөлип тасласақ, онда пүтин мәни бирлиги биротала бузылады.

6. Фразеологиялық сөз дизбеклерин басқа тилге сөзбе сөз аударыуға болмайды. Әйткени сөзбе-сөз аударыу да жеке компонентлери жыйналып барып, пайда еткен пүтин мәниниң бузылыуына алып келеди. Мысалы: Соның есесине сизлер де мени жақсы көресиз, «Есемурат дуқтыр» деп мени *қоярға жер таппайсыз* (Н. Борекешов, «Өмир сақшысы»).

Бул мысалдағы *қоярға жер таппайсыз* деген дизбегин сөзбе-сөз орыс тилине аударғанда *не найдете места куда подставить* болып шығады. Бирақ гәпте ол бундай мәни берип турған жоқ, ол: *хүрметлейсиз, қәдирлейсиз* деген мәни аңлатып тур. Ал «*жоқ сен емес, ол сениң көзиңе шөп салып отыр*» (Ө. Айжанов, «Намыс») деген гәпте *көзиңе шөп салып отыр* деген сөз дизбегин орыс тилине сөзбе-сөз аударғанда *он в твой глаз траву вставил* болып, мәнисизлик келип шығады. Сонлықтан бундай сөзлерди сөзбе-сөз емес, ал мәнисин жағынан аударыу талап етиледі.

Заттың ямаса түсиниктиң атамасы хызметиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери бундай белгиге ийе емес. Мысалы: *темир жол-железная дорога, мийнет ҳақы-оплаты труда*, т. б.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң баслы белгилери сыпатында мине усы жоқарыда көрсетилген айырықшалықларын белгилеп өтиуіге болады.

Лексикалық-грамматикалық жақтан фразеологиялық сөз дизбеклериниң ажыралмаслығы, пүтинлиги, турақлылығы, көбинесе бир лексикалық бирлик сыпатында қолланылыуы оларды жеке сөзлер хызметинде белгиле бир сөз шақабына қатнаслы жобада қарауға да мүмкиншилик береді. Мәселен, *көз бенен қастың арасында* деген сөз дизбегинде төрт компоненттен турады (*көз, бенен, қастың, арасында*). Олардың ҳәр бири дара-дара қолланылғанда, әлбетте, контекст ишинде де, оннан тысқары да анау я мынау сөз шақабына тийисли болып келеди. Ал бул жерде олар өзлериниң жеке мәнилеринде емес, жыйналып барып пүтин бир мәнини аңлатыу үшін хызмет етип тур. Сонлықтан да *көз бе-*

нен қастың арасында деген сөз дизбеги бир-бирлик сыпатында бақаланады, мәниси жағынан *демде, тез* дегенди аңлатады. Бул нәрсе ондағы компонентлердің ҳәр түрли сөз шақапларынаи турыуына қарамастан, пүтин бир дизбек түрінде рәуишлик сынар болыуына себепши болып отыр.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң анаў я мынаў сынар болып келиў жағдайы олардың мәниси хәм қурылысы жағынан пүтин бир гәпке тең емес түрлерине ғана тән. Мәселен, тилимизде нақыл-мақаллар түрінде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери контекстте қолланылыуының жағдайына байланыслы пүтин бир мәнини аңлатқаны менен, гәпке тең болып келеди, олардың жеке компонентлериниң байланысынан туўған ажыралмас пүтин мәни гәплик мәнини дәретип турады.

Мысалы:

1. Не ексең, соны орасаң (Нақыл).
2. Аталастың аты озғанша, аўылластың тайы озсын (Нақыл).
3. Билеги күшли бирди жығады, билими күшли мыңды жығады (Нақыл).

Бул мысаллардағы турақлы сөз дизбеклери қурылысы жағынан да, мәнилик жақтан да гәплик сыпатқа ийе, сонлықтан бундай жағдайда оларды анаў я мынаў сөз шақабына тийисли сынар деп қараў мүмкин емес.

Нақыл-мақаллар түріндеги фразеологиялық сөз дизбеклери де барлық ўақытта гәпке тең болып келе бермейди. Олар да контекстте қолланылыуына, формалық өзгериске түсиўине сәйкес мәнилик жақтан белгили бир сөз шақабының сынары хызметин атқарыуы мүмкин. Мәселен. «*Жақсының жаты, жаманның уяты болмайтуғынын билесең, айып көрме, ески таныслардай еркинлик етип атырман, иним*» деген гәпти алып қарайық.

Бундағы *жақсының жаты, жаманның уяты болмайтуғынын* деген сөз дизбеги халық тилинде *жақсының жаты болмайды, жаманның уяты болмайды* деген түрінде қәлиплескен. Усы түрінде ол пүтин еки жай гәпке тең. Ал мысалымызда бул сөз дизбегиниң формалық өзгериске түсиўи хәм қолланылыў жағдайына байланыслы («*жақсының жаты, жаманның уяты болмайтуғынын*») мәнилик жақтан атлықтың сынар болып турғанын көремиз.

Демек қурылысы хәм мәниси жағынан гәпке тең деп қаралыуы мүмкин болған фразеологиялық сөз дизбеклериниң өзлери де контекстте қолланылыуының жағдайына қарай белгили бир сөз шақабының сынары хызметин атқарыуы итимал екен.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң анаў я мынаў сөз шақабына қатнасын анықлаўда биз олардың дәслепки формасын, сол формаларда қолланылыуын көзде тутамыз. Мине усы есаптан қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң ең баслы мынадай топарларын байқаўға болады:

1. **Фейил мәнили фразеологиялық сөз дизбеклери:** бас қатырыў, иши жаныў, көзге илмеў, үскини қуйылыў, ийнениң ушына

шөп дизиў, бел байлаў, баўыр басыў, қой аўзынан шөп алмаў, мурнын балта шаппаў, түйениң үстинен ийт қабыў, т. б.

2. Субстантивлик фразеологиялық сөз дизбеклери: жердин жасалма жолдасы, темир жол, мийнет ҳақы, мийнет күн, көз қыйығы, аўыз бастырық, аўыз бирлик, т. б.

3. Адъективлик фразеологиялық сөз дизбеклери: ашық жүзли, қуў сүйек, қара бет, жүреги жоқ, тилге бай, көкиреги кең, қолы қанлы, етек жеңи кең, оң қолы ойылған, аўызға үрип салғандай, газ мойын, жети қырлы, т. б.

4. Рәуишлик фразеологиялық сөз дизбеклери: көз бенен қастың арасында ҳәп заматта, бир аўыздан, ат үсти, көз астынан, көзди ашып жумғанша, еки жолдың ортасында, т. б.

Тилимизде фразеологиялық сөз дизбеклериниң сөз шақапларының мәнилик сыңары болып келиўи тараўында буннан басқа да топарды көриўге болады. Мәселен, дәнекер мәнисиндеги, модальлик мәнидеги ҳәм т. б. Деген менен қарақалпақ тилиндеги ең баслы ҳәм ең жиий түрлери усы жоқарыда айырықша белгилеп өтилген топарлардан ибарат.

Фразеологиялық сөз дизбегиниң анаў я мынаў сөз шақабына тийисли сөзге мәнилик жақтан сыңар болып келиўи оның гәп ишинде сол сөзге сәйкес синтаксислик хызмет атқара алыўын ҳәм лексикалық жақтан бир синонимлик қатарға кириўин тәмийин етеди.

Мысалы:

1. **Ҳәмме маған қарап қулағын түре қалды** (Ә. Әлиев, «Мениң Гүлжамалым»).

2. **Соның кейнинше-ақ молланың үскини қуйылды** (Қарақалпақ халық ертеклеринен).

Биринши гәптеги *қулағын түре қалды деген* фразеологиялық сөз дизбегі де, екинши гәптеги *үскини қуйылды деген* фразеологиялық сөз дизбегі де мысалларымызда баянлаўышлық хызметти атқарып тур ҳәм мәнилик жақтан бириншиси тыңлады, екиншиси үндемеді деген жеке сөзлер менен синонимлик сыңарларды қурайды.

Фразеологиялық сөз дизбеклери жеке сөзлер менен ғана мәнилик жақтан синонимлерди қурап қоймайды, олардың гейпаралары өз-ара мәнилик жақтан жақын келип, бир-бириниң синонимлик сыңары бола алады.

Мысалы:

аўзы менен қус салыў-тил менен орақ орыў

салысы суўға кетиў-ийни түсиў

көзге-түсиў-көз болыў

жүрек шайды болыў-жүреги даўамаў

жүрегиниң түги бар-жүрек жутқан, т. б.

Қандай жағдайда да жеке сөзлерден туратуғын синонимлик сыңарлар усап фразеологиялық сөз дизбеклеринен қуралған синонимлик қатарлар ишинде де мәнилик айрықшалықлардың болыўы нызамлы нәрсе. Олардың айырым сыңарларын екиншилери

менен салыстырғанда бундай мәнилік нәзік өзгешеліктер айқын сезіліп тұрады. Мәселен, *аузы менен құс салыу* деген сөз дизбегі *тил менен орақ орыу* деген сөз дизбегіне қанша мәнилес келгені менен, олардың қар бірінде өзине тән өзгеше бояу бар. Олардың тилдің сөзлік құрамында жедел лексикалық бірліктер сыпатында өмір сүруі де міне ұсыған байланысы.

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің пайда болуындағы гей-пара жағдайлар да дыққатқа миясар. Мәселен, олардың жеке компоненттерінің дәреуі хәм олардың пүтин бір сөз дизбегіне жәмлесіуіндегі айырықшалықтарды алып қарайық. Бул нәрсе қазақ лексикологлары тәрәпинен жүдә орынлы түрде дурыс белгиленген. Арнаулы билим беретуғын жоқарғы хәм орта оқыу орынларына арналған қазақ тили сабақлығында авторлар фразеологиялық сөз дизбеклерінің компоненттери объектив турмыстың қар қандай қубылыслары менен тиккелей байланысы түрде дәреуітуғынлығын, фразеологиялық сөз дизбеклеріне дус келген сөзлердің алына бермейтуғынын, қазақ тилинде адамның дене мүшелеріне, қайуанларға, т. б. байланысы атамалар дәгерегінде дәреген турақлы сөз дизбеклерінің әдеуір муғдарда ушырасатуғынын көрсетеди, мысаллар келтиреди.¹

Бул нәрсе қарақалпақ тилине де толығы менен тән екенін байқаймыз. Қарақалпақ тилинде де фразеологиялық сөз дизбеклерінің көпшилик топары адамзат турмысында белгили бир әхмийетке ийе болып келген ең жақын затлар менен қубылыслар дәгерегінде пайда болғанын көреміз. Міне, усы ең жақын затлар менен қубылыслардың атамалары, қазақ тилиндегідей-ақ, қарақалпақ тилинде де көбинесе фразеологиялық сөз дизбеклеріндегі тирек сөз хызметін атқарып келеди. Тилимизде адамның дене мүшелерінің атамаларына байланысы бир неше турақлы сөз дизбектери ушырасады. (Мәселен, **көзге** байланысы: көзге илмеу, көз салыу, көзине шөп салыу, көзінен асылыу, көз жетиу, көз ушында, көз болыу, көз таслау, көзине қысыу, көз қысыу, көзге түртиу, көзге түртсе көргисиз, т. б. Тил сөзине байланысы: тили узын, тилге келиу, тил алыу, тилин тартыу, тил тийгизиу, тил жеткериу, тил бириктириу, тилин созыу, тил менен орақ орыу, тили гүрмелиу, т. б. Ауыз сөзине байланысы аузын созыу, ауызға илиниу, ауызға түсиу, ауыз ашыу, аузы писиу, ауыз жаласыу, ауыз бастырық, аузы бос, аузы қулағына жеткенше, аузынан қара ийт кирип, ала ийт шығыу, аузына қум қуйылыу, аузын жабыу, ауызға алыу, аузынан түскендей, аузынан тозыу, т. б.

Жүрек сөзине байланысы: жүрек жутыныу, жүрегі дауамау, жүрегі жарылыу, жүрегі шайылыу, жүрек шайды болыу, жүрек сазыу, жүрек жалғау, жүрегіннің түгі бар, жүрегі айныу, жүрегі қабынан шығыу, жүрегі айрылыу, т. б.

¹ Г. Кеңесбаев, Г. Мусабәев. Қазирги қазақ тилінің лексика, фонетика, Алматы, 1962, 211-215-бетлер.

Аяқ сөзине байланысly: аяқты аңлап басыў, аяққа басыўы, аяғы жерге тиймеў, аяғын қолына алыў, аяқтан тартыў, көрпеге қарап аяқ созыў, аяқтан аяқ қалмаў, аяқ-қолын баўырына алыў, т. б.

Булардан басқа **қол, бас, бет, мурын, қулақ, өкпе, киндик,** усаған сөзлер тирек болып келетуғын фразеологиялық сөз дизбеклери жүдә жиий қолланылып киятыр.

Сондай-ақ фразеологиялық сөз дизбеклериндеги астарлы, образлы, өткир мәнилерди пайда етиў ушын халық өзине жақыннан таныс *ийт, түйе, қой, ат, ешек* хәм тағы басқалар усаған хайўанларға байланысly, олардын айырым қасийетлерин еске ала отырып, турақлы сөз дизбеклерин дөреткен. Мысалы: *ийт жанлы, ийт өлген жер, ийт өлими, ийттен бир сүйек қарыз, түйеден постык тастағандай, түйе үстинен ийт қабыў, түйениң қуйрығы жерге жеткенде, қой аўзынан шөп алмай, қойдай жуўас, ат үсти, ат салыў, ешекке терис мингизий, ешектей бәсий,* т. б.

Қарақалпақ тилинде булардан басқа да бир неше сөзлер дөгерегинде жасалған турақлы сөз дизбеклери бар.

Тил халықтың турмысы менен тиккелей байланысly хәм бир неше тарийхый дәўирлердиң жемиси болғанлықтан, көпшилик фразеологиялық сөз дизбеклеринде қарақалпақ халқының өткендеги турмысы, дәстүри, әдет-үрпи жүдә анық көринип турады. Мәселен, тилимизде *дизе бүгий, шашбай көтерий* усаған сөз дизбеклери бар. Бурын хуқықлық шеклениўшиликтиң үстемшилик еткен дәўиринде хәр қандай езилиўши адамның үстемлик сүриўшилер алдында дизе бүгип, бас ийип қайылшылық билдиргенлиги белгили. «*Дизе бүгий*» деген фразеологиялық сөз дизбеги мине сол заманда пайда болған хәм сол ески дәўирдиң гүўасы. Ал, «*шашбай көтерий*» болса халық турмысында шашбайдың пайдаланылған дәўиринде дөреген, хәзир ол биреўге ерип жүриў деген мәнини аңлатыў менен бирге қарақалпақлардың ески дәстүрлеринен дерек береди.

Семантикалық биригийшилиги бойынша фразеологиялық сөз дизбеклериниң түрлери

Фразеологиялық сөз дизбеклери аңлататуғын мәнилери, құрамындағы жеке компонентлериниң сол пүтин мәниге қатнасы, байланысы бойынша хәр түрли болып келеди. Мине усы жағдайды есапқа ала отырып, оларды айырым топарларға ажыратыў фразеологиялық сөз дизбеклерин тереңирек үйрениў ушын оғада үлкен әхмийетке ийе. Мына мысаллардағы фразеологиялық сөз дизбеклери аңлататуғын пүтин мәниге, олардың құрамындағы жеке компонентлердиң улыўма мәниге қатнасына нәзер аўдарып қараң:

1) Желкемниң шуқыры көрсин, қой аўзынан шөп алмай, мурнын балта шаппаў, көзге шөп салмай, асығы алшы, көз бенен қастың арасында, т. б.

2) Көзин жойылтыў, басын қасыў, аўзын ашыў, мойнына қурық салыў, тили байланыў, т. б.

3) Мийзан тақыр, бетине айтыў, бетине келмеў, жүреги даўамаў, мий айландырыў, көзге түсиў, телегей теңиз, асқар таў, т. б.

4) Ийтке ийт өлими, адам-тилинен, мал-шақынан, шымшықтан қорыққан тары екпейди, т. б.

Бул мысалларда фразеологиялық сөз дизбеклери төрт топарға бөлинип берилип отыр. Олардың бир топарындағы сөз дизбеклерин екінши топардағысы менен салыстырып қарағанда лексикалық-грамматикалық жақтан үлкен айырмашылыққа ийе екенлигин көреміз. Мәселен, биринши топардағы *желкемнің шуқыры көрсин* деген фразеологиялық сөз дизбеги *турмайман, кетип қаламан* дегенди аңлатады. Бул мәниниң жеке компонентлер аңлататуғын мәнилер менен ҳеш қандай байланысы жоқ. *Желке, шуқыр, көриў* деген сөзлер бир дизбекке грамматикалық жақтан жүдә бекем байланысқан. Екінши топардағы *көзин жойылтыў* деген сөз дизбеги *жоқ қылыў* деген мәнини аңлатады. Ол көз хәм *жойылтыў* деген сөзлердиң биригиўинен пайда болған. Үшинши топардағы *мий айланды* деген фразеологиялық сөз дизбеги болса биринши хәм екінши топардағы дизбеклерге қарағанда компонентлериниң жеке мәнилериниң айқынлығы, солай да орны турақлылығы менен айырылады.

Ал төртинши топардағы *ийтке ийт өлими* деген дизбекте сөзлер дизбеклесип барып, астарлы пүтин бир мәнини аңлатыў менен қатар, басқа топарлардағыдай-ақ, көп заманлардан, бери қәлиплескен турақлылық пенен сыпатланып тур.

Мине усыған байланыслы улыўма фразеологиялық сөз дизбеклерин *фразеологиялық өтлесийлер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер, фразеологиялық сөзлер* деп төрт топарға бөлиўге болады.

1. *Фразеологиялық өтлесийлер*—бул фразеологиялық сөз дизбеклериниң ишиндеги айрықша бир топарын қурайды. Олар ҳеш қандай бөлеклерге бөлиўге болмайтуғын, қурамындағы компонентлери өзиниң тийкарғы лексикалық мәнисин дерлик жойылтып жиберген сөз дизбеклери. Сонлықтан да фразеологиялық сөз дизбеги аңлататуғын мәни жеке компонентлеринин мәнисине ҳеш қандай қатнас жасамайды, олардың жеке мәнилеринен ҳеш қандай ғәрезли емес. Ал, керисинше, фразеологиялық өтлесийлер екінши бир өткир хәм пүткиллей аўысып кеткен пүтин мәниге ийе. Фразеологиялық өтлесийлерге мынадай сөз дизбеклерин жатқарыўға болады: *түйе үстинен ийт қабыў, көз бенен қастың арасында, ийт өлген жер, таяғын ийт ғайзаған, ала жипти кесисий, қабырғаға кеңесий, аўзынан-ақ ийт кирип, қара ийт шығыў, мурнын балта шапнай, көзге шөп салыў, мурны қыйсаймай, белине тебий, аўзы менен құс салыў, тил менен орақ орыў, жүрек жутый, мурнынаң суй кетий, басын тасқа урыў, еки көзи төрт болый, салысы суйға кетий, темирден түйин түйий, тулыпқа мәңирей*, т. б.

Бұлардың қайсысын алып қарасаң да, бөлеклерге бөліуге болмайтуғын лексикалық пүтин бір-бірлік екенлігін, ал анау я мынау фразеологиялық өтлесиу аңлататуғын мәни оның құрамындағы элементтерден туумайтуғынлығын көріуге болады. Сонлықтан да академик В. В. Виноградов ажыралмаслық, пүтин мәниниң ҳеш қандай ондағы компоненттерден келип туумайуы фразеологиялық өтлесиулердиң тийкарғы белгилери болатуғынлығын көрсетеди.¹

Буны дәл дәлиллеу үшін *мурнын балта шаппау* деген фразеологиялық өтлесиуди алып қарайық. Бул сөз дизбеги *мурын, балта, шаппау* деген үш сөзден құралған. Сырттан қарасаң, бунда бір-бири менен ҳеш қандай мәнилик бірлікке уйымласпайтуғын сөзлер көзге түседі (мурын балта). Сөз дизбегиндеги мәниниң я мурын менен болып, я балта менен болып, я шаппау менен болып ҳеш қандай жақынлығы, қатнасы жоқ. Керисинше, бул фразеологиялық өтлесиу олардан алыс, басқа бір мәнини жеткиликли дегенди билдирип тур. Усындай екінши мәни аңлататуғынынан хабары жоқ, екінши тилдеги бундай сөз дизбеги менен таныс емес адам мурнын балта шаппайды деген гәпти еситкенде бундай да гәп бола ма екен, мурнын балта шаппауы қалай? деп таңланыуы сөзсиз. Фразеологиялық өтлесиулердиң семантикалық ажыралмаслығы, ондағы пүтин мәниниң жеке компоненттерден келип туумайуы мине усундай сыпатқа ийе.

Фразеологиялық өтлесиулерде семантикалық ажыралмаслық олардың жеке компонентлери арасындағы грамматикалық жақтан турақлылықты пайда етеди. Мәселен, *түбине дуз егий* деген сөз дизбеги үш сөзден турады, олардың ҳәр қайсысы өз орнына ийе, ҳәр қандай орын аумасыуы пүтин мәниниң бузылыуына әкеліп соғатуғыны даусыз. Соның менен бирге бул фразеологиялық өтлесиуде *түп* деген сөз тартымның үшінши бетинде, бірлик санда, барыс сеплиги формасында тур, *дуз* жасырын табыс сеплеуи формасында, *егий* деген сөз гәптеги сөзлердиң грамматикалық байланысының талабына қарай қәлеген санда, бетте, мейилде, мәхәлде қолланыла бериуи мүмкин. Усылай қолланылуы белгилі норма ретинде қабыл етилген. *Түп* деген сөздиң морфологиялық формасын өзгертип *түпке дуз егий* ямаса *түплерине дуз егий* деу әдебий тилдиң талабына жууап бермейди. Сондай-ақ бул сөз дизбегиниң құрамына семантикалық бірликти бузыуға алып келетуғын екінши бір сөзди де қосыуға болмайды. Биротала, әбден, пүткиллей деген сөзлерди қосып, *түбине биротала (дым, пүткиллей) дуз егий* деп өзгертиуге болады. Бул ондағы семантикалық бірлікке ҳеш қандай зыян келтирмейди. Сонлықтан бундай шекленген өзгерислер улыуа көпшилик тәрепинен қабыл етилип, әдебий тилдиң нормасы ретинде қәлиплесип кеткен. Ал *көз бенен қастың арасы, қан жутыу, ийт өлген жер, жү-*

¹ Қараңыз; I. В. В. Виноградов. Русский язык, Учпедгиз. М., 1947, 23-бет.

рек жутыў, аза бойы тикке турыў, түйениң қуйырығы жерге жөтиў усаған фразеологиялық өтлесиўлер ҳаттеки ондай өзгерислерди де қабыл етпейди. Фразеологиялық сөз дизбегиниң гәптеги басқа сөзлер менен грамматикалық байланысына қарай ақырғы компонентлери ғана анаў я мынаў формаға өзгериўи мүмкин.

Фразеологиялық сөз дизбеклери көбинесе бир сөз орнында жумсалатуғын болғанлықтан, көпшилиги қарақалпақ тилинде өзиниң синонимине де ийе бола алады. Мысалы: *ийт өлген жер-алыс, узақ; ала жипти кесий-қатнаспаў, мурнынан суй кетиў-албырақлаў, басқы табыў, таяғын ийт ғайзаў-босқа жүриў*, т. б.

Фразеологиялық өтлесиўлер көпшилик жағдайда гәп ишинде бир синтаксислик ағзаның хызметин атқарады. Бул нәрсе олардың бир сөз орнынан жумсалыўы менен байланысly. Мысалы:

1. Ақыллы адам сөзлер ертпес изине,
Шөп салмас ярының ҳәргиз көзине.

(Бердақ, «Халық ушын»).

2. Ат үсти қараў жақсы емес.

Биринши гәпте *шөп салмас* деген фразеологиялық өтлесиў баянлаўышлық хызметти атқарып тур, ал екинши гәптеги *ат үсти қараў* деген сөз дизбеги болса гәптин баслаўышы, хызметинде,

Гейде олар тамамланған бир ойды билдиретуғын айырым гәпте болып келеди. Мысалы: *Еки көзи төрт болды*. Бунда фразеологиялық өтлесиў жеке бир гәп хызметинде де қолланылып тур.

Фразеологиялық өтлесиўлер мәнилик жақтан өткирликке, образлылыққа ийе болады. Сонлықтан көркем сөз шеберлери образлы көркем сүўретлеўде олардан жиий пайдаланады.

2. *Фразеологиялық бирликлер*—бир фразеологиялық өтлесиўлерге қарағанда бираз жумсарған сөз дизбеклери. Егер фразеологиялық өтлесиўди қурайтуғын компонентлердин мәнилери пүтин сөз дизбеги аңлататуғын мәниден биротала алыс, ҳеш қандай жақынласпайтуғын болса, фразеологиялық бирликлерде айырым компонентлер улыўма пүтин мәниге жақын келеди. Олардың жеке мәнилери жыйналып барып, сөз дизбегиниң астарлы түрдеги пүтин екинши мәнисин қурайды. Мәселен, жағының *етин жеў, пышақ арқасы деген* сөз дизбеклерин алып қарайық. *Жағының етин жеў-азыў, арықлаў деген* мәнини билдиреди. Ал адам азғанда еттен түсип, жағы әдеўир қуўысыятуғынлығы белгили. Усыған байланысly тилимизде жағының етин жеў деген сөз дизбеги пайда болған. Оның ҳәр бир компоненти азыў деген улыўма мәнини жасаўға тиккелей себепши болып тур. *Пышақ арқасы деген* сөз дизбеги азырақ деген мәнини аңлатады. *Арқасы деген—қыры*, яғный *пышақтың қыры* мәнисинде. Бизге *пышақтың қырының* жиичишке болатуғынлығы белгили. Усыған байланысly *пышақ арқасы деген* сөз дизбеги дөреген. Оның жеке компонентле-

риниң мәнилери азырақ деген пүтин мәнини пайда етиўге жәрдем етип тур. *Жағының етин жеў, пышақ арқасы деген сөз дизбек-* лери де, фразеологиялық өтлесиўлердей-ақ, жеке компонентлердиң семантикалық жақтан ажыралмаслығы хәм турақлылығы менен сыпатланады. Олардың хәр қайсысындағы жеке сөзлерди бир-биринен бөлип таслаўға болмайды. Сондай-ақ басқа сөзлер менен аўмастырыў да сыйымсыз. Мәселен, *жағының етин жеген* деген сөзди екинши сөз бенен аўмастырып, *еки бетиниң етин жеген* ямаса екинши сөз дизбегиндеги *пышақ* деген сөзди екинши сөз бенен аўмастырып, *алмас* арқасы деп айтыў орынсыз. Бундай өзгерислер түсиниксизликке алып келеди, пүтин мәниге кесирин тийгизеди.

Солай етип, бөлеклеўге болмайтуғын, семантикалық жақтан тутас, құрамындағы компонентлердиң жеке мәнилери жыйналып барып пүтин бир екинши мәнини пайда ететуғын сөз дизбеклери қарақалпақ тилинде *фразеологиялық бирликлер* деп аталады.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық бирликлер жийи ушырасады. Оларға мына төмендегилерди жатқарыўға болады: *өкше көтерий, қаны шығый, қулақ түрий, көзди ашып жумғанша, аяғы жерге тиймей, жанын келиге қамай, қызыл қанат болыў, айзына қум қуйылыў, көз жумый*, т. б.

Фразеологиялық бирликлер образлылық, экспрессивлик сыпатқа ийе болып келеди. Бул нәрсе ондағы жеке компонентлердиң астарлы мәниде қолланыўында хәм соннан пайда болған пүтин мәниниң өткирлигинде көринеди. Мәселен, *мурын көтерий* менен *менменсий* деген сөздиң мәнилери дерлик бирдей. Бирақ алдыңғы сөз дизбеге түриндеги мәни кейинги жеке сөз түриндеги мәнисине қарағанда күшлирек хәм өткирлик. Өйткени *мурын* хәм *көтерий* деген сөзлер астарлы мәниде қолланылған. Сөйлеўшиге де, тыңлаўшыға да бундай сөз дизбегиндеги мәнилик өткирлик жүдә айқын сезилип турады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери көбинесе өзлериниң синонимлерине ийе болып келеди. Бирақ синонимлик сынарлар, жоқарыда салыстырып өтилгендей-ақ, оған қарағанда мәнилик өткирлик жақтан бираз әпиўайы сыпатта болады. Мысалы: *өкше көтерий-кетий, қаны қашыў-хәлсизлениў, қулақ түрий-тыңлаў, жанын қоярға жер таппай-шыдамсызланыў, қыйналыў*, т. б.

Усыларға байланысly көпшилик илимпазлар¹ фразеологиялық бирликлерге тән тийкарғы төрт белгини атап көрсетеди. Олар мыналардан ибарат:

- 1) астарлы, образлы мәни;
- 2) экспрессивлик өткирлик;
- 3) жеке компонентлериниң турақлылығы;
- 4) синонимлер сәйкеслиги.

¹ Е. М. Галкина-Федорук. Современный русский язык. лексика. Издательство МГУ: 154-бет, 153. К. Аханов. Тил билимине кириспе. Алматы: 1962. 106-бет.

Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық бирликлер де мине усы тийкарғы белгилер менен сыпатланады.

Фразеологиялық бирликлерди қураушы айырым компонентлер фразеологиялық өтлесиўлердиң жеке элементлери усап гәп ишинде дара синтаксислик хызмет атқара алмайды. Олар жыйналып барып, бир пүтин мәни аңлататуғын болғанлықтан, я гәптиң бир ағзасы, я пүтин бир гәп хызметинде жумсалыўы мүмкин. Мысалы:

1. Ол көзди ашып жумғанша китапты үйден алып шықты.

2. Бизлерге басып кирген басқыншылардың күлин көкке ушырды.

3. Қысқа жип гүрмеўге келмейди.

Биринши гәпте *көзди ашып жумғанша* деген сөз дизбеги гәптиң пысықлаўышы болса, екинши гәпте *күлин көкке ушырды* деген фразеологиялық бирлик жоқ етти деген мәниде қолланылып, гәптиң баянлаўышы хызметин атқарып тур. Ал *қысқа жип гүрмеўге келмейди* деген сөз дизбеги пүтин бир гәп.

Фразеологиялық бирликлер әдебий шығармаларда жиий қолланылады, өйткени сөз образлылығы бул көркем сүүретлеўдиң тийкарғы дереклериниң бири. Буған қарақалпақ әдебияты шығармаларынан мысаллар келтирип өтейик:

1. Сондағы, шырағым,
Күтә зар болдық сизлерге,
Сонлықтан да Суртайша,
Саркоптын халқын басынып,
Қара жақты жүзлерге.

(«Қырық қыз» дәстанынан).

2. Усы есима түсип: «Бизлер неге аўзымыз ашылып, урыларды алдын ала аңғарып баслыққа билдирмедик, а? Енди меники не турыс»:—дедим де жуўырып складқа кеттим (Т. Қайыпбергенов, «Муғаллимге рахмет»).

3. Өкшеңди көтер деп қысқы тоқсанға,
Енди нәўбет бер деп еркин бостанға,
Нур шашаман деген жәхән, аспанға,
Қулаққа келип тур үни бәхәрдин.

(А. Дабылов. «Бәхәр»)

Бул мысаллардағы *қара жақты жүзлерге, аўзымыз ашылып, өкшеңди көтер деген* сөз дизбеклери фразеологиялық бирликлерден ибарат. Олардың қурамындағы компонентлериниң жеке мәнилери аўысып қолланғанлықтан, күшли образлылықты пайда етип отыр. Фразеологиялық бирликлер аңлатып отырған астарлы мәни шығарманың бойына орынлы орнығып, пикирдиң өткир түрде көркемлик пенен сүүретлениўин тәмийин етиўге себепши болып тур.

Солай етип, фразеологиялық бирликлер образлылыққа, экспрессивликке ийе, жеке компонентлериниң лексикалық мәнилери- ниң топланыуынан астарлы екінши бир пүтин мәни келип тууа- туғын сөз дизбеклеринен есапланады екен. Олар ҳәзирги заман қарақалпақ тилинде сөз байлығын дәретиүде белгилі әҳмийетке ийе.

3. *Фразеологиялық дизбеклер.* Биз фразеологиялық сөз диз- беклерин анықлауда сөзлердиң улыўма еки дизбеги туўралы атап өттик. Олардың бири турақлы сөз дизбеги еди. Турақлы сөз дизбеги деп атағанда оның жеке компонентлериниң лексикалық- грамматикалық жақтан турақлылығы есапқа алынды. Тилимизде *қабак үйиү, ғаз мойын, көзи тыныү, көзи қамасыү* усаған сөз дизбеклери де бар. Минне булар да лексикалық жақтан турақлы сыпатқа ийе. Олардың қурамындағы жеке сөзлер жыйналып ба- рып, бир пүтин мәни аңлатады, бөлеклерге бөлиўге болмайды, ал фразеологиялық өтлесиўлер хәм фразеологиялық бирликлер- ден айырмасы бундағы улыўма мәни жеке компонентлеринин лексикалық мәнилери менен тиккелей байланыста болады. Мәсе- лен, *қабак үйиү, ғаз мойын* деген сөз дизбеклериндеги ҳәр бир сөздиң дара мәниси жүдә анық, пүтин мәниге тиккелей байла- ныслы, бирақ бир-биринен ажыратыўға болмайды.

Қарақалпақ тилинде қурамындағы компонентлериниң жеке мәнилери жүдә анық, улыўма мәниде тиккелей байланыслы, солай да турақлы сыпатқа ийе сөз дизбеклериниң түрине *фразеология- лық дизбеклер* деймиз.

Буған мына төмендегилерди жатқарыўға болады: *көзге түсиү, бас ийиү, бой жазыү, кейил көтериү, мийзан тақыр, асқар таү бас ийзеү, көзи масаладай жаныү, т. б.*

Булардың барлығы да тилимизде усылайынша қәлиплескен турақлы сөз дизбеклеринен ибарат. Олардың жеке компонентле- рин өзгертип жиберийүге лексикалық мәни бирлиги ҳеш қандай мүмкиншилик бермейди. Сонлықтан бундай сөз дизбеклери тили- мизде өзгериссиз қолланыла береді.

Фразеологиялық дизбеклер де, фразеологиялық сөз дизбекле- риниң басқа түрлери усап, көбинесе образлылыққа хәм мәнилик өткирликке ийе болып келеди. Өйткени ондағы сөз образлылығы, қосымша мәни хәм өткирлик олардың усындай турақлы түрдеги лексикалық-грамматикалық жақтан пүтин бир сөз дизбегине би- ригийүине жәрдем ете алады. Мәселен, мына мысалларды алып қарайық:

1 **Пышық мурны батпайтуғын** сондай қамыс, түрине қараған- да, көп жыллардан берли бул қамысқа адам келмеген хәм орыл- маған (А. Бегимов «Балықшының қызы»).

2. Ол талай **тастай түнеклерде** жойытылған ферма жылқыла- рын излеўге шыққан бала ғой! (С. Сәлийев, «Өристен қайтқанда»).

Бул мысалларда *пышық мурны батпайтуғын, тастай түнеклер- де* деген сөз дизбеклери фразеологиялық дизбеклерден ибарат. Оларды сәйкес *қалың, қараңғы* деген сөзлер менен салыстырғанда

анағурлым образлы хәм өткир екенлиги бирден-ақ сезиледи. Мине бул нәрсе, өз гезегинде, усы турақлы дизбеклерди дөретиўде үлкен хызмет атқарып тур.

Фразеологиялық дизбеклердиң турақлылығы айқын нәрсе. Солай да базы бир жағдайларда олардың гейпараларының қурамындағы жеке компонентлерин сәйкес синонимлери менен аўмастырыўға да болады. Мысалы: *көзге түсий-көзге көриний, тастай түнек-тастай қараңғы, асқар таў-минарланған таў*, т. б. Онда, әлбетте, сәйкес синонимлери менен аўмастырылған сөз дизбегиниң пүтин мәниси сақланып қала береді. Солай да аз да болса хәр сөздиң өзине тән, қанша мәнилес болса да, биринде бары екіншисинен табылмайтуғын айрықшалықтың сезилиўи мүмкин.

Фразеологиялық дизбеклер фразеологиялық өтлесиўлерге хәм бирликлерге қарағанда тилимизде жиийрек ушырасады хәм күнделикли турмысымызда кең түрде қолланыла береді.

4. *Фразеологиялық сөзлер.* Тилимизде сөз дизбеклериниң ажыралмаслықты талап ететуғын, күнделикли турмыста таяр түринде ушырасатуғын өзгеше тағы бир топары бар. Мәселен, нақылмақаллар өзлериниң грамматикалық жақтан беккем түрде байланысуы, лексикалық жақтан бирлиги, ажыралмаслығы бойынша фразеологиялық сөз дизбеклериниң жоқарыдағы топарларына жүдә жақын. Олардағы хәр қандай лексикалық-грамматикалық орынсыз өзгерис тилимизде қәлиплесип, өмир сүрип киятырған тийкарғы норманы бузыўға алып келеді. Бул арқалы нақылмақаллар аңлататуғын анаў я мынаў тыянақлы мәни бузылады. Мысалы: *өнерлиниң қолы алтын, мийнет етсең, емерсең, ат басына күн туйса, суўлығы менен суў ишер, ер басына күн туйса, етиги менен суў кешер*, т. б.

Бул нақыл-мақалларда, фразеологиялық сөз дизбеклери усап сөзлерди аўмастырыў, қысқартыў, орынсыз сөз киргизиў усаған өзгерислерди талап етпейди. Егер *өнерлиниң қолы гүмис, жумыс ислесең, емерсең, жылқы басына күн туйса, суўлығын тислеп турып суў ишер, адамның басына күн туйса, аяқ-кийими менен суў кешер* деп өзгертсек, онда әдебий тилдиң нормасынан шығып кетемиз, жүдә келиспейтуғын орынсызлық пайда болады. Нәтийжеде, нақыл-мақаллардың тыянақлы мәни бирлиги сақланбай қалады. Дурыс, гейде олардың араларына айырым сөзлер қосылып, морфологиялық қәлиплескен формасы өзгертилип айтылатуғын жағдайлары да болады. Бул көбинесе әдебий шығармаларда белгили бир мақсетке ушырасады. Мысалы:

1. Бәри арығын ҳеш ўақытта билдирмес,
Жақсы адам душпанларын күлдирмес.
(Бердақ «Халық ушын»)

2. Отырсам, болдым опақ,
Тура келсем, болдым сопақ

(Бердақ «Өмирим»).

3. Хеш ўақытта шошқа шошқаны,
Азыўласып жарған емес

(Бердақ «Болған емес»).

Бизге бери арығын билдирмейди, отырсам онақ, турсам сопақ, шошқа шошқаны жармайды деген нақыл-мақаллар тап усы түринде тийкарғы норма ретинде белгили. Ал уллы шайыр Бердақ оларды буўын уқсаслығын сақлаў хэм услублық жақтан айырықша өткирлик дәретиў мақсегинде гейпара өзгерислер менен пайдаланған: бириншисине *хеш ўақытта* деген сөзди киргизген, екіншисине *болдым* деген сөзди қосқан хэм *турсам* деген сөзди *тура келсем* деп өзгерткен, ал үшіншисине *азыўласып* сөзи кирген.

Қарақалпақ тилинде жекке-сийрек нақыл-мақалларды пүткиллей өзгертп, олардың тек жуўмақлы мәниси берилетуғын бөлегин ғана сақлап қолланыў жағдайларын көриўге де болады. Мысалы:

Жаманлар қасынан қоңсы көширер,
Өзиниң дөжиқли антын иширер.

(Бердақ «Халық ушын»)

Бундағы «қоңсы көширер» деген жуўмақлы *дизбек отты геўлеме өширерсең, қоңсыны геўлеме көширерсең* дегеннен алынған. Тилде нақыл-мақаллардың өзгертилип қолланылығы — бул тийкарғы норма бола алмайды. Әдебий шығармада олардың, уллы шайыр Бердақ тәрәпинен пайдаланылғандай, орынлы түрде жумсалыўы бул көркем сөз устасының шеберлигине байланысly.

Нақыл-мақаллардың лексикалық грамматикалық жақтан турақлылығы хэм тыянақлылығы олардың сөз дизбеклериниң қатарынан орын алатуғынын көрсетеди. Солай да тил билиминде олардың турақлы сөз дизбеклериниң ишиндеги орын елеге шекем толық анықланып болған жоқ.

Усы ўақытқа шекем академик В. В. Виноградовтың классификациясы тийкарында анаў я мынаў тилдеги фразеологиялық сөз дизбеклери фразеологиялық өтлесиўлер, фразеологиялық бирликлер хэм фразеология дизбеклерге ажыратылып анықланып киятыр. Оларды семантикалық жақтан усылай тийкарғы үш топарға айырыў, әлбетте, фразеологиялық сөз дизбеклериниң мазмунын түсиниў ушын үлкен әҳмийетке ийе. Деген менен нақыл-мақаллар усаған сөз дизбеклерин турақлы сөз дизбеклериниң айырықша бир түри сыпатында таныў бул мәселени толығырақ анықлаўға себепши болатуғыны сөзсиз.

Соңғы ўақытлары гейпара тил илимпазлары нақыл-мақал усаған сөз дизбеклерин фразеологиялық сөз дизбеклериниң төртинши топары сыпатында таний баслады.¹

¹ Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цапункевич, Современный русский язык, М., 1962, 4-бет. Н. М. Шанский, фразеология современного русского языка, М., 1963, 39-40-бетлер.

Бизің пикиримізше, нақыл-мақаллар, сондай-ақ қолланылыуы жағынан кең өріс алған, бөлеклерге бөліуіге болмайтуғын ушырма сөзлер фразеологиялық сөз дизбеклеринің төртінші топарын қурауы керек.

Хәзіргі заман қарақалпақ тилинде нақыл-мақаллар оғада көп. Олар халықтың әсирлер бойы өмир сүриуинің дауамында дөреді. Буған мысал ретинде мынадай нақыл-мақалларды көрсетип өтиуіге болады: «Жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас», «усталы ел дүзелер», «Адам сөйлескенше, жылқы киснескенше», «Адам тилимен, мал шақынан», «Билеги жууан бирди жығады, билимли мыңды жығады», «Алтау ала болса, айыздағы кетеди, төртеу түйел болса төбедеги түседі», «Көз қорқақ, қол батыр», «Ер туйған жерине, ийт тойған жерине», «Сөз сүйектен өтеди, таяқ еттен өтеди», «Көрпеңе қарай аяғыңды соз», «Тек жүрсең, тоқ жүресең», «Ет етке, сорпа бетке» т. б.

Нақыл-мақаллар әдетте туура мәнисинде де, астарлы мәнисинде де бола береді. Мәселен, «Жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас», «Мийнет етсең, емерсең», «Жаман дос жайдан жаман» деген нақыл-мақаллар өзлеринің туура мәнилеринде қолланылса,—«Сырын билмеген аттың сыртынан айналма», «Қалайын тапсаң, қар жанар», «Өгизге туйған күн баспаққа да туйады», «Ийтти сүйек пенен урсаң, қаңсыламайды» усаған нақыл-мақаллар астарлы мәниде келеді.

Туура мәниде қолланылатуғын нақыл-мақаллар да, астарлы мәниде қолланылатуғын нақыл-мақаллар да лексикалық-грамматикалық жақтан тилимиздеги тыянақлылығы менен пайдаланыла береді. Олардың я тууры, я астарлы мәниде болуы нақыл-мақаллардың семантикалық-грамматикалық бирлигине ҳеш қандай тәсир етпейди.

Нақыл-мақаллар терең мәнили болып, оларда халықтың ақылы, ойы, шеберлиги көринетуғын болғанлықтан, сөйлеуши де, жазушы да олардан өз сөзинде пайдаланууды жақсы көреді. Өйткени сол арқалы баянланған пикир сулуы, мәнили хәм көркем болып көринеди. Сонлықтан да нақыл-мақаллар, әсиресе, әдебий шығармаларда жүдә жиий ушырасады. Мысалы:

1. «Бир күн дуз ишкенге қырық күн сәлем бер»,
Халықтың нақыл сөзи сондай деген бар,
Талай қонақ болып баруы дәмем бар,
Сизлер бизің үлкемизге хош келдин.

(С. Нурымбетов, «Қазақстан шайырлары, хош келдиң»).

2. Етикши болған бар, еринбеген бар,
Сыншы болып, талай таяқ жеген бар,
«Сын дүзелмей, мин дүзелмес» деген бар,
Барлық уақта әдил сыншы, сын керек.

(И. Юсупов, «Сын керек»)

3. —«Өли болсақ, бир шуқыр, тири болсақ, бир төбе», енди сизлерден қалмаймыз, ақырғы демимиз таўсылғанша жас республикамы жаўдан қорғаўға биз де таярмыз!»—деп турып алды. (А. Бегимов, «Балықшының қызы»).

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң қурылысы бойынша түрлери

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери қурылысы, морфологиялық қәсийети бойынша да түрли-түрли болып келеди. Олар төмендегише:

а) *Жеке сөз дизбеги түринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери:* (телегей теңиз, асқар таў, көз бенен қастың арасында, тулыпқа мәңиреў, қол жуўыў, бой бермеў, астарлы сөз, асығы алшы, аўзы ашық, қулақ түриў, сырдаңдай дала, қызыл қанат болыў, т. б.).

Бул топарға киретуғын фразеологиялық сөз дизбеклери еки хәм оннан да көп сөзлердиң турақлы дизбегинен турады. көбинесе гәптиң белгили бир ағзасының хызметин атқарып келеди. Мысалы: 1. Ол *қой аўзынан шөп алмайтуғын* жигит еди.

2. Николай *өзине келди ме?* (Сонда)

Биринши мысалдағы *қой аўзынан шөп алмайтуғын*, екінши мысалдағы *өзине келди ме?* деген фразеологиялық сөз дизбеклери жеке сөз дизбеклери түринде ушырасып отыр. Бириншиси гәптиң анықлаўшы да, ал екіншиси гәпте баянлаўшылық хызмет атқарып тур.

б) *Айырым жай гәплер түринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери.* Бул топарға киретуғын турақлы сөз дизбеклериниң гейпаралары, мәселен, *кеўлим әл аспанда, ден саў, ислер бес, ўақыт хош* усағанлары тилимизде тиккелей айырым жай гәплер түринде келсе, екінши биреўлери қурамындағы фейилден болған компонентиниң формасының өзгерийине хәм қолланылыўына қарай жеке сөз дизбеги болып та, айырым гәпке усап та келе береді. Мысалы: *қулақ түрий, қулақ түрилди адым атыў, адым атланды*, т. б.

Аяғы жерге тиймейди, жүреги жоқ, бүйреги бурды усаған фразеологиялық сөз дизбеклери де усы формада қурылысы жағынан айырым гәплерге тен. Бирақ оларды *өзгертип, аяғы жерге тиймейтуғын қуўаныш, жүреги жоқ адам, бүйреги бурғыш адам* десек, онда тек жеке сөз дизбеклерине ғана ийе боламыз.

Демек, гейпара фразеологиялық сөз дизбеклериниң жеке сөз дизбегине ямаса айырым гәпке тең болыўына фейил компонентлериниң өзгерийи хәм қолланылыўы үлкен әҳмийет тутады екен.

Лексикалық-грамматикалық жақтан турақлылыққа ийе болған гейпара нақыл сөзлердиң де, айырым адамлар тәрепинен дәретилип, нақылдай болып кеткен базы бир терең мәнили ушқыр сөзлердиң де жеке гәплер түринде ушырасатуғынын көрийге болады. Мысалы: *суўға кеткен тал қармайды, семизликти қой*

көтереди, тандырды қызғанда жап; жарлылық айып емес (Островский), «Жаман жолдас жаман жолда сырын алдырар (Бердақ), «Жақсы адам сөз мәнисин аңлайды» (Бердақ), т. б.

в) Қоспа гәплер түрінде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери. Буған арысы-ары бериси-бери; сен же, мен же; қа зан да май, табақ та май; анаўсы анда, мынаўсы мында усаған сөз дизбеклерин жатқарыўға болады. Сондай-ақ гейпара нақыл-мақаллар да, айырым адамлар тәрепинен дәретилген мәнили сөзлер де грамматикалық қурылысы жағынан қоспа гәп түринде жасалған бир лексикалық-грамматикалық пүтинликти қурайды. Мысалы:—ашыў-душпан ақыл-дос, қазаныңда не салсаң, шөмишиңе сол илинеди. «көп түкирсе, көл болады», көз қорқақ, қол батыр; аз болсын, саз болсын».

Фразеологиялық сөз дизбеклери морфологиялық жақтан алып қарағанда ҳәр қандай сөз шақапларынан туратуғын хәм түрли формаларда ушырасатуғынлығын көремиз. Олардан баслылары сыпатында мыналарды белгилеп өтиўге болады:

1. Атаў сеплигиндеги еки атлықтың ямаса ийелик сеплеўиндеги атлық пенен атаў сеплеўиндеги атлықтың қатарласып келиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: темир жол, мийнет күн, мийнет ҳақы, аўыз бастырыў, жер жолдасы ийт өлими, пышақ арқасы, көз асты, көз қыйығы, ат үсти, т. б.

2. Атаў сеплигиндеги атлықлар менен фейил сөзлердин дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: иш пи сиў, көз бояў, жүрек сазыў, жүз қызарыў, т. б.

3. Табыс сеплигиндеги атлықлар менен фейил сөзлердин дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: өкше көтериў, бой жазыў, жүрек жалғай, жүрек жутыў, мурын көтериў, аўыз жаласыў, көз жумыў, т. б.

4. Барыс сеплигиндеги атлықлар менен фейил сөзлердин дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: көзге илмеў, белине тебиў, көзге түртиў, бетин басыў, тулыпқа мәңирей, бетке айтыў, көзге түсиў, т. б.

5. Атлық сөзлер менен келбетлик сөзлердин дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: аўзы бос, жүреги бос, бети қалың, тили узын, қыны күшли, асығы алшы, мәртебеси бәлент, т. б.

6. Барыс сеплигиндеги атлықлардың атаў ямаса табыс сеплигиндеги атлықлар хәм фейил сөзлер менен дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: түбине дуз егиў, көзине шөп салмай, аўзына қум қуйылыў, гегирдекке суй буркиў, т. б.

7. Келбетлик пенен атлықтан туратуғын фразеологиялық сөз дизбеклери: ушан теңиз, бурқыған дәрья, ушқыр қыял, астарлы сөз, т. б.

8. Шығыс сеплигинде атлықлар менен фейил сөзлердин дизбеклесиўинен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: мурнынан шаншылыў, тилинен байланыў, көзинен илиниў, ҳаққынан шығыў, аўзынан тозыў, аўзынан түспеў, аяқтан тартыў, т. б.

9. Тиркеуиш сөз арқалы байланысқан атлықлар менен фэйил сөзлердиң дизбеклесіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *айзы менен қус салыў, тили менен орақ орыў*, т. б.

10. Санлық сөзлердиң басқа сөз шақаплары менен дизбеклесіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *тоғыз жолдыҥ эртасында, жети қырлы, жети журттыҥ тилин билетуғын*, т. б.

11. Рәуишлерден хәм рәуишлердиң басқа сөз шақаплары менен дизбеклесіуінен жасалған фразеологиялық сөз дизбеклери: *арысы-ары, бериси-бери, анаўсы-анда, мынаўсы-мында, төбешашы тикке турыў*, т. б.

Ал тырнақ асты кир излеў, қабағынан қар жаўыў, түйениң қуйрығы жерге жеткенде, көзиниң ети өсиў усаған турақлы сөз дизбеклери қоспа составлы бирликлерден ибарат.

Фразеологиялық сөз дизбеклери тилдиң сөзлик қурамында өзгеше сыпатқа ийе лексикалық бирлик топарын қурайды. Олар да тилдиң раўажланыў дәуирлери даўамында пайда болған, тарийхый шығысы жағынан жеке сөзлердей өзгешеликлерге ийе турақлы сөз дизбеклеринен ибарат.

Тарийхый шығысы бойынша фразеологиялық сөз дизбеклери

Фразеологиялық сөз дизбеклерин тарийхый шығысы бойынша генетикалық жобада баҳалаў, ажыратыў жеке сөзлердиң генетикалық классификациясына қарағанда әдеўир қоспалы. Оның үстине фразеологиялық сөз дизбегиниң ең кем дегенде еки компоненттен турыўы, олардыҥ көпшилигиниң аралас түрде ушыраўы бул мәселени және де қыйынластырады. Мәселен *жол азабы, азап тартыў* турақлы сөз дизбеклериниң хәр қайсысы еки компоненттен қуралған. Екеўиниң де қурамында араблық шығысқа ийе *азап* сөзи қолланылған. Ол өз сөзлик қатлам элементлери болған *жол, тартыў* сөзлери менен бир турақлы сөз дизбеклерине енип тилде таяр түринде қәлиплесип кеткен. Аралас түринде ушырасатуғын фразеологиялық сөз дизбеклери оғада көп. Бундай жағдайда шығысы жағынан аралас компонентлерге ийе турақлы сөз дизбеклерин қурамындағы өзге тил элементлерин нәзерде тутып, аўысқан фразеологиялық сөз дизбеклери деп баҳалаў надурыс болар еди. Өйткени бул жерде өзгеше шығысқа ийе лексикалық бирликлер өз сөзлик қатлам элементлери тийкарында ғана турақлы сөз дизбегин пайда еткен. Жоқарыдағы мысаллардағы араблық шығысқа ийе сөзи күнделикли турмысқа жийи қолланылып, өз сөзлик қатлам бирликлериндей болып кеткенликтен, хәттеки фразеологиялық сөз дизбегиниң де қурамына енип отыр. Бул сөз дизбеклерин *ийманым кәмил* усаған тек ғана араблық шығысқа ийе компонентлерден туратуғын сөз дизбеклери менен қатар қойыўға болады.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы фразеологиялық сөз дизбеклерин тарийхый шығысы бойынша қарастырсақ, оның,

улыўма алғанда, мынадай топарлардан туратуғынлығын көриўге болады:

1) өз сөзлик қатлам, 2) араб-парсы тилинен аўысқан фразеологиялық сөз дизбеклери, 3) орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан фразеологиялық сөз дизбеклери.

Биз төменде олардың хәр қайсысына қысқаша тоқтап өтемиз.

I. Өз сөзлик қатлам. Бул топарға киретуғын фразеологиялық сөз дизбеклериниң негизин улыўма түркий тиллерге ортақ турақлы сөз дизбеклери қурайды. Өз сөзлик қатлам топары мине сол тийкарда тарийхый дәўирлер даўамында кеңейген, байыған хәм қарақалпақ тилиниң ишки раўажланыў нызамларына, миллий өзгешеликлерине сәйкес жетилисип хәм қәлиплесип кеткен. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги *бас көтериў* сөз дизбеги сол мәниде көпшилик түркий тиллери ушын ортақ; қазақ тилинде *бас көтерiў*, өзбек тилинде *бош кўтармоқ*, қырғыз тилинде *баш көтәруу*, түркмен тилинде *баш овурмек*; қарақалпақ тилинде *кеўил көтериу*, фразеологиялық сөз дизбеги қазақ тилинде *қөңил көтериу*, өзбек тилинде *көңил кўтариш*, қырғыз тилинде *көңүл көтөрүү*, т. б. Бирақ хәр бир тилдиң өзине тән өзгешеликлерине сәйкес олар түрлише фонетикалық қурылысқа ийе түринде қолланылып киятыр.

Өз сөзлик қатлам қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөз дизбеклериниң тийкарын қурайды. Олар турмыстың түрли тараўлары бойынша затлар менен қубылыслардың, хәрекет пенен белгилердиң турақлы сөз дизбеги түриндеги атамалары сыпатында ушырасады. Буған мынадай бирликлерди мысал ретинде келтириў мүмкин: *көз болыў, көз ушында, көзге түсий, көзге көриний, еки көзи төрт болыў, көз алартыў, көз астынан қарай, қол көтериў, қулақ түриў, көз қорқақ қол батыр, бас көтериў, бас ийий-басқа түсий, бас болыў, басы жас, басы екеў болыў, ешки бас, бас қатты ма, тас қатты ма, мурын көтериў, мурнын балта шаппай, пышық мурны батпайтуғын, тил менен орақ орыў, алма мойын, қой айзынан шөп алмай, жылан жалағандай, ийттен бир сүйек қарыз, туўылған жер, ушан теңиз, саўын сыйыр, кейил адыў, ала айыз, опалы дос, жети қырлы, жети журтты құртқан, кейил қабарыў, асқар ғаў, жақсының жаты болмайды, жаманның уяты болмайды, көзиниң ети өсий, жети қырлы айзы менен қус салыў*, т. б.

Улыўма түркий тиллерге ортақ лексикологиялық бирликлер тийкарына қурылған аралас фразеологиялық сөз дизбеклери де өз сөзлик қатламға киреди: *адам болыў, ада етиў, ызасын келтириў, ҳасыл тас, жети ықлым, басы аман, жети элўан, хәмир етиў, инәм етиў, бахыт қусы, бәле көриний, басына бәле болыў, бир тәбия, тәрк етиў, тәслим қалыў, тамаша қылыў, тамаша бериў, жәбир шегиў, жара салыў, мазасын бериў, жапа шегиў, жилїа қағыў, иси ҳарам, ҳарап болыў, хат пенен қәлем, ашық хат, халық айтса, қалпы айтпайды, иши дүбирлей, дайасы жоқ, сен ырза мен ырза, рахмет айтыў, рәхмим қылыў, қасы қәлем, қәдем тас-*

лаў, ашық ҳаја, сабыр түби сары алтын, қасы қәлем, ушқыр қыял, оң сапар, дуўайы сәлем, ерте бәхәр, мөр басый, уақыты хош, жан азығы, т. б.

Өз сөзлик қатлам басқа тиллерден фразеологиялық сөз дизбеклериниң аўысыўында да, жаңа фразеологиялық сөз дизбеклериниң пайда болыўында да тийкар хызметин атқарады.

2. Араб-парсы тиллеринен аўысқан фразеологиялық сөз дизбеклери. Араб-парсы тиллерине фразеологиялық сөз дизбеклериниң аўысыўы қарақалпақ тилиниң ертедеги бир дәўирлерине тийсли. Әсиресе араб-парсы мәдениятының, динниң Орта Азияда раўажланған дәўирлеринде қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына турмыстың айырықша тараўлары бойынша бирли-ярым фразеологиялық сөз дизбеклериниң келип киргенлигин көремиз. Булар тийкарынан, алғанда, диний түсиниклерге байланыслы турақлы сөз дизбеклеринен ибарат: *ассалаўма алейкум, пәнди нәсият, ийманы кәмил, ақыр заман, ықласы халас, алла бәрекелле, талып илим, алла разы, талақ хат, ҳақ пәтия, т. б.*

Араб-парсы тиллеринен аўысқан фразеологиялық сөз дизбеклериниң көпшилигиниң күнделик турмыс мүтәжлылығы кемейиўине сәйкес әдебий тилдиң сөзлик қурамында, историзмлерге айналды. Олар тек көркем шығармаларда, сондай-ақ илимий әдебиятларда белгили бир мақсетте ғана көркем сөз шеберлери, илимпазлар тәрепинен пайдаланыўы мүмкин.

3. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан фразеологиялық сөз дизбеклери. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден фразеологиялық сөз дизбеклериниң қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына аўысыўы, тийкарынан, соңғы дәўирлерге туўра келеди. Буған орыс тилиниң кеңнен пайдаланыўы, оның хызмети жақтан кеңейиўи себепши болды.

Орыс тилиниң тәсири арқалы қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына көп ғана фразеологиялық сөз дизбегі аўысты. Олар, улыўма, алғанда калька усылы арқалы келип кирген.

Фразеологиялық калька дегенде биз өзге тилдеги фразеологиялық сөз дизбеклериниң қарақалпақ тилине сөзбе-сөз аўдарылыўы арқалы аўысыўын түсиниўимиз керек. Мәселен, орыс тилиндеги *красное знамя* сөз дизбегин сөзбе-сөз аўдарыў арқалы қарақалпақ тилинде сәйкес *қызыл байрақ* фразеологизми пайда болды. Аўдарылыў жағдайында оның лексикалық-грамматикалық қурамы дерлик өзгериссиз сақланған. Ямаса орыс тилиндеги *железная дорога* сөз дизбегі қарақалпақ тилиниң нормаларына сыйымлы ҳалында *темир жол* түринде сөзлик қурамға келип кирди. Буларға фразеологиялық сөз дизбеклериниң жеке компонентлериниң тек морфемалық қурылысы ғана сақланып қоймастан, хәттеки сөзлердиң сөз дизбеклериндеги турақлы орны да есапқа алынған. Ал базы бир фразеологизмлерде айырым компонентлердиң қарақалпақ тилинде сәйкес сыңарларының болмаўына байланыслы биреўи аўдарылып, екиншиси сол түринде қабыл етилгенлигин де көремиз. Мәселен, орыс тилиниң тәсири арқалы он-

дағы голубой экран, голубой корабль фразеологизмдери қарақалпақ тилине көк экран, көк корабль түрінде қабыл етилген. Бунда голубой сөзиниң көк сыңары алынған да, ал экран, корабль сөзлериниң сәйкес қарақалпақша сыңарлары болмауына байланыс-лы олар сол түрінде пайдаланылған.

Өзге тилден фразеологиялық сөз дизбеклерин лексикалық-грамматикалық қурамын сақлаған ҳалында қарақалпақ тилине сөзбе-сөз аудару арқалы ауысқан фразеологизмдерди толық калькалар деймиз де, ал анау я мынау компонентиниң, сондай-ақ барлық компонентлериниң сол түрінде қабыл етилиуи арқалы ауысқанларын ярым калькалар деп атаймыз.

Толық калькалық фразеологизмлерге мына төмендегилерди жатқаруға болады: мақтау қағаз (похвальная грамота), күн тәртиби (повестка дня), темир жол (железная дорога), ашық дауыс (открытые голосование), көрсетпели қурал (наглядные пособие) ақ алтын (белое золото), алтын қоллар (золотые руки), әдебият кешеси (литературный вечер), салқын урыс (холодная война), жарқын келешек (грядущие будущее), жердиң жасалма жолдасы (искусственный спутник земли), т. б.

Қарақалпақ тилинде ярым калькалық фразеологизмлер әдеуир муғдарда ушырасады. Олар мыналар: класслық гүрес (классовая борьба), мийнет вахтасы (трудовая вахта), космос кОрабли (космический корабли), шәртли рефлекс (условный рефлекс).

Сөз ауысыуда орыс тилиндеги базы бир жеке яки қоспа сөзлерде калькалауда қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбегиниң пайда болатуғын жағдайлары да ушырады. Мәселен, мийнет күн, қол қойу сөз дизбеклери орыс тилиндеги трудовень, подписывать қоспа хәм дара сөзлердиң калькаланыуы.

Орыс тилинен хәм орыс тил арқалы басқа тиллерден фразеологизмлердиң ауысыуы қарақалпақ тилинде жедел сыпатқа ийе. Тийкарынан алғанда, бунда калькалық усыл өнимли усыл ретинде танылып отыр.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң экспрессивлик услублық-айырықшалықлары ҳаққында.

Фразеологиялық сөз дизбеклери өзгеше мәнили лексикалық бирлик сыпатында экспрессивлик жақтан тәсирлилик пенен сыпатланады. Бул өзгешелик көпшилик фразеологиялық сөз дизбеклерине тән қәсийет. Бул оларды сәйкес синонимлик жубайлары менен салыстырғанда айырықша сезиледи. Айтайық, жағының етин жеген сөз дизбегиниң менен арық деген сөз мәнилик жақтан бир-бирине жақын, сонлықтан олар бир синонимлик қатарға ене алады. Ал мәнилик жақтан бириншиси екіншисине қарағанда анағурлым өткирликке, тәсирлиликке, күшли экспрессияға ийе: Сөйлеуши де жазушы да мине усы жағдайды есапқа ала отырып, күнделикли турмыста фразеологиялық сөз дизбеклеринен пайдаланыуға умтылады. Фразеологизмлерге тән услублық айы-

рықшалықтар, мәни бояулары оларды таңлап қолланыуға, тил арқалы пикир алысыудың, қатнастың дәл жағдайларына сәйкес орынлы қолланыу зәрүрлігін туұдырады.

Биз жеке сөз түрінде қолланып жүрген анау я мынау лексикалық бирликлерге услублық баға бериуде, оларды услублық жақтан классификацияланғанда пикир алысыудың еки түрлі— аўызеки сөйлеу хәм жазба формаларын соған сәйкес сөйлеу хәм жазба тил услубларының бар екенлігін белгилеген едик. Фразеологиялық сөз дизбеклери мине усыған байланыслы да услублық қолланылыуы, бейимлиги жағынан бир-биринен парық қылады. Олардың бир топары аўызеки сөйлеу тән болса, екінши биреулері жазба услубқа тән, ал үшінши бир топары аўызеки сөйлеу услубына да, жазба услублар тараўында да өрис таңламастан қолланыла береді. Усыған қарай фразеологиялық сөз дизбеклерін тийкарынан үш топарға бөлиуге болады: 1) ортақ услублық фразеологиялық сөз дизбеклери, 2) сөйлеу тилине тән фразеологиялық сөз дизбеклери, 3) жазба услубқа тән фразеологиялық сөз дизбеклери.

Ортақ услублық фразеологиялық сөз дизбеклери

Аўызеки сөйлеу тили ушын да, жазба услубтың барлық тармақлары ушын да бирдей, бийтәреп услублық сыпатқа ийе фразеологизмлер *ортақ услублық фразеологиялық сөз дизбеклери* деп танылады. Аўызеки түрде пикир алысқанымызда да, жазба түрде баянлауда да бундай фразеологизмлер жиий қолланыла береді. Олар услублық өзгешеликке, қолланылыу шеклениушиликке ийе емес. Ең жедел фразеологиялық сөз дизбеклери сыпатында өрис таңламастан қолланыла береді.

Хәр қандай фразеологиялық сөз дизбегінің анау я мынау услубқа тән екенлігін ямаса оның ортақ услублық қатламға киретуғынлығын анықлауда, сөз дизбегі аңлататуғын қосымша мәнилик бояуды есапқа алып, қосымша мәниге ийе емес түрлерін ғана мәселен, *темир жол, мийнет күн* (ортақ услублық фразеологизмлер деп таныу мақсетке муўапық келмейди. Өйткени фразеологиялық сөз дизбеклерінің көпшилигінде қосымша мәни бар. Олардың тилдің айырықша байлығы, қаймағы болуы да мине усыған байланыслы. Сонлықтан ортақ услублық қатлам дегенде олардың сөйлеу услубында да өрис таңламастан қоллана алыуын көзде тутуымыз керек. Мәселен, қосымша мәни бояу жоқ *темир жол* деген фразеологиялық сөз дизбегі де, қосымша мәниге ийе *пышақ арқасы* деген сөз дизбегі де усы еки тараудың екеуінде де өрис таңламайды. Демек, олар ортақ услублық қатламның элементлери деген сөз.

Ортақ стильлик фразеологиялық сөз дизбеклери фразеологиялық лексиканың ең үлкен топарын өз ишине алады. Оған мына төмендегилерди киргизиуге болады: *қырын қарай, ала мойнақ, көз бенен қастың арасында, қысқа жип гүрмейге келмей, күлин*

көккө ушырыў, аяғы жерге тиймей, ийне менен қудық қазыў, қулақ түрий, көзи тыныў, көзге түсий, тил қайтармай, көзге илмей, ийттен бир сүйек қарыз, ат үсти, қойдай жуўас, табан тирей, ер жүрек, ер-туўған жерине, ийт-тойған жерине, алтай ала болса айыздағы кетеди, төртеў түўел болса, төбедеги түседи. т. б.

Сөйлеў тили услубыға тән фразеологиялық сөз дизбеклери

Аўызеки сөйлеў тилинде жийи қолланылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклерин *сөйлеў тили услубына тән фразеологиялық сөз дизбеклери* деп аталады. Әдебий тилдиң нормалары көз қарасынан бундай лексикалық элементлер әдеўир ерси мәнилик айырықшалықларға ийе: *ислер бес, жүз болыў, айылын жыймай, атасының, белине, шымбайына батыў, бәле болыў, гәптиң поскеллеси.*

Сөйлеў тили услубына тән фразеологиялық сөз дизбеклерине *вулгаризмлер де, мәдениятсыз сыпатламадағы турақлы сөз дизбеклери* де киреди. Тил мәдениятының раўажланыўына байланыслы олардың қолланылыўы өриси әдеўир тарайып кетти. Солай да көркем-әдебият услуб тараўына аўызеки сөйлеў тили услубына тән фразеологизмлер көркем сөз шебери тәрәпинен белгили бир поэтикалық мақсетте пайдаланылыўы мүмкин.

Мысалы:

Молла (журтқа еситтирип)
Әдепсиз Арыўхан, немеҳрәм қатын,
Журтқа тийер сениң көп кәсапатың,
Егерде мен оның әкеси болсам,
Шылбыр есер едим бунын шашынан
«Яр!»—деп қышқырады-аў көптин алдында.

Ал әкеси отыр былш етпей бунда,
Көрмедим бунындай арсыз әкени

(И. Юсупов, «Актрисаның ығбалы»).

Бул мысалда сөйлеў тили услубына тән фразеологиялық сөз дизбеклери—тийер кәсапатың (кәсапаты тийиў), былш етпей. Олар шығармадағы қаҳарман тилине байланыслы колоритти дұрыс берий мақсетинде көркем сөз шебери тәрәпинен әдебий шығарманың лексикасына орынлы түрде енгизилген. Керекли жеринде турақлы сөз дизбегиниң жеке компонентлери арасына сыйымлы түрдеги өзгерислер де киргизилген (*тийер сениң көп кәсапатың, былш етпей*). Халық тилинде булар *кәсапаты тийиў, бети былш етпей* түринде қәлиплескен.

Соны да айтып өтий керек. фразеологиялық сөз дизбеклери қәлиплескен турақлы сөз дизбеклери болғанлықтан, олардың халық тилиндеги таяр формалары сақланылған түринде қолланылыўы шәрт. Олай болмағанда орынсыз өзгерислер олардың мәнисине, улыўма тил нормаларына қайшы келеди. Жоқарыдағы мысалымызда жазыўшы бул мәселеге жүдә итиятлық пенен қараған.

Жазба услубқа тән фразеологиялық сөз дизбеклери

Жазба әдебиеттер лексикасына тән, сол тарауда услублық жақтан шеклене қолланылатуғын фразеологизмдер *жазба услублық фразеологиялық сөз дизбеклери* қатламын құрайды. Олар өриси жағынан ортақ услублық қатлам элементтерине қарағанда әдеуір тар хәм жазба услубтың анау я мынау тармақшасына хызмети жағынан бекитилген бирликлер сыпатында танылады. Мәселен, *ұатан ийгилиги, айдын жол* усаған фразеологизмдер жәмийетлик-публицистикалық услуб тарауында пайда болған хәм сол тарауда бейимли хызметте, жийи ушырасады.

Жазба тил услубына тән фразеологиялық лексика фразеологиялық сөз дизбеклериниң белгили бир топарын құрайды. Ол—жазыудың жәмийетлик хызметиниң айта қаларлықтай кенейиуине байланыслы дөреген қатламлардың бири. Жазба тил услубынын тармақлары көп, хәр бир услублық тармақша өз гезегинде өзине тән фразеологиялық сөз дизбеклерине ийе.

Қарақалпақ әдебий тилиниң жазба услублық тармақшаларына сәйкес фразеологиялық лексика тарауында төмендегише айырым-айырым топарларды көриуге болады:

1. *Жәмийетлик-публицистикалық фразеологизмлер.* Буған публицистикалық услубқа байланыслы әдебиеттер да жийи ушырасатуғын, қолланылыу өриси бойынша усы тарауға бейим турақлы сөз дизбеклери киреди: азатлық гүрес, бас еркинлиги, жарқын келешек, ұатан ийгилиги, мийнет көтеринкилиги, көк экран, мийнет вахтасы, сары алтын, т. б.

2. *Илимий-фразеологиялық лексика.* Хәр қандай илим тарауына тән турақлы сөз дизбеклери илимий-фразеологиялық лексиканы құрайды.

Қарақалпақстанда соңғы жыллар ишинде илимниң рауажланыуына байланыслы көп ғана илимий әдебиеттердин пайда болғанлығын көремиз. Бул сөз гезегинде, қарақалпақ тилинин лексикасында илимий услубқа тән турақлы сөз дизбеклериниң пайда болыуына себепши болды. Илимий түсиниклердин атамасы түриндеги турақлы сөз дизбеклериниң саны күн сайын көбейип бармақта. Усыған сәйкес илимий-фразеологизмдер де рауажланған лексикалық қатламлардың бирине айналып отыр. Мәселен, *магнит майданы тең өлшеули тууры сызықлы қозғалыс, сиясий экономия, айырмаланған ағза, қыя толықлайыш*, т. б. илимий қоспа терминлер күнделикли турмыста құрамының турақлылығы, бир пүтин бирлик сыпатында таяр түринде пайдаланылыуы, компоненттериниң шекленген түрде ғана байланысуы қәбилети бойынша фразеологиялық сөз дизбеклери системасында өз орнына ийе. Ал қолланылыу өриси, хызмети бойынша олар илимий услуб тарауына тән хәм сол тарауда жийи пайдаланылады.

Хәр қандай илим тарауларына байланыслы дөреген турақлы

сөз дизбеклери илимий фразеологиялық сөз дизбеклери деп ата-
лады. Олар әдеуір муғдарда ушырасады хәм тилдин лексикасын
байытыуда тийкарғы дереклердин бири сыпатында хызмет етеди.

Илимий фразеологизмнин айырықша бир топары өндирис хәм
техникаға байланыслы дөреген турақлы сөз дизбеклерин өз иши-
не алады. Олар да илимий-терминологиялық сыпатламаға ийе
Мысалы: полат меридиан, темир бетон, тағы басқалар.

**3. Арнаулы ислер хәм ис қағазлары услубына тән фразеоло-
гиялық сөз дизбеклари.** Жазба функциональлық услублардын бул
тарауына тийисли де өзгеше турақлы сөз дизбеклери бар. Булар
мәмлекетлик қатнас қағазлары, пәрманлар, буйрықлар, қарарлар,
нызамлар, режелер, мәкемелер арасындағы қатнас қағазлары,
келисимлер актлар хәм усыларға усаған хұжжетлерде де қолла-
нылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклеринен ибарат. Мысалы:
*күн тәртиби, жыйналыстың барысы, ашық дауыс, жасырын да-
уыс, протоколдан көширме, жуу мақлау сөз, кирис сөз, қарсы да-
уыс, жарыс сөз, дауыс берийши, өмир баян, т. б.*

4. Көркем-беллестристикалық фразеологиялық лексика. Жазба
услубқа тән фразеологиялық сөз дизбеклеринин ишинде белгили
орынды ийелейтуғын топары көркем-беллестристикалық фразео-
логиялық лексика болып табылады. Олар көркем шығармаларда
образлы тил қураллары хызметин атқарады, пүтин мәнини поэ-
тикалық мақсетте айрықша образлылық пенен берийге жәрдем
етеди. Мәселен, *пашийи дөңий, телегей теңиз сөз* дизбеклерин
алып қарайық. Олар аңлатқан мәнини екнши бир сөз бенен
ямаса өзгертип *пашшайыға усап турыу, пашшайыдай болып жал-
тырап турыу, зайықлы болып көриний, ушы-қыйры жоқ теңиз,
жайылып атырған теңиз* деген менен, дәслепки турақлы түрин-
деги нәзик мәнини, өткйр хәм образлы мәнини толық берий хеш
қандай мүмкин емес. Образлылық көркем беллестрис-
тикалық лексикаға кирмейтуғын көпшилик фразеоло-
гиялық сөз дизбеклерине де тән, әлбетте. Айтайық,
ортақ услублық турақлы сөз дизбеклеринин басым
көпшилиги усындай сыпатқа ийе. Көркем әдебиятта олар да
поэтикалық тил қуралларының хызметин атқара береди. Бул көр-
кем сөз шеберинин тилден қалай пайдаланыуына байланыслы.
Солай да көркем-беллестристикалық услуб тарауында арнаулы қол-
ланылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклеринин басқалары ме-
нен салыстырғанда өзине тән өзгешеликleri бар. Бул олардың
усы услуб тарауынада дөреуи хәм өриси бойынша сол тарауға
тийисли болып келиуинен ибарат. Оларда, әлбетте, өзгеше мәни
образлылығы айрықша көзге түседи: ауыз, гүлленген ел, ышқы
оты, шалқар теңиз, маржан тис, алма, мойын, бадам қабақ, та-
уыстай тараныу, сыңқ-сыңқ күлий, т. б.

Солай етип, фразеологиялық сөз дизбеклери услублық қолла-
нылуы, өзгешеликleri бойынша ортақ услублық сөйлеу тили
услубы хәм жазба услубқа тән қатламларға ажыратылады. Олар
арасында беккем байланыс бар.

ҚОЛЛАНЫЛҮ ЖЕДЕЛЛИЛИГИ ХӘМ ПӘСЕҢЛИГИ БОЙЫНША ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң жедел хәм пәсең түрлери
хаққында.

Жеке лексикалық бирликлер усап, фразеологиялық сөз дизбеклери де қолланылыу жеделлиги жағынан бирдей емес. Оларды бир топары күнделикли турмыста жиий қолланылып, жедел топарды қураса, гейпаралары белгили бир себеплерге байланыслы тилимизде сийрек қолланылып, пәсең топарды пайда етеди. Мәселен, *көз илдириу, табаны жерге тиймей, ийт өлген жер, күлин көкке ушырыу, дүт тоғай, тастай түнек, мийдей дала мийзан тақыр* усаған сөз дизбеклери қарақалпақ тилинде сөйлеуши хәр бир адамға кеңнен таныс, хәр бир адамның жеке лексикасында бар. Сонлықтан да олар турмыста жүдә жиий қолланылыу мүкиншилигине ийе хәм сөзлик қурамда фразеологиялық сөз дизбеклериниң жедел топарын қурайды.

Хәр қандай турақлы сөз дизбегиниң жедел топарға келип қосылыуы оның улыуа халықлық кең танымалылық хәм пайдаланыушылық қәсийетин өзлестириуине гәрезли. Хәзирги қарақалпақ тилинде улыуа халықлық танымалылыққа хәм қолланыушылыққа ийе фразеологиялық сөз дизбеклери оғада көп. Олар фразеологиялық лексиканың басым көпшилиги хәм тийкаргы топарын қурайды. Мына төмендегилер мине усундай сөз дизбеклеринен ибарат; *арқа сүйей, көз-қулақ болыу, маңлайынан сыйпай, қамырдан қыл суўырғандай, қой аузынан шөп алмай, маңлайын шытпай, қабағын үйиу, астарлы сөз, ушан теңиз, тоғыз жолдың дәрбентинде, бел байлай, жүрек жутқан, тышқан тесиги мың теңге, ийттен бир сүйек қарыз, айызға үрип салғандай дүбирге шыдамай, мийнет етсең-емерсең, қызыл жүзли жигиттиң қызарғаны-өлгени, т. б.*

Биз жоқарыда бази бир фразеологиялық сөз дизбеклери белгили бир себеплерге байланыслы сийрек қолланылып, сөзлик қурамдағы фразеологиялық лексиканың пәсең қатламы сыпатында танылады деген едик. Усундай сийрек қолланылыуға алып келетуғын себеплердиң өзи түрлише. Айтайық, *қырық шилтер ғайып еренлер, мәргия шөп, көк корабль* деген сөз дизбеклерин алып қарайық. Халық турмысында *қырық шилтер ғайып еренлер* деген турақлы сөз дизбеге адалатып келген түсиниктин өзи хәзир гөнерген, хәттеки түсиниксиз де. Усыған байланыслы бул сөз дизбегі әдебий яки тарийхий шығармаларда белгили бир мақсетте ғана пайдаланылмаса, басқа жағдайларда қолланылыудан қалып, пәсең топарға өтип кетти. Ал мәргия шөп сөз дизбегі болса екинши мәнилик сыңарының жеделлесуи есабынан сийрек қолланылып, гөнерген. Көк корабль техниканың раўажланыуы, публицистикалық услубтын талабына сәйкес жанадан пайда болған сөз диз-

беги сыпатында көринеди. Усыған сәйкес ол еле де болса жедел-ликти өзлестире қойған жоқ.

Демек, фразеологиялық сөз дизбеклериниң пәсен топардан орын алыуына олар аңлатқан уғымның гөнериуи яки уғымның жаңадан пайда болуы себепши болады екен.

Бундай турақлы сөз дизбеклериниң гөнерген топарын гөнерген фразеологиялық сөз дизбеклери деймиз де, ал жаңадан дө реген топарын фразеологиялық неологизмлер деп атаймыз.

Гөнерген фразеологиялық сөз дизбеклери

Гөнерген фразеологиялық сөз дизбеклери де, гөнерген сөзлер усап, еки топарға бөлинеди. Олардың биринши қатламын *фразеологиялық историзмлер*, ал екнши қатламын *фразеологиялық архаизмлер* қурайды.

Фразеологиялық историзмлер — өзлери аңлататуғын түсиниклердиң турмыстан шығыуы, гөнериуи себепли қолланылыу жеделлигинен айырылған фразеологиялық сөз дизбеклери. Оған мына төмендегилерди киргизиуге болады: *ғарғыс урыу, ант урған, албаслы басу, қуран тебиу, дозаққа түсиу, дозақ оты харам, шейит өлиу, салқынын салу. әйели ийманлы-ийманлы, әйели иймансыз-иймансыз, ҳаялдың шашы узын, ақылы келте*, т. б.

Фразеологиялық архаизмлердиң болса аңлататуғын түсиниклери бар, бирақ олар басқа атамалар менен аўмасқан. Солай етип, дәслепки атама гөнерген. Мысалы: жол ҳақы (**мийнет ҳақы**), (жат жамай) (**класс душпаны**), т. б.

Гөнерген фразеологиялық сөз дизбеклериниң айырым мәнилериниң сақланыуы, аўысқан мәнилериниң жеделлиги олардың гейпараларының тилде жийи қолланылыуына себепши болады. Мәселен, *дозаққа түсиу, ийманын үйириу* деген турақлы сөз дизбеклериниң диний түсиниклерге байланыслы мәнилери гөнерген. Олар дәслепки мәнилери менен пәсен қатламда туратуғын болса, аўыз-еки сөйлеу тилинде екнши мәнилеринде (*қыйыншылыққа сазы-йар болу, тамамлау*) жийи қолланылыу мүмкиншилигине ийе. Бул жағдай базы бир гөнерген фразеологиялық сөз дизбеклериниң сөзлик қурамда еле де жасай беретуғынынан дәрек береди.

Историзмлер менен архаизмлер де көркем шығармада көбинесе көркем сөз шеберлери тәрeпинен сўүретленетуғын ўақыяға сәйкес дәўир колоритин дурыс көрсетиу, қахарман тилиниң өзгешелигин бериу мақсетинде жийи пайдаланылады.

Бул көбинесе халықтың өткендеги тарийхый дәўири сөз етилетуғын көркем шығармаларға тән. Мысалы:

1. **Қатын қарыўланып, қазан қайнатпас** деп ата-баба бийкар айтпаған, табаның қышып баратырса, айраншылай ғой. (Т. Қайыпбергенов, «Қарақалпақ қызы»).

2. — Ол айтқаныңыз дурыс, Ержан да Нигархан да буған гүналы емес. Еки жас қалесе, ким кесе турар. Бирақ заманымыз бул тилекти тыңламаса... Малы бардың ҳалы бар. Аўзы қыйсық

болса да, байдың улы сөйлесин дейди. Шеше, бийди ағайин деп мақтап отырсаң ғой.. (Қ. Султанов, «Әжинияз»).

Мысаллардағы гөнерген фразеологиялық сөз дизбеклери көркем сөз шеберлері тәрәпинен мине усындай мақсетте оғада орынлы қолланылған.

Фразеологиялық неологизмлер

Фразеологиялық неологизмлер қарақалпақ тили лексикасында белгили орынды ийелейди. Олар, жоқарыда ескертип өткенимиздей-ақ, жаңа түсиниклердин атамалары түринде жаңадан пайда болған турақлы сөз дизбеклеринен ибарат.

Соңғы дәуирде халықтың экономикалық, сиясий хәм мәдений турмысында жүз берген өзгерислер, раўажланыў тилдин лексикасында, соның ишинде фразеологиялық лексика тараўында да өз көринисин тапты. Илимге, техникаға, мәдениетқа, өндирис тараўларына хәм тағы басқа жағдайларға байланыслы турақлы сөз дизбеклери түриндеги жаңа атамалар пайда болып, олар фразеологиялық лексикаға жаңа сөзлер сыпатында қосылып барды. Мәселен, *магнит майданы, салтанатлы ўәде, жаңа адам, хұрмет грамотасы, арттырылған миннетлеме, көк корабль, көк экран, жердиң жасалма жолдасы, космос кеңлиги* хәм тағы басқалар эне сол өзгерислерге сәйкес дөреген тилдеги фразеологиялық неологизмлерден ибарат.

Тилде жаңадан пайда болған барлық турақлы сөз дизбеклерин фразеологиялық неологизмлер деўге болмайды. Неологизмлик сыпаты оның қашан дөрегенине ғәрезли емес. Бундай турақлы сөз дизбеклериниң тилде неологизмлер сыпатында өмир сүриўи олардың қолланылыў дәрежесине байланыслы. Олар улыўма халықлық танымалылықты өзлестирген сайын неологизмлик қәсийетин жойылтып, улыўма қолланылыўшы жедел фразеологиялық лексикаға енип барады, оны байытады. Мәселен, *темир жол, қызыл байрақ, халықлар дослығы* усаған сөз дизбеклери түриндеги фразеологиялық атамалар соңғы жыллар ишинде неологизмлер түринде пайда болды. Хәзир олардын жаңа фразеологиялық белгилери хәш қандай сезилмейди, хәммеге танымалы хәм кең қолланылыў уқыплылығын өзлестирип кетти. Усының нәтийжесинде бул фразеологиялық сөз дизбеклери улыўма қолланылыўшы лексикадан орын алып отыр. Керисинше, магнит майданы, параллель туўрылар усаған қоспа илимий терминлер түриндеги турақлы сөз дизбеклериниң сабақлықлаар арқалы 20-жылларда-ақ сөзлик қурамға ениўине қарамастан, олар елеге шекем неологизмлик сыпатын сақлап киятыр. Өйткени, илимий терминлер сәйкес илим тараўлары бойынша түсиникти, билимди талап етеди. Әлбетте, кем-кем кең танымалылыққа, ийе болыўы менен олар да жедел лексиканы байытып барыўы — нызамлы қубылыс.

Фразеологиялық неологизмлер қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында оғада көп. Олар удайы пайда болып отырады.

Фразеологиялық лексиканың рауажланыуы хаққында

Халық турмысындағы өзгерислерге байланыслы фразеологиялық сөз дизбеклери де удайы өзгерислерге ушырап, рауажланып отырады. Бул өзгерислер, тийкарынан алғанда, гөнерген түсиниклерге байланыслы гейпара фразеологиялық сөз дизбеклериниң күнделикли турмыстан шығыуы, жеделлигинен айырылыуы, сондай-ақ жаңа топарларының тилдиң фразеологиялық қурамынан орын алыуы түринде болады. Булардың барлығы да — тилдиң рауажланыуы нызамлары тийкарында болып туратуғын қубылыс.

Қарақалпақ халқының турмысындағы материаллық, жәмийетлик-сиясий хәм мәдениң өзгерислер тилде өмир сүриу зәрүрлигинен айырылған гейпара турақлы сөз дизбеклериниң қолланылмайтұғын болып қалыуына, соның менен бирге, хәзирги заман қарақалпақ тилиниң фразеологиялық лексикасын жаңа турақлы сөз дизбеклери менен толықтырыуға хәм байытыуға себепши болды. Мәселен, белгили дәуирлерде *улыстың уллы күни, хақ жолына түсий, пешанасынан көриу, тас түссе талайынан, жаны жәннетте, қыдыр көриу* усаған сөз дизбеклери қарақалпақ тилинде жүдә жедел қолланылыушы фразеологиялық сөз дизбеклери болып келди. Хәзир олар күнделикли пикир алысыуда сийрек пайдаланылады.

Қарақалпақ тилинде гөнерип, қолланылыудан қалған хәм қалып баратырған нақыл-мақаллар да ушырасады. Олар да ески дәуирлерде жүдә жийи пайдаланылып келген, ал хәзир сәйкес түсиниклердиң халық турмысынан шығыуына байланыслы тилдеги гөнерген фактларға айланып отыр. Мысалы: *«Жетимниң айзы асқа тийсе, мурны қанайды», «Қатынның шашы узын, ақылы келте», «Тамақ байдан өлим қудайдан», «Айзы қыйсық болса да, байдың улы сөйлесин», «Жаманның жамбызынан», «Әжели ийманлы-ийманлы, әжели иймансыз-иймансыз» «Келинниң жини қайине, ийттиң жини дийўана»*. т. б.

Сонғы дәуирде қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық лексика экономика менен мәденияттың, илимниң хәм техниканың рауажланыуы менен оғада кеңейди, жаңа фразеологиялық сөз дизбеклериниң топары пайда болды. Мысалы: *Жердиң жасалма жолдасы, магнит майданы, қыя толықлауыш, тынышлық кептери*. т. б.

Бул турақлы сөз дизбеклери бурын болмаған, тек сонғы дәуирде ғана пайда болған фразеологиялық сөз дизбеклеринен ибарат.

Лексикалық-грамматикалық жақтан турақлылыққа ийе нақыл-мақаллардың да жаңа топары дөреди. Олар да халық турмысының жаңа әжайып көринислери, үлгилери, аз сөзли, терең мәнили жуўмақ көринеди. Мысалы: *«парахатта-берекет», «Мийнет етсең еринбей, тояды қарның тиленбей», «Сын дүзелмей, мин дүзелмейди», «Күшиңе исенбе, исиңе исен»* т. б.

Қарақалпақстанда жазба әдебиеттің рауажланыуы менен фразеологиялық сөз дизбеклериниң қатарына классиклер, гейпара жәмийетлик искерлер хәм жазыушылар тәрәпинен дәретилип, терең мәнили нақыл сөзлердей болып кеткен сөз дизбеклери де келип қосылды. Мысалы: «Аз болсын, саз болсын», «Қорқақтың қатыны болғаннан батырдың жесіри болған жақсы». (Долерес Ибаррури), «Жарлылық айып емес» (Н. Островский), т. б.

Фразеологиялық лексиканың байыуында қонсылас тууысқан халықлар тиллери айырықша роль атқарды. Әсіресе соңғы дәуірде орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден көп ғана фразеологиялық сөз дизбеклери тиккелей, калькалау хәм басқа да усыллар тийкарында келип қосылады. Бул фразеологиялық лексиканың байыуы хәм рауажланыуына себепши болды.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Қарақалпақ тилинде сөзликлер дүзиудің хәзирги жағдайы

Қайсы тилдің болмасын лексикографиясы хәққында сөз еткенимизде, лексикологиялық ызамлылықларды изертлегенимизде биз оның менен сыбайлас, хәттеки соның ишинде қаралыуды талап ететуғын тийкарғы мәселелердің бири болған сөзликлер хәққындағы мәселе тууралы да айтып өтиуимиз керек. Өйткени бул арқалы лексикологиялық мәселелерди тереңирек үйрениуге, изертлеуге ерисемиз.

Сөзликлерди, тийкарынан алғанда, тил билиминиң лексикография тарауы изертлейди. Оның да изертлеуі туғын объекти — сөз. Бирақ лексикография — сөзлерди топлап, жыйнастырып, белгили бир тәртип, системаға салыушы илим тарауы. Ол бир ямаса бир неше тиллердеги сөзлерди түсиндириу, салыстырыу, тарийхый көз қараста үйрениу, мәнилерин анықлау, т. б. усаған мәселелерди қарастырады, сөзликлердің түрлери хәм олардың дүзилиу режелерин белгилейди.

Сөзликлер дүзиу мәселеси қарақалпақ тилинде соңғы дәуірде ғана қолға алынып отыр. Биз еле жетерли муғдарда, турмыс талапларын толық қанаатландырарлықтай сөзлик түрлерине ийе емеспиз. Хәқыйқатында, олардың дүзилиуи анау я мынау сөзге байланыслы затлар менен қубылысларды тарийхый көз қараста үйрениуде, сөзлердің мәнилерин дәл хәм кең түсиниуде сондай-ақ олардан әмелий жақтан дурыс пайдаланыу исинде үлкен әхмийетке ийе. Октябрьге шекемги дәуірде улыу ма түркий тиллерге ортақ гейпара сөзликлерден басқа қарақалпақ тилинде хеш қандай көзге түсерликтей мийнет болған жоқ.

Түркий тиллер бойынша биринши рет илимий мийнет дәреткен уллы илимпаз Махмуд Қашғарий болып есапланады. Ол дүньяға өзиниң «Девону луғотит түрк» деген әжайып мийнети менен

белгили. Бул сөзлик Махмуд Қашғарий тәрәпинен XI әсирде 1068-жылы тамамланады. Жумыс үш томнан ибарат. «Девону луғотит түрк» Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының А. С. Пушкин атындағы тил хәм әдебияты институты менен Әбурайхан Беруний атындағы шығыстаныў институты тәрәпинен өзбек тилинде биринши рет 1960-жылы баспадан шығарылды. Ол филология илимлериниң кандидаты С. М. Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аударылған.

Уллы илимпаз Махмуд Қашғарийдың «Девону луғотит түрк» атлы китабы оның узақ жыллар ислеген мийнетиниң жуўмағынан ибарат. Ол бул жумыстың сапалы болып шығыўына барлық интасын жумсаған, көп жерлерди аралаған, бай материаллар топлаған. Сонлықтан да Махмуд Қашғарий китаптың биринши томына кирисиўинде былай деп жазады: «Мен түрклар, түркменлер, уғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқизларниң (қирғисларининг) шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини, куп ийллер кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини урғаниб, аниқлоб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни хәм аниқлаш учун қилдим. Булмаса мен тилда ўларнинг энг атуқларидан, энг катта мутахасисларидан, хушчахмларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, түрклар, туркманлар, уғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо булди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим».¹

Сөзликте сөзлер тек белгили бир тәрәпте жыйнастырылып, түсиндирилип ғана қоймастан, соның менен бирге түркий тиллерге тән грамматикалық мағлыўматлар да берилген. Онда баҳалы түрдеги лексикалық, фонетикалық хәм грамматикалық материаллар бар. Олар түркий тиллерди тарийхий жақтан үйренүүде ең бир әҳмийетли илимий дереклер хызметин атқара алады.

Сөзлик, тийкарынан алғанда, атаўыш сөзлер хәм феиллерден турады. Олардың орналасыўына сер салғанда, дәслеп атаўыш сөзлердиң, оннан кейин феил сөзлердиң келетуғынлығы көзге түседи. Сондай-ақ аз ҳәрипли сөзлер алдын, ал оның кейнинен көп ҳәрипли сөзлер бериледи.

Махмуд Қашғарий тәрәпинен дәрәтилген бул сөзликти түркий тиллердиң биреўине ғана тән сөзлик деп қараўға болмайды. Ол — ортақ сөзлик. Онда түркий тиллерди қурайтуғын көпшилик топарлардың элементлери бар. Бул пикирди автордың жоқарыда келтирген сөзинен-ақ аңлаўға болады.

Қазақ тил илимпазы профессор Г. Муўсабаев Махмуд Қашғарийдиң сөзлигиндеги лексикалық-грамматикалық материалларға баҳа берип, тили жағынан оның қыпшақ (топарына) қазақ

¹ Махмуд Қашғарий. «Девону луғотит түрк» I том, Өзбекстан Илимлер Академиясы баспасы, Ташкент, 1960. 44-б.

қарақалпақ, татар, башқұрт ноғай (жүдә жақын екенлігін тастықтайды).¹

Демек «Девону луғотит түрк» ти қарақалпақ тилине де ортақ сөзлик деп қараймыз. Ондағы берілген көпшілік сөзлер хәм олардың мәнісі хәзірғи қарақалпақ тилинде толығы менен ушырасады. Бұған сөзликтен мына сөзлерди көрсетип өтиўдин өзика жеткиликли: йит, ер, ақ, үн, ун, ис, үгит, ин, аўыз, атыў, уғыў, ашық, жыллы, арық, етик, етек, узын, ерин, аяқ-аўық, уя, ана, аўырыў, артық, ортақ, ерлик, ойнас, арпа, ески, еситилди, умытты, арттырды, туўрады, егилди, егисти, оталды, алынды, тутар, тартысар.² т. б.

Бундай сөзлер сөзликте жүдә көп ушырасады. Олардың барлығы да қарақалпақ тилинде сөйлеўши хәр бир адамға белгилі түсиникли хәм жедел қолланылатуғын сөзлерден ибарат.

Сөзлик араб алфавити менен жазылған, бул нәрсе көпшілік оқыўшылардың кең пайдаланыў исинде бираз қыйыншылықларды туўдырады. Солай да бул әжайып мийнеттиң өзбек тилине аударылыўы сөзликті үйрениў хәм пайдаланыў мәселесин жүдә жеңиллетиўге себепши болып отыр.

Махмуд Қашғарийдин «Девону луғотит турк» сөзлиги барлық түркий тиллер ушын ортақ, анаў я мынаў түркий тилдин тарийхын үйрениўде үлкен әхмийетке ийе бақалы сөзликтен ибарат.

Түркий тиллерге ортақ сөзликлер қатарында буннан басқа да бираз бақалы сөзликлерди белгилеп өтиўге болады. Мәселен, XIV әсирде дөретилген «Codex Comanikus» («қуман-қыпшақ тили сөзлиги»), атақлы түрколог профессор П. М. Мелиоранский тәрәпинен XIX әсирде жазылып, 1900-жылы бастырылып шығарылған «Араб филолог с турецком языке», XVI әсирге тийисли ескерткиш, авторы белгисиз «Абушка» деп аталатуғын сөзлик, сондай-ақ академик В. В. Радлов тәрәпинен «Тюрк наречиялари сөзлигин дөретиў тәжирийбелери» хәм доцент Л. Будагов тәрәпинен дүзилген «Түрк-татар наречиялариниң салыстырма сөзлиги», т. б.

Буллардың барлығы да хәзірғи заман түркологиясында белгилі орнына ийе. Олар түркий тиллер лексикографиясын раўажландырыў исинде сөзликлер дүзиўдин дәслепки үлгилери хызметин атқарып келди.

Қарақалпақстанда қарақалпақ тили мәмлекетлик тил дәрежесине көтерилди, миллий тил болып қәлиплести.

Қарақалпақ халқының экономикалық, сиясий хәм мәдений турмысының өсиўи хәм раўажланыўы тил билими тараўында ири-ири әмелий әхмийетли зор мәселелерди пайда етти. Усындай әхмийетли мәселелердин бири сөзликлер дүзиў мәселеси болды.

Илимниң хәм техниканың өсиўине байланыслы қарақалпақ

¹ Кеңесбаев, Мусабаяев. Қазіргі қазақ тілі, лексика, фонетика, Алматы, 1962, 194-бет.

² Мысал ретинде келтирилген сөзлер өзбекше аудармасынан алынды.

тилиниң сөзлик қурамына орыс хәм басқа да қонсылас халықлар тиллери арқалы жаңа-жаңа терминлер кирди. Бундай терминлердин улыўма халық тәрәпинен түсинилиўи жеңиллестириўге жәрдем етиў ушын турмыс терминологиялық сөзликлерди талап етти.

Терминологиялық сөзликлердин дүзилиўи мектеп турмысында да оғада зәрүрли болып табылады. Өйткени мектеплерде физика, математика, химия, ботаника, т. б. усыларға усаған пәнлер оқытылатуғын болды. Бундай пәнлердин оқытылыўы да сәйкес терминлердин келип кириўин иске асырады. Соны да белгилеп өтиў керек, терминлер аўысыўдың дәслепки жылларында анаў я мынаў илим я техникаға байланыслы термин тап ҳәзирги күндегидей қарақалпақ тилине әдебий тил нормаларына сәйкес аўыса қойған жоқ. Ал, керисинше, бурмаланып та алынған жағдайлары ушырасып отырды. Көпшилик жәмийетлик-экономикалық, илимий хәм басқа да терминлер гейпара себеплерге байланыслы өзлериниң интернационаллық сыпатына қарамастан түсиниксиз атамалар менен де аўмастырылып келди. Бул, әлбетте, дәслепки жылларда қәнигелердин жеткиликсиз болыўы, жазыў ислерине көбинесе арабша саўаты бар адамлардың араласыўы, олардың гейпараларының араб-парсы тиллерин жоқары санаўы менен де байланыслы еди.

Қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик қурамына жаңадан аўысқан терминлердин бир изге түсириў, сол арқалы терминлерге болған турмыс талабын қанаатландырыў Уатандарлық урысқа шекемги дәўирде қарақалпақ әдебий тилин раўажландырыў исинде үлкен қыйыншылықты туўдырған мәселе болды. Мине усы нәрсеге әмелий жуўаплардың бири ретинде терминологиялық комиссиялардың басшылығы астында айырым илим тараўлары бойынша терминологиялық сөзликлер дүзиллип шықты. Олар физика, математика, ботаника, грамматика хәм т. б. терминлери бойынша басып шығарылған майда-майда жеке сөзликлерден ибарат.

Қарақалпақ тилинде терминлер ҳәзир, дерлик бир изге түсти, турмыстың раўажланыўы менен еле де жаңа-жаңа терминлер пайда болады. Ол, өз гезегинде, әдебий тилдин сөзлик қурамын тағы да раўажландырыўға себепши болады. Солай да бул мәселе бойынша қарақалпақ тили тарийхында орын алып келген, ҳәзир де көзге түсетуғын кемшиликлер бар. Бундай кемшиликлер әсиресе басқа тилден келген терминлерди ана тилдеги мүмкиншиликлерди есапқа алмай орынсыз енгизе бериў, сондай-ақ аударыўға болмайтуғын терминлерди орынсыз аўдара салыў усаған жағдайлардан ибарат.

Орыс тилиниң тәсири, оның қарақалпақ халқы турмысындағы жәмийетлик жағдайы орысша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-орысша сөзликлерди дәретиўди талап етти. Соның нәтийжесинде орысша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-орысша сөзликлер пайда болды. Бул жумыс Қарақалпақстандағы илим изертлеў институты тәрәпинен (ҳәзирги Өзбекстан Илимлер Академиясынын

Қарақалпақстандағы филиалының тарих, тил хәм әдебияты институты) орынланып, шет тил хәм миллий сөзликлер мәмлекет баспасында Москвада басып шығарылды.

Бул сөзликлер орыс тилин үйрениўде, сондай-ақ орыс тилинде жазылған әдебиятларды оқытыўда, аўдарыў исинде пайдаланылды.

Усының менен бирге, соңғы дәўирде қарақалпақ халқының турмысын, әдет-үрпін, тилин үйрениў мәселеси де айрықша қолға алынды. Бул мәселеде орыс илимпазлары айрықша хызмет иследи. 1928-жылдан баслап этнографиялық хәм диалектологиялық мақсетлерде экспедициялар шөлкемлестириле баслады. Бул экспедициялар қарақалпақ халқының этнографиясы хәм тили бойынша бақалы мағлыўматлар жыйнады. Мине усындай жұмыслардың барысында Н. А. Баскаков Қарақалпақстан аймағынан жыйнап алынған материаллар тийқарында қарақалпақ тилинің биринши томын дәретти. Бул томда қарақалпақ тилинің диалектологиялық материаллары (текстлери) топластырылған хәм оның кейнинен диалектологиялық сөзлик берилген. Диалектологиялық сөзлик қарақалпақша-орысша түринде китапқа киргизилген материалларға арналады.

Бул мийнет қарақалпақ тилинің диалектологиясын үйрениўде хәм изертлеўде, қарақалпақ әдебий тилинің нормаларын анықлаўда илимий хәм әмелий жақтан белгили орнына ийе.

Қарақалпақ әдебий тилинің қәлиплесиўинде орфографиялық нормаларды белгилеў хәм оның тийқарында орфографиялық сөзликлерди дүзиў белгили роль атқарды. Бул тек қарақалпақ әдебий тили ушын ғана емес, ал көпшилик халықлар тилинде де сондай. Сонлықтан да Н. А. Баскаков орфографиялық нормалардың белгилениўи менен орфографиялық сөзликлердин дүзилиўи Орта Азия халықларының әдебий тиллеринин нормаласыўындағы тийқарғы жұмыслардың бири сыпатында көрсетип өтеди.¹

Қарақалпақ тилинің алфавити менен орфографиясы бир неш рет өзгерди. Белгиленген орфографиялық нормалар тийқарында қарақалпақ тилинде орфографиялық сөзликлер де дүзилген еди. Орфографиялық сөзликлер де Қарақалпақстан Илим-изертлеў институты тәрәпинен (хәзирги Өзбекстан Академиясының Қарақалпақстандағы филиалының тарих, тил хәм әдебияты институты) исленди. Оның бириншиси 1940-жылы, екншиси хәзирги күнде пайдаланылып киятырған. 1959-жыл баспадан басып шығарылды, ал үшіншиси 1992-жылы жарық көрди.

Көпшилик халықлар тиллеринде сөзликлер дүзиў тәжирийбеси әдеўир жеткиликли дәрежеде көзге түседи. Олар халыққа мәдений жақтан хызмет етиўде белгили әҳмийтке ийе. Ал қарақал-

¹ Н. А. Баскаков «Развитие литературных языков народов Средней Азии в Советскую эпоху» (тезисы доклада на Всесоюзной научной сессий) М., 1962 с.

пақ тилинде бул жумыс халықтың сөзликлерге болған мүтәж-лығына қарамастан әдеуір артта қалып қойыуы ғана анық. Тек хәзир бул әхмийетли ис қолға алынып отыр. Әсиресе соңғы жыл-лар ишинде қарақалпақ тилинің төрт томлық түсіндірме сөз-лигиниң дүзиліп, жәмийетшиликке усынылыуы — бул халықтың мәдениет турмысындағы үлкен ўақыя болды.

Енди биз қарақалпақ тилиндеги қолда бар баслы сөзликлер-диң айырым тәреплерине тоқтап өтейик.

Қарақалпақ тилиндеги сөзликлердиң түрлери

Қарақалпақ тилиндеги сөзликлердиң барлығы да филология-лық сөзликлер болып есапланады. Оларды, өз гезегинде, неше тил-де берилиўине қарай бир тиллик хәм еки тиллик деп бөлиўге бо-лады. Бир тиллик сөзликлерге қарақалпақ тилиндеги орфография-лық сөзликлер, ал еки тиллик сөзликлерге орысша-қарақалпақ-ша, қарақалпақша-орысша аўдарма сөзликлер, қарақалпақша-орысша диалектологиялық сөзликлер хәм орысша-қарақалпақша терминологиялық сөзлик хәм т. б. киреди.

Орфографиялық сөзликлер. Әдебий тилдиң нормаларына же-герли кеўил бөлиў, оқыў, үйрениў хәм жазыў ислеринде бул нор-маларды толық басшылыққа алыў, бизиң аўызша хәм жазба түр-де бир-биримиз бенен пикир алысыў, тил арқалы қатнас жасаў жағдайымызды жеңиллестиретуғынлығы, жетилистиретуғынлығы, тилдиң, тил мәдениатының буннан былай да раўажланыўы оға-да үлкен тәсир ететуғынлығы белгили. Бунда орфографиялық нормалардың дурыс сақланыўының да орны, әлбетте, гиреўли.

Хәзирги күнде улыўма халық тәрепинен қабыл етилип, ны-замлы түрде бекитилген орфографиялық қағыйдалар китап, га-зета-журналлардың бетлеринде түрлише бурмаланып, жазыў исин-де түрлише қолланылып киятыр. Бул нәрсе жазыўда хәммеге бир-дейлик орнына хәр түрликти пайда етип отыр. Сонлықтан да орфографиялық нормалар тийкарында саўатлы хәм дурыс жазыў мәселеси қарақалпақ әдебий тилинің хәзирги жағдайдағы ел әхмийетли әмелий мәселелериниң бири болып есапланбақта.

Саўатлы хәм дурыс жазыў исинде орфографиялық сөзлик айрықша роль атқарады. Орфографиялық сөзликтин тийкарғы мақсети сөзлерди дурыс жазыўға қаратылған.

Орфографиялық сөзликлерге тилдиң лексикалық қурамындағы сөзлердиң барлығы бирден танланылмастан киргизиле бермей-ди, керисинше, оларға күнделикли жазыў исинде бираз қыйын-шылықларды туўдыратуғын сөзлер ғана енгизилиўи керек.

Хәр қандай тилдиң өзиниң айрықшалығына байланыслы ор-фографиялық жазыў нормаларында жеке айырықшалықлардың да болатуғынлығы турған гәп. Мәселен, *-ма/ме* (сыңарлары ме-нен) болымсызлық қосымталары сөзге қосылып, биригип жазы-лады да, ал сол формадағы мәниси жағынан пүткиллей басқаша

сорау жанапайлары сөзден бөлек жазылады: *алма, берме, дурыс па, жақсы ма*, т. б. Сондай-ақ орыс тилинде предлоғлар тийисли сөзлеринен бөлек жазылса, приставкалар тийисли сөзлериниң алдында қосылып жазылады. Мысалы: в школу, на уроке, входит, переписат, т. б.

Қулласы, орфографиялық сөзликлерден анау я мынау тилдин орфографиялық қағыйдаларына байланыслы болған айрықша жеуил аударууды талап ететугын жағдайлары орын алыуы керек. Оның ушын орфографиялық сөзликтиң дүзилиу исинде тилдин орфографиясындағы зөрүрли орынлар толық таңланылуы шүрт.

Орфографиялық сөзлик ҳәрекет етиуши орфографиялық қағыйдалар тийкарында дүзиледи, сонлықтан олар арасындағы бирликтин сақланған болуы керек. Онда қандай да болмасын қәтелердин көриниуи орынсызлық болып табылады.

Орфографиялық сөзлик орфографиялық нормаларды дурыс сақлап жазуу исинде кең қолланатуғын жәрдемши қуралымыз болып табылады. Анау я мынау сөздин жазылуында қыйналсақ, биз дәрниу сөзликти ашып, оннан сол сөздиң қалай жазылуы керек екенлиги тууралы түсиник алыуға тийислимиз.

Лексикография тарауында орфографиялық сөзликлердин саны көп. Орфографиялық сөзликлер көпшилик халықлардың тиллери бойынша дүзилип шықты. Олар халқымыз тәрепинен күнделикли турмыста пайдаланылып киятыр. Мәселен, И. С. Ожегов ҳәм А. Б. Шапиро тәрепинен редакторланып, 1956-жылы басып шығарылған орыс тилиниң академиялық 110 мың сөзден туратуғын орфографиялық сөзлиги. Бул орфографиялық сөзликти 1957, 1958, 1959-жыллары екнши, үшінши ҳәм төртнши басылуулары шықты. Олар биринши басылууынан ҳеш қандай өзгериссиз шығарылған еди. Ал 1963-жылы СССР Илимлер Академиясының орыс тили институты тәрепинен дүзетилип ҳәм толықтырылып, СССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы С. Г. Бархударов, С. И. Ожегов ҳәм А. Б. Шапиро редакторлығында сол орфографиялық сөзлик бесинши рет басылып шықты.

Ҳәзир кең көлемли орыс тилиниң орфографиялық қағыйдаларының айрықшалықларын толық есапқа алған усы орфографиялық сөзлик турмыста кең қолланылып киятыр.

Орфографиялық сөзликлер өзбек, қазақ ҳәм басқа түркий тиллерде де бар.

Қарақалпақ тили лексикографиясы тарауында орфографиялық сөзликлер дүзиу жумыслары екнши ұатандарлық урысқа дейинги дәуирде-ақ басланған еди. Сол жумыслардың жуумағы ретинде қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги биринши рет 1940-жылы басылып шықты ҳәм өз оқыушылары ушын жәрдемши қурал сыпатында хызмет атқарды.

Сонғы дәуирде қарақалпақ тилиниң алфавити менен орфографиясы тарауында өзгерислер пайда болды. Қарақалпақ тилиниң алфавити менен орфографиялық қағыйдалары жаңадан дүзилип

шықты. Халықтың сауатлы хәм дурыс жазыу иси орфографиялық сөзликке болған талаптарды бурынғыдан да бетер арттыра түсти. 1940-жылы шыққан орфографиялық сөзлик дәуир өзгерислерине, соңғы дәуир талаптарына жууап бере алмайтуғын болды. Енди жана орфографиялық сөзликлер дүзиу зәрүрлиги пайда болды.

Қарақалпақ тилиниң ҳазирги күнде қолланылып киятырған алфавити менен орфографиясы тийкарында Ә. Нурмуханова менен С. Нийетуллаевлар тәрәпинен «Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги» дүзилеп, ол 1959-жылы қарақалпақ мәмлекетлик баспасы тәрәпинен жарыққа шыққан еди. Сөзлик соннан берн өз оқыушыларына хызмет етип киятыр.

Орфографиялық сөзликте 1957-жылы Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети Президиумының 28-февральдағы пәрманы менен тастыйықланған қарақалпақ тилиниң тийкарғы орфографиялық қағыйдаларынан мағлыұмат берилген.

Сөзликтин басында қарақалпақ алфавитиндеги ҳәриплер, олардың дүзилиу тәртиби хәм атлары бар. Оннан кейин дауыссылардың хәм дауыссызлардың жазылыуы, түбир сөзлердин хәм қоспа сөзлердин жазылыуы, қосымталардың хәм көмекши сөзлердин жазылыуы, бас ҳәриплердин жазылыуы хәм сөзлерди өткермелеу бойынша орфографиялық қағыйдалар берилген.

Қарақалпақ тилиниң орфографиялық қағыйдаларынан соң жазылыуы бираз қыйыншылықларды туўдырыу мүмкин деп табылған сөзлердин хәм сөз дизбеклериниң алфавитлик тәртипте жайластырылған сөзлиги басланады.

Дүзиушилер тәрәпинен орфографиялық сөзликке киргизилиуе тийисли сөзлерди, сөз дизбеклерин таңлауға бир қанша дыққат аударылып; мийнет жумсалғанлығы көринеди. Бул нәрсе күнделikli жазыу исинде жазылыуы бираз ойланыуды талап ететуғын базы бир сөзлерди қамтыуға себепши болған. Мәселен, *мәйек, мәкеме, мәсләхәт, металл, мәйиж, мәндар, мәрдана, мәлхәм, мәңги* т. б. сөзлери м ҳәрибине байланысly таңланған усындай сөзлердин қатарына киреди.

Сөзликте жекке сөзлер қарақалпақ тилиниң жалғамалы қурылысына байланысly ҳәр түрли формаларында берилген. Мысалы, *қытық, қытықлау, қытықшыл, қышқыл, қышқылтым*, т. б.

Жеке сөзлер хәм олардың ҳәр қыйлы формалары менен бир қатарда сөзликте турақлы сөз дизбеклери де бар. Олар биринши компонентиниң дәслепки ҳәрибине байланысly алфавитлик тәртипте китапқа киргизилген. Мысалы: *лақабы жер жарыу лақап, лақаплы, сууық, сууық демин алыу, сууықлау сәлемләсий, көздиң қыйығын салыу, көзден өткерий*, т. б.

Дефис арқалы жазылатуғын жуп сөзлер хәм жазылыуы бираз қыйыншылық туўдыратуғын меншикли атамалар да алфавитлик тәртипте сөзликтен орын алған: *қып-қызыл, нақақтан-нахақ, нанпан, қыра-қыра, өтирик-өсек, өлип-өшип, торсторс, қыят (урыйдың аты), Ламанш. Латвия*, т. б.

Қарақалпақ тилинде гейпара сөзлердин еситилиуи менен жазылуы арасында базы бир алшақлықлар ушырасатуғынлығы белгилі. Мәселен, сөз ишинде, сөз аралығында қатар келетуғын сш, зш ұсаған сеслер айтылуында шш болып еситиледи. Бундай жағдайда морфологиялық принципти басшылыққа ала отырып, олардың айырым морфемалары сақланған түрінде жазылуы керек. Орфографиялық сөзликте қарақалпақ тили орфографиясынын усы тәрепине де кеуіл аударылған. Мысалы: *исшең, исшеңлик, қосшылық, колхоз, колхозшы*, т. б.

Айырым сөзлердин мәнисин анықлап кетиу, оқыушылар ушын қыйыншылық туўдырмау мақсетинде ондай сөзлердин тусында гейпара сөзлердин нени аңлататуғынлығы, қандай сөз дизбегинде ушырасатуғынлығы да көрсетилген. Мысалы: *қурышы* (қулақтыа қурышы қаныу), *қурылды* (қурылдап уйықлау), (*қызарың етиу*), *иллә* (иллә деп аўызды ашпау), т. б.

Орфографиялық сөзликке кирген сөзлердин ишинде ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинин лексикасына орыс тилинен орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер менен терминлер белгилі орынды ийелейди. Мысалы: *вагон, вазелин, вальс, валюта, ванна, варваризм, варварлық, вариант, роль, руль, концерт, конфета, конференция, композиция, параграф, парфомерия*, т. б.

Бир тилден екннши тилге аўысқан сөз сол тилдин нызамлылықларына енетуғынлығы белгилі. Орыс тили арқалы орыс тилинин өзинен ҳәм басқа тиллерден өткен сөзлер тилимизде керекли жерде талап етилген қосымталарды қабыл ете алады. Бул нәрсе қарақалпақ тилинин орфографиясындағы дыққат аударууды керек ететуғын айрықша орынлардын биринен есапланады. Сөзликте бундай жағдайларға байланыслы базы бир мысалларды да керуіге болады: апрель, апрельдин, апрели; антогонист, антогонистлик; картофель-картофельге, картофели, т. б.

Биз қарақалпақ тилинин орфографиялық нормаларына байланыслы сөзликке киргизилген жоқарыдағы жағдайлардан жетерли пайдалансақ, саўатлы ҳәм дурыс жазыу бойынша жумысымызды бираз жениллестириуіге мүмкиншилик алыуымыз мүмкин.

Усынын менен бирге, қарақалпақ тили бойынша дүзилген бул орфографиялық сөзликте оннан пайдаланыуда есапқа алынууы зәрүр болған көп ғана кемшиликлерди көрсетип өтиуіге де туўра келеди.

Сөзликти дүзиуде лексикографиясы тараўындағы жетискенликлер, бай тәжирийбелер толық есапқа алынбаған. Сол себепли сөзликтин сапасын жақсылауға, оннан пайдаланыу исин жеңиллестириуіге бағдарланатуғын гейпара мүмкиншиликлер китаптан орын ала алмаған. Мәселен, сөзликтин қурамы ҳәм қурылысы, оннан пайдаланыу тәртиби, көпшилик терминлердин тил услубынын қайсы тараўларына тән екенлиги ҳәм тағы басқалар туўралы мағлыұматлар китапта жоқ. Орфографиялық сөзликке киргизилетуғын сөзлерди таңлауда да үстиртинлик бар. Көпшилик сөзлер

жазылыўда ҳеш қандай қыйыншылықларды туўдырмайтуғын болса да, жазылыўы қыйынырақ деп есапланатуғын сөзлердин қатарында сөзликке киргизилген.

Мысалы: *аға, ада, адам, аз, аза, азада, ай, айтыс, алма, абай, абадан, абаданлық, абайла, абайлаў, ағза, ағыс, адалаў, адамлы, адамсыз, ажар, ажарсыз, ажарлы, азар, азатлық, азған, азна, айбатсыз, айлық, т. б.*

Бул еле а ҳәрибине байланыслы надурис таңланылған сөзлердин толық дизими емес. Усы ҳәрипке байланыслы да, басқа ҳәриплерге байланыслы да китапқа киргизилген сөзлердин, жетерли таңланылмаған топарын әдеўир муғдарда көриўге болады.

Орфографиялық сөзлик өз оқыўшыларына сөзлерди дурыс ҳәм саўатлы жазыўдың үлгисин көрсететуғын болғанлықтан, бул мәселе бойынша оған деген талап басқа сөзликлерге қарағанда да қатаңырақ ҳәм күшлирек болатуғынлығы белгилли. Сонлықтан онда ҳеш қандай қолайсызлықтын көзге түспеўи шәрт.

Сөзликте *епкин* сөзи *екпин*, *наразы* сөзи *нарыза*, *наразылық* сөзи *нарызалық*, *нәсият* сөзи *нәсийхәт*, *шубхә* сөзи *шүбхә*, *сахра* сөзи *сахыра*, *шерменде* сөзи *серменде*, *шерменде* *етиў* сөзи, *серменде* *етиў*, *шүдигар* сөзи *сүдигар*, *шүдигәрлик* сөзи *сүдигәрлик*, *пияда* сөзи *пыяда* болып надурис жазылған. Бул сөзлерди ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинин талапларына сәйкес улыўма халық тилинде қолланылып жүрген түринде төмендегише жазғанмыз мақул: *епкин, наразы, наразылық, нәсият, шубха, сахра, шерменде, шерменде етиў, шүдигар, пияда.*

Сөзликке киргизилди деген сөз сол сөздин тилдин лексикасында белгилли бир бирилк сыпатында қолланылып киятырғанылығын көрсетеди. Ал *кухня, шляпа, стенгазета, специалист* усаған сөзлер қарақалпақ тилинин лексикалық қурамында бар ма? Бизин пикиримизше, булар орыс тили лексикасына тән, олар қарақалпақ тилинде *асхана, қалпақ, дийўалы газета, қәнийге* деген сөздин мәнилерине сай келеди. Китапқа бул сөзлердин не ушын киргизилгенлиги белгисиз. Қарақалпақ тилинин орфографиялық сөзлиги болғанлықтан оған қарақалпақ тилинде қолланылып жүрген сөзлер киргенлиги мақул. Олай болмағанда, қайсы тилдин орфографиялық сөзлиги екенлиги билинбей қалады.

Дурыс, тилимизде орыс тилинен аўысқан көп ғана сөзлер менен терминлер бар. Олардың да орфографиялық сөзликтен орын алыўы бундай сөзлерди дурыс жазыўымызға үлкен жәрдем етеди. Сонлықтан қарақалпақ тилинин орфографиялық сөзлигине орыс тили арқалы аўысқан әне сондай сөзлер менен терминлер ғана кириўи керек.

Бундай сөзлердин көпшилиги сөзликтен орын алған. Бул жүдә жақсы. Қарақалпақ тилинин орфографиялық нормаларынын талапларына сәйкес орыс тили арқалы аўысқан сөзлер, тийкарынан алғанда, орыс тилиндеги түринде, ал гейпаралары қарақалпақ тилине базы бир өзгерислер менен қабыл етилген түринде қолла-

нылып киятыр. Мысалы: *минута-минут, секунда-секунд, санаторий-санатория*, т. б.

Сөзликте усындай сөзлерди жүдә сабырлы түрде терип киргизәү керек еди, тилекке қарсы, бундай сөзлердиң көпшилиги китапта жоқ. Олардың айырымлары, хәттеки, надурис жазылған. Мәселен, *значок* сөзи *значек* түринде, *унтер-офицер* сөзи *унтер офицер* түринде берилген. Бул жерде қарақалпақ тилиниң тийкарғы орфографиялық қағыйдаларынан қысқаша мағлыұмат берилгенде, дүзиўшилер, әлбетте, оқыўшыларға усы орфографиялық қағыйдаларды басшылыққа алыў керек екенлигин ескертип өтиўди де, сөзликтің сол тийкарға қурылғанлығын ескертиўди де көзде тутқан болыўы сөзсиз. Солай бола турса да, орфографиялық қағыйдалардың китапта надурис иске асқанлығы дым түсиниксиз. Мәселен, орфографиялық қағыйдаларда *педагог-педагогтан* деген мысал орыс тили арқалы кирген сөзлерге қосымтаның қалай жалғаныўы керек екенлиги бойынша үлги ретинде көрсетилген. Усыған қарамастаан, сөзликте *округ-округке, округтен* түринде жуўан буўынға жинишке қосымта жалғаўлы тур. Бундай жағдайда барлық ўақытта да *округ-округқа-округтан* болыўы орфографиялық қағыйдалардың талабына жуўап бола алады.

Көпшилик қоспа сөзлердиң жазылыў орфографиясы сөзликте надурис берилген. Мәселен, *ар намыс, эне мине, кем кемнен, бирең сараң, көк көмбек* түринде бөлек жазылып көрсетилген болса, *қолда-аяқта, қол-қанат* усаған сөзлер *қолаяқта, қолқанат* түринде дефиссиз қосылып жазылып кеткен. Гейпара дефис талап етилмейтуғын *қол асты, көре сала, тал түс*, сөзлер дефис арқалы жазылған. Бул сөзлердиң *көз асты, оқый сала, дүт тоғай*, сөзлерден хеш қандай айырмасы жоқ. Олар фонетикалық жақтан да, семантикалық жақтан да дефистің жазылыў зәрүрлигин туўдырмайды, сонлықтан бул сөзлерди дефиссиз жазыў түринде пайдаланған мақул.

Оның үстине, орфографияның талабына муўапық бөлек жазылыўы керек болған бир қанша сөзлер қосылып жазылып көрсетилген. Мысалы: *сорықайнаған, сорықайнай, жеккөрийшилик, жеккөрий, базы бирей*, т. б.

Айырым фонетикалық жақтан да, семантикалық жақтан да биригип кеткен сөзлер гә биригип, гә айырып жазылып жиберилген. Мәселен, аўизеки, жүзеки деген сөзлер бир-бирине жүдә усас, олардың фонетикалық ажыралмаслығы да, лексикалық-семантикалық ажыралмаслығы да бирдей. Усыған қарамастан сөзликте олардың бириншиси аўизеки, ал екиншиси жүзеки түринде алынған. Олардың екеўи де биригип жазылыўы керек. Ал дәлдал сөзин хеш қандай бөлек жазыўға тийкар жоқ, бирақ ол китапта дәл-дал түринде дефис арқалы бөлинген. Тилимиздеги қыймайысы шығыў деген сөз дизбегиндеги қыймайысы деген сөздиң фонетикалық хәм лексикалық-семантикалық ажыралмаслығы оғада әпиўайы-ақ сезилип турады, бирақ оның сөзликте қый

майысы шығыу түрінде берилиуи дым қолайсыз. Бул сөзди сөзликке қарап қый майысы түрінде емес, ал бириктирип жазыуымыз керек.

Көпшилик жағдайларда оқыушыларға қыйыншылық туўдыратуғын мәселелердин бири орыс тили хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден келген сөзлерде пәт мәселеси болып табылады. Пәт сөздин мәниси менен де тиккелей байланысly. Айырым сөзлерде пәттин орнын өзгертиу арқалы сөздин мәниси пүткиллей өзгерип те кетиу мүмкин. Сонлықтан сөзликлерге кирген орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан, сондай-ақ гей-пара пәттин орнын белгилеп кетиу зәрүрлиги бар сөзлерде пәт түсетуғын буўынды нусқап өткен пайда болады. Қарақалпақ тилиниң бул орфографиялық сөзлигине пәтли буўынды көрсетип өтиу зәрүрлиги бар орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан көп ғана сөзлер менен терминлер енгизилген, бирақ оларда бул нәрсе дыққаттан шетте алып қойған.

Қитапта буннан да бир қанша кәмшиликлер бар. Әлбетте, орфографиялық сөзликте усындай қәтелердин жиберилиуи өз оқыушысын әдеуир шатастырады да, қыйналдырады да.

Нызамлы түрде бекитилген орфографиялық нормаларды басылыққа алыу, оны жазыу исинде әмелий иске асырыу бизин хәр биримиздин тиккелей ўазыйпамыз болып табылады. Олай болмағанда, ким көринген өзинше жазып, әдебий тилдин нормалары бузылыуға шекем барып жетиуи мүмкин. Бул, өз гезегинде, әдебий тилдин хәзирги заман талабына сәйкес раўажланыуын әдеуир үзилiske түсиретуғыны сөзсиз.

Қитап, газета-журналлардын бетлеринде қарақалпақ тилиниң орфографиялық қағыйдаларынан жетерли пайдаланбау, жазыуда хәр түрликке жол қойыу бул мәселе бойынша тийисли әмелий илажларды көриуге мәжбүрлейди. Әсиресе баспа сөз бетлеринде жазыуға айырықша итибар берип, нызамлы түрде қабыл етилген орфографиялық қағыйдалардын толық сақланып жазылыуын тәмийин етиуге тийислимиз.

Хәзир республикамызда Өзбекстан Илимлер Академиясынын Қарақалпақстан бөлиминиң тил хәм әдебият институтынын бир неше бөлимлери, Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тили кафедралары, муғаллимлердин билимин жетилистириу институтының айырым кабинетлери усаған мәкемелер қарақалпақ тилиниң мәселелери менен шуғылланады. Қарақалпақ тилиниң хәрекет етиуши орфографиясынын жазыуда дурыс қолланылыуын бақлап барыу, тийисли илажларды нускау бул мәкемелердин айрықша дыққат орайында турыуы лазым. Жазыуда көринип қалған хәр қандай қолайсыз жағдайлар өз ўақтында көрсетилип, халық көпшилигине жеткерилип барылыуы тийис.

Әмелий илажлардын бири сыпатында қарақалпақ тилинде лексикографияның хәзирги талапларына жууап берерликтей арнаулы орфографиялық сөзлик ретинде қарақалпақ тилиниң орфо-

графиялық сөзлиги жаңа басылыуда жарық көрді. Онда бұл жағдайлар белгилі дәрежеде есапқа алынған.

Аударма сөзлік. Бұл сөзлік те әмеліі жақтан кең қолланылатуғын сөзліклердің тийкарғы түрлерінен есапланады. Аударма сөзліклер көпшілік халықтардың тиллерінде бар. Булардың ишінде көбірек көзге түсетуғыны хәм кең қолланылатуғыны орыс тилинен я орыс тилине аударуы жолы менен дүзилген сөзліклерден ибарат.

Қарақалпақ тилинде бундай сөзліклер дәслепки дәуірлерде турмыс талабы тийкарында пайда болды.

Биринши орысша-қарақалпақша сөзлік Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров хәм У. Н. Қожуровлар тәрепинен дүзилген. Ол 1947-жылы Москвада басып шығарылды. Сөзликте 30 000 сөз бар.

Сөзлик, тийкарынан алғанда, орыс тилинен қарақалпақ тилине аударуышылар хәм орыс тилин үйрениушилер ушын арналған. Буны дүзиушилердің өзлери де көрсетип өтеди¹.

Сөзликте редактордың алғы сөзинен кейин оның қурылысы, материаллардың жайластырылыуы, оның соңынан шәртли қысқартуы белгилери хәққында мағлыұматлар бериледи.

Бұл орысша-қарақалпақша сөзлік орыс жазуы тийкарында 1940-жылы қабыл етилген алфавит бойынша дүзилген. Онда күнделикли турмыста жийи қолланылып киятырған орыс сөзлери менен терминлери орын алды. Олардың мәнилери мүмкин болғанынша қарақалпақ тилине аударылып, ал қарақалпақша сьнары жоқлары сол орыс тилиндеги түрінде бериледи, хәттеки түсиникли болуы ушын бундай сөзлер я терминлер қауыс ишинде түсиндириледи де, Мысалы:

бидән, **бидон** (суық нәрселер ушын қаңылтырдан исленген ыдыс); **бидон** для молока—сүт салатуғын бидон (ыдыс); **биение** ср. соғуы, тебиуы; **биение** пульса тамырдың соғуы (тебиуи); **биение** сердца-жүректің соғуы (тебиуи)²

Атлық сөзлер, әлбетте атау формасында, ал **фейил** сөзлер орыс тилинде инфинитив түрінде, қарақалпақша аудармасында хәрекет аты формасында берилген. Бұл нәрсе еки тилдеги сәйкес грамматикалық формаларды салыстыра үйрениуде үлкен әхмиетке ийе екенлиги сөзсиз.

Сөзликте **гейпара** анау я мынау сөзге байланыслы фразеологиялық сөз дизбеклери де киргизилген. Олар арнаулы белги менен /◆/ жеке мәнилерден кейин бериледи. Мысалы:

Копить 1. Түтеу; 2. ыслау, 3. ысқа ыслау, сүрлеу;

△ **Копить** небо сөйл. санда бар да, сыпатта жоқ³,

Сөзлер қайсы услубқа тән екенлиги, турмыстың қайсы тара-

¹ Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров и У. Н. Қожуров, Русско-каракалпакский словарь, под редакцией Н. А. Баскакова, М. 1947, 8-бет.

² Н. А. Баскаков, С. Б. Бекназаров и У. Н. Қожуров, Русско-каракалпакский словарь, под редакцией Н. А. Баскакова, М. 1947, 46-бет.

³ Сонда, 292-б.

Ұында қолланылатуғынлығы туўралы да ескертиледі. Бул нәрсе сөзликке кирген сөз яки терминлерди толығырақ түсиниўге ҳәм қолланыўға жәрдем етип отыр.

Орыс тилинде пәт қарақалпақ тилиндегиге қарағанда да сөз мәнисине күшлирек тәсир етеди ҳәм сөздеги орны да турақсыз сыпатқа ийе. Сонлықтан сөзликти дүзиўшилер бул мәселеге айырықша әҳмийет берип, ҳәр бир сөздеги пәтли буўынды белгилеп барған.

Сөзликтң ақырында баслы географиялық атамалардың орысша ҳәм қарақалпақша дизими бар. Олар да алфавит тәртиби менен жайластырылған.

Булардың барлығы да сөзликтң аўдарма сөзликлер ишинде белгилди орынға ийе сөзлик екенлигин көрсетеди.

Бул сөзлик лексикологиялық тәжирийбелер тийкарында дүзилген дәслепки орысша-қарақалпақша сөзлик сыпатында кеңнен пайдаланылып келди ҳәм пайдаланылып киятыр.

Усының менен бирге, сөзликте кемшиликлер де бар. Олар гейпара орыс сөзлери менен оған берилген қарақалпақша мәнилери арасындағы алшақлықларда, гейпара сөзлердин орыс тилиндеги түринде қолланылмаўына қарамастан қарақалпақша сынарлары қосымша усынылыўында, гейпараларының орыс тилиндеги түри қолланылып келиўине қарамастан, тек түсиник берилип кетиўинде, жийи қолланылатуғын болса да, айырым сөзлердин омонимлик қатарларына кеўил бөлмеўшиликте, орфографиялық қәтеликлерде ҳәм т. б. көринеди. Мәселен, «б» ҳәриби бойынша сөзликке кирген сөзлердин ишинде бок деген сөздин биринши мәниси **жанбас** деп берилген. Ал ол **жанбас** емес, **қырын** деген мәниде болыўы керек. Баян деген сөздин жазба жумыстың бир түри мәнисиндеги омонимлик қатары жийи қолланылыўына қарамастан, сөзликке кирмей қалған, **барышня**, **булавка** деген сөзлер орыс тилиндеги формаларында қарақалпақша берилип, қаўыс ишинде түсиндирилген, **белила** деген сөз сол түринде қолланылып киятырған болса да, солайынша қарақалпақша да берилмей, тек қаўыс ишинде түсиндирилген т. б.

Екинши орысша-қарақалпақша сөзлик 1962-жылы баспадан шықты. Ол Т. С. Сафиев тәрәпинен дүзилген. Сөзлик сегиз жыллық ҳәм орта мектеп оқыўшыларына арналған. Сонлықтан оған мектеп оқыўшылары ушын зәрүрли деп табылған ең жийи қолланыўшы сөзлер менен терминлер киргизилген. Бундай сөзлердин жийи ушырасатуғын мәнилери есапқа алынған. Сондай-ақ ол мектеп сөзлиги болғанлықтан, оқыўшылардың орыс тилин үйрениў исине жәрдем етиў мақсетинде, анаў, я мынаў сөз грамматикалық формаларда өзгертилип те алынады, сөз мәнилери эпиўайы сөз дизбеклеринде ҳәм жеңил гәплерде түсиндириледі. Мысалы: **встать** буд. вр. **встану**, **встанешь** (сов). **турыў**, **встать** **рано**

утром-азанда ерте турыў. 2. үстінде турыў; шығып турыў; он встал на стул-ол стулға шығып турды: 3. перен, пайда болыў. тууыў. турыў, перед нами встал этот вопрос бизиң алдымызда мына мәселе тур¹.

Сөзлик мектеп оқыўшылары ушын арнаўлы түрде дүзилген биринши орысша-қарақалпақша сөзлик сыпатында мектеп турмысында жәрдемши қурал хызметин атқарып киятыр.

«Қарақалпақ тилиндеги аўдарма сөзликлердин ишинде дыққат аўдарыўды талап ететуғын сөзликлердин бири-қарақалпақша орысша сөзлик. Ол Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар тәрәпинен дүзиллип, Н. А. Баскаковтың редакторлығында 1958-жылы Москвада басылып шықты. Орысша қарақалпақша сөзликтегидей-ақ, бунда да 30000 ға жақын сөз хәм терминлер бар². Сөзлик хәзирги қолланылып киятырған алфавит хәм орфография тийкарында дүзилген.

Бул сөзлик те, әдеттегидей, редактордың алдыңғы сөзи, қурылысы хәм шәртли қысқартыўлар дизими ҳаққындағы мағлыўматлар менен басланады. Оның кейнинен қарақалпақ әдебий тилиниң хәзирги алфавити берилген. Сөзликке қосымша географиялық атамаларының алфавитлик дизими, қарақалпақша ер хәм ҳаял-қызлардың атлары, қарақалпақ қәўимлери менен урыўларының атамалары, Н. А. Баскаков тәрәпинен жазылған «Қарақалпақ тили грамматикасының очерки» и Т. С. Сафиев тәрәпинен дүзилген «Орфографиялық гилт», сондай-ақ ески жыл, ай, күн атлары, ески узынлық хәм аўырлық өлшеў бирликлериниң атамалары киргизилген.

Булардың барлығы да қарақалпақ тили сөзлигин, қарақалпақ тилиндеги лексикалық бирликлери толығырақ түсиндириўге, қарақалпақ тилин үйрениўге жәрдем ететуғынлығы өзсиз.

Бул сөзлик қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы барлық сөзлер болмаған менен де, оның көпшилик бөлегин өз ишине алған.

Онда күнделикли турмыста қолланылып киятырған сөзлер менен терминлер қарақалпақша хәм орысша түсиндирилген.

Хәр қандай сөз, мүмкин болғанынша, өзине тән мәнилеринде алынған. Мысалы:

аш 1 открывать, раскывать, отпирать; есик аш-открыть двери
2) развертывать; развязывать (напр, сверток), кеўил аш. а) веселиться; б) подниматься (о настроении; уйқы аш-разгонять сон,

¹ Т. С. Сафиев. Русско-каракалпакский словарь. А. Турабаевтын редакторлығында М., 1962. 94-бет.

² Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар. Қарақалпақша-орысша сөзлик, профессор Н. А. Баскаковтың редакторлығында, М., 1958. 5-бет.

³ Д. С. Насыров, К. У. Убайдуллаев хәм басқалар. Қарақалпақша-орысша сөзлик, профессор Н. А. Баскаковтын редакторлығында, М. — 1958. 5-бет.

ашып айт-говорить ясно, открыто; айыбын аш-выявлять, вскры-
вать чей-л. порок¹.

Бунда сөздің еркин мәнісі де, фразеологиялық байланысы мәнілері де қамтылады. Усы арқалы сөздің түрлі лексикалық мәнілері ашылады. Сөзлікті дүзіушілер қарақалпақ тилинде сөз мәнісінің міне усы тәрептеріне айрықша кеуіл аударған, лексикографиядағы аударма сөзліклер дүзіу тәжірийбелерінен пухта пайдаланған.

Басқа тиллер арқалы қарақалпақ тилинің сөзлік құрамына кирген сөзлер менен терминлер қарақалпақ тилинің нызамлылықларына сәйкес түрлі формаларда өзгертилип қолланылып киятыр. Бундай сөзлердің усы айрықшалықлары да есапқа алынған. Мысалы:

докторнат-докторант

докторлық 1 — (занятие, специальность доктора;

докторский; докторлық диссертация жақлау, қорғау, защита диссертации на соискание ученой степени доктора (наук); *докторлық дәрежеде* докторская степени доктора (наук); *докторлық дәрежеде* докторская степень; 2) *врачевание*².

Бул сөзлік қарақалпақ лексикографиясы бойынша биринши тәжірийбе болуына қарамастан, сапалылығы сөзлік сыпатында қолланылып киятыр.

Усының менен бирге, сөзлікте айырым белгилеп өтиуди талап етеуғын орынлар да бар. Мәселен, гейпара терминлердің қарақалпақшасы болуына қарамастан, қарақалпақ тилинің сөзлік құрамындағы термин сыпатында берілген, *кавыки-кавычка, кавер на-каверна, площадь-площадь*, т. б. Бул терминлер хәзіргі заман қарақалпақ тилинде *тырнақша, тесик, майдан* деген түрлерінде қолланылады. Оннан қалса, *тырнақша, майдан* деген терминлер *кавычка, площадь* деп аударылып, сөзлікте алфавитлик тәртіби менен тағы да қайталанарды.

Сондай-ақ географиялық атамаларды сөзлікке киргизгенде олардың қайсы тәрепінен қарап таңланғанлығы белгисіз болып қалады. Олар аймақтық принципке байланысы таңланылған ба я болмаса улыұмалық принципке байланысы таңланып алынған ба алфавитлик тәртіпте берилиуінен басқа белгили бир система жоқ сыяқлы. Географиялық атамалардың ишинде дүньяға белгили Днепр, Дон, Дунай, Енисей дәрьялары менен бирге Есим өзек те, Көк өзек те бар. Куба, Қазақстан усаған атамалар қатарында Вена, Вильнюс, Владивосток усаған қала атлары менен бирге Гөне Нөкис те берілген.

Әлбетте, бундай жағдайда я дүньяға белгили географиялық атамаларды, я Қарақалпақстан аймағына байланысы география-

¹ Сонда 65-бет.

² Д. С. Насыров К. У. Убайдуллаев хәм басқалар. Қарақалпақша-орысша сөзлік, профессор Н. А. Баскаковтың редакторлығында. М., 1958. 175-бет.

лық атамаларды сөзликке киргизген мақул болыуы керек. Ондай болмағанда тек аўызға түскени ғана кирип, ал ақмийетлиреги, танымалылырағы қалып қоятуғыны сөзсиз.

Улыуа алғанда, қарақалпақша-орысша бул биринши сөзлик алдына қойылған тийкарғы талапларға жууан береди.

Қарақалпақ тилиниң лексикографиясы тарауында исленилген қунлы жумыслардың бири орысша-қарақалпақша үлкен аударма сөзликтен ибарат. Бул жумыс «Совет энциклопедиясы» баспасы тәрпинен 1967-жылы Москвада басып шығарылды. Сөзлик Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебият институты тәрпинен таярланылған.

Сөзлик Н. А. Баскаковтың редакторлығында жарыққа шықты. Онда 47000 ға жақын сөз бар. Бул үлкен аударма сөзлик басқа аударма сөзликлерге қарағанда көп ғана сапалық айырмашылықлары менен сыпатланады. Олар жумысқа орыс хәм қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы лексикалық бирликлердиң толығырақ кириуинде, олардың мәнилик жақтан хәр тилдиң өзине тән айырмашылықлары есапқа алынған түринде толық хәм дурыс аударылып берилиуинде, сөзликти дүзиу исинде лексикография тарауындағы хәзирги заман жетискенликлериниң пухта пайдаланылыуында хәм тағы басқа усыған усаған тәрплеринде көринеди.

Сөзликке тек жеке сөзлер ғана емес, ал соның менен бирге күнделикли турмыста жиий қолланылып киятырған көп ғана фразеологиялық сөз дизбеклери де, арнаулы терминологиялық атамалар да, т. б. кирген.

Орыс тилин дурыс пайдаланыуда есапқа алыныуы зәрүрли болған хәр бир сөз хәм турақлы сөз дизбегиниң айырым жағдайлары дүзиушилер тәрпинен сөзликтен пайдаланыушының дыққатына орынлы түрде усынылады. Мәселен, орыс тилинде базы бир сөзлер тек көплик санда ғана ушырасады, базы бир сөзлер гәп ишинде хәш қандай сеплик жалғауларын қабыл етпейди, т. б. Бул нәрсе орыс тилин қарақалпақ тили менен салыстырғанда баслы айырықшалықлардың бири сыпатында көзге түседи хәм қарақалпақ оқушыларын гейде бираз қыйыншылықларға ушыратады. Сөзликте бундай орынлар жүдә дурыс көрсетилген.

Мысалы: кафе С. нескл. кафе, очки только мн. көз әйнек; носить — о көз әйнек кийиу, ходить в очкак көз әйнек кийип жүриу².

Бул жумыстың сапалылығына байланыслы толып атырған усындай мысалларды келтире берюге болады.

Сөзликте жекке-сийрек кемшиликлер де ушырасады. Мәселен, сөзликте машинистка сөзи мынадай деп түсиндириледі:

Машинистка ж. машинистка (машинкада басыушы ҳаял).¹

¹ Русско-каракалпакский словарь М., 1967. 333-бет.

² Сонда, 624-бет.

³ Сонда. 417-бет.

Әлбетте, машинкада басыушы тек қаял ғана емес, қыз да болуы мүмкін. Қарақалпақ тилинде қаял хәм қыз деген сөзлердиң бир-биринен мәнилик айрықшалықлары бар. Сонлықтан машинистка деген сөзди қауыс ишинде машинка басыушы қаял-қыз деп түсиндирген мақул болуы керек. Сондай-ақ мастер-сөзине байланыслы орыс тилиндеги дело мастера боится деген мақалдың қарақалпақ тилиндеги сәйкес түрлериниң бири сыпатында сөзликте отынды шапқан адамына жақтыр емес, ал отынды шапқанға жақтыр түринде қәлиплескен. Демек, әдебий тилдиң талапларына сәйкес бундай жағдайлар да дыққаттан тыс қалмауы керек.

Қарақалпақ лексикографиясы тарауында биринши рет пайда болып отырған усынша үлкен жумыстағы бундай киши-гирим кемшилиқлер сөзликтиң бақалылығына елеули тәсир жасай алмайды. Жумыс қалың көпшиликтиң күнделикли турмысында оғада үлкен әҳмийетке ийе болып отыр. Ол хәзир барлық кәсип ийелери тәрәпинен кеңнен пайдаланылмақта.

Диалектологиялық сөзлик Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги Н. А. Баскаков тәрәпинен дүззиліп, диалектологиялық текстлер менен бирге «Қарақалпақ тили» деген ат пенен 1951-жылы Москва қаласында басылып шықты. Ол академик В. И. Гордлевский тәрәпинен редакторланған. Бул китап автордың 1926-жылдан баслап алып барған жумысларының бир бөлегинен ибарат.

Китапта Қарақалпақстан аймағында жүргизилген илимий экспедициялар дауамында халық дәрәтпеси шығармалары бойынша халық аузынан жыйнап алынған диалектологиялық материаллар белгили изге түсирилип, орыс тилине аударылып бериледи. Оннан кейин сол текстлерге арналып 84 беттен ибарат қысқаша қарақалпақша-орысша диалектологиялық сөзлик жайластырылған.

Сөзлик, тийкарынан алғанда, еки тиллик аударма сөзлик қатарынан орын алады. Бирақ жоқарыда сөз етилген сөзликлерден айырмасы диалектологиялық материаллар тийкарында, диалектологиялық мақсетте дүзилген. Сонлықтан оны қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги деп атаймыз.

Сөзликтиң айырықша транскрипциялық белгилер менен жазылуы анау я мынау диалектик айрықшалықларды анықлауда хәм үйрениуде үлкен әҳмийет тутып отыр. Хақықатында да, хәр қандай диалектологиялық сөзликлер, әдетте, усылай белгили бир транскрипциялық белгилер менен дүзилген болуы керек. Бул нәрсе диалектлер арасындағы ең нәзик айырмашылықларды да аңлауға мүмкиншилик береди.

Усының менен бирге бул сөзликтиң бир артықмашылығы сонда, ондағы анау я мынау сөз белгили бир ески хәм хәзирги түркий тиллер бойынша жазба әдебиятларда сәйкес сөзлер менен салыстырылады. Мысалы:

ав-у 1, свешиваться; 2. переваливать через край, 4,3. опроки-

дываються 48; перевернуться; 4 перен. вернуться 75; СН ав, Мк а 11. 43¹.

Бунда рим цифры оның сөзликте бесинши омоним екенлигин, орысша аудармасынан кейинги араб цифры сол материалдын кимнен жазып алынғанлығын (диалектологиялық материаллар жазып алынған адамлардың дизими араб цифры менен китаптың ақырында көрсетилген), СН, МК қайсы жазба әдебиетларда қайсы формада ушырасатуғынлығын көрсетеди. СН, МК сол әдебиетлардың шөртли қысқартылған белгилеринен ибарат.

Бирақ сөзликте диалектлик айырықшалығы менен сыпатланатуғын анау я мынау сөздин қарақалпақ тилинің еки диалекти арасында қандай айырмашылыққа ийе екенлиги көрсетилмеген. Егер усы мәселе де белгиленип өтилгенде, диалектлер арасындағы лексикалық, фонетикалық хәм грамматикалық өзгешеликлер бирден көзге түскен болар еди.

Диалектологиялық текстлер менен сөзликті өз ишине алатуғын бул мийнет қарақалпақ тил билими тарийхында үлкен роль атқарып киятыр. Қарақалпақ тили ҳаққында көпшилик мәселелерди шешіу исинде бул материаллар илимий хәм әмелий жақтан гиреули орынға ийе.

Автор китапқа жазған алдыңғы сөзинде қарақалпақ тилинин диалектологиясы бойынша жыйналған бул материаллардың қарақалпақ фольклорын изертлеушилер ушын да әҳмийетке ийе екенлигин көрсетип өткен еди.² Хәқыйқатында, ол тек қарақалпақ тилин ғана емес, ал оның әдебиатын изертлеу ушын да бай материал болды.

Терминологиялық сөзлик. Илим хәм техниканың рауажланыуына байланыслы олардың хәр қыйлы тарауларында ушырасатуғын терминлерден дүзилген сөзликлер терминологиялық сөзликлерден ибарат. Бундай сөзликлерде белгили бир илим я техника, т. б. тарауынан алынған терминлердин мәниси түсиндириледі де, гейпара жағдайларда хәттеки оның этимологиясы хәққында да мағлыұмат бериледи. Мәселен, Л. И. Тимофеев хәм Н. Венгров тәрәпинен дүзилген «Әдебиат таныу терминлериниң қысқаша сөзлигинде» абзац деген термин былайынша баянланады:

«Абзац (от нем. *alsatz*) часть текста от одного отступа, красной строки до следующего. Например, два абзаца в рассказе Л. Н. Толстого «Косточка»:

Ваня побледнел и сказал: «Нет, я косточку бросил за окошко». И все засмеялись, а Ваня заплакал¹.

Терминологиялық сөзликлер бир тиллик те, еки тиллик те болыуы мүмкин. Биз жоқарыда мысал алған терминологиялық сөз-

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. I. М., 1951.

² Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. I. М., 1951. 317-бет.

³ Л. И. Тимофеев и Н. Венгров. Краткий словарь литературоведческих терминов, издание третье, исправленное и дополнение. Москва, 1958. 5-бет.

лик тек орыс тилинде ғана дүзилген бир тиллик терминологиялық сөзликтен ибарат.

Орта Азиядағы көпшилик түркий тиллер бойынша дүзилген сөзликлер, улыўма алғанда, еки тиллик сөзликлер болып есапланады. Олар көбинесе орысша-миллий болып келеди. Бундай сөзликлерде терминлер дәслеп орыс тилинде бериледи де, кейин анаў я мынаў миллий тилдеги сәйкес қолланылып киятырған түри алынады.

Мысалы:	Абсолютная рента	абсолют[ик рента
	Абсентеизм	абсентеизм
	Авантюра	авантюра
	Аварцы	аварлар ¹

Турмыста ҳәр қыйлы илим ҳәм техника тараўлары бойынша дүзилген бир неше терминологиялық сөзликлер бар. Мәселен, физика, биология, химия, математика, лингвистика, география, т. б. бойынша.

Қарақалпақ тилинде белгили бир илим тараўы бойынша дүзилген орысша-қарақалпақша еки тиллик терминологиялық сөзликлер ғана бар. Олардың дәслепкилери физика, математика, ботаника, зоология, тил билими усаған илим тараўлары бойынша ұатандарлық урысқа шекемги дәўирде дүзилген. Бул дәслепки грамматикалық сөзликлер көбинесе мектеп турмысындағы зәрүрлик тийкарында дөреген. Олар көлеми жағынан киши китапшалардан ибарат еди. Биз қарақалпақ тилиндеги терминологиялық сөзликлердиң тек бирли-ярымына ғана сыпатлама берип өтиўди мақул көрип отырмыз, өйткени олардың барлығы да ертеректе дөретилген сөзликлер болғанлықтан, алдына қойған мақсети, дүзилиси, көлеми ҳәм сапасы жағынан дерлик бир сыпатқа ийе деўге болады.

Қарақалпақ тилиниң лексикографиясы тараўында белгили бир илим тараўы бойынша дүзилген сөзликлердиң қатарына «физика терминлериниң орысша-қарақалпақша сөзлиги» киреди.

Бул сөзлик еки тиллик терминологиялық сөзлик болып есапланады. Ол С. Б. Булатов тәрәпинен дөретилип, Қарақалпақ мәмлекет баспасы арқалы 1939-жылы басып шығарылған.

«Физика терминлериниң орысша-қарақалпақша сөзлиги» латын алфавити тийкарында дүзилген. Онда физика илими тараўында қолланылатуғын орысша атамалары алфавит тәртиби бойынша дәслеп бериледи де, кейин сол терминниң қарақалпақша атамасы келеди. Егер термин сөзиниң қарақалпақша сыңары болмаса, оның орыс тилиндеги түри сол дәўирдеги латын алфавити ҳәм орфографиясы тийкарында солайынша алынған. Ал орыс тилиндеги анаў я мынаў физикаа термининиң қарақалпақша ата-

¹ Терминология сөздиги екнши китап. Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, Алматы, 1950. 7-бет.

масы болса, онда сол атама турмыста қолланылып жүрген түрінде берилген.

«Физика терминлериниң орысша-қарақалпақша» сөзлигинен мысаллар келтирип өтейик:

Волновая оптика	Folgbn optikasb
Волновая поверхность	Folgtnlb bet
Волновый пакет	Folgbn paketi
Волновая теория	Folgbn teorijasb
Волновое число	Foldbn sanb
Волномер	Folgbn olsevis
Волны вероятности	bgtbmailbg tolgbnlar
Волны фазовой длины	Fara uzbnlbbq tolglnlar b
Волосный гигрометр	Saslb gijgromotr
Волчок	Zbrbldaibg

Бул мысаллардан-ақ орыс тилиндеги терминлердин қарақалпақша сынарлары барлары қарақалпақ тилине аударылыў түрінде, ал қарақалпақша сынарлары жоқлары орыс тилиндеги түрінде сол дәуирде қолланылған алфавит хәм орфография тийкарында алынғанлығы көринип тур.

Физика илимий тараўы бойынша бул сөзлик шыққанға шекемги дәуир қарақалпақ тили лексикографиясы бойынша жумыслардың дерлик жаңа ғана басланған физика усаған айырым илим тараўларының қарақалпақ халқының турмысында жаңа ғана раўажлана баслаған дәуири еди. Оннан бери халқымыздың турмысында, ири-ири өзгерислер болды, физика илими қарақалпақ халқының турмысына енди. Мектеплерде физика сабағы бойынша сабақлықлар пайда болды. Халықтың физика илими бойынша кен түсиниги дөретеди. Булардың барлығы да физикалық терминлердин қарақалпақ тилинде бурынғыға қарағанда әдеўир-дәрежеде өзгериўине, орнығыўына, қәлиптесиўине хәм раўажланыўына алып келди.

Сонлықтан да бул «Физика терминлериниң орысша-қарақалпақша сөзлигинде» физика илимий тараўы бойынша ҳәзирги қәлиплескен терминлер менен салыстырып қарағанда бираз алшақтықты пайда ететуғын жағдайлар көзге түседи. Мысалы:

Быстрота распада —	Taralbv ragganlbgb
Вероятность —	Bgtbmailbg
Бегущая волна —	Cuvbrbs totgbnb
Вихровое кольцо —	Jjirme sagbjnasb

Солай да С. Б. Булатов тәрепинен дүзилген бул «физика терминлериниң орысша-қарақалпақша сөзлиги» физика илимий тараўы бойынша алып барылған жумысларда әмелий жақтан белгили әҳмийетке ийе болып келди.

Қарақалпақ тилинде математика терминлери бойынша орысша-қарақалпақша терминологиялық сөзлик те 1939-жылы Қарақалпақ мәмлекет баспасы тәрәпинен басылып шықты. Бул сөзликти О. Бөлешев хәм Г. Қаниевлер дүзген. Сөзликте математика тараўында жийи қолланылып киятырған айырым терминлер орысша хәм қарақалпақша берилген. Олар да латын алфавити менен жазылған. Мысаллар келтирейик:

Конечная величина	Sekli sama
Конечная группа	Sekli gruppa
Конечная дуобь	Sekli bolssek
Конечное значение	Sekli menis
Конечное инвариант	Sekli inbariant
Конечная множествс	Sekli konlik
Конечное линия	Sekli sbzbg
Конечная прогрессия	Sekli progressija
Конечная точка	Sekli toska

Бунда орыс тили арқалы алыныўға тийис болған терминлер олардың қарақалпақ тилинде қолланылыўына сәйкес я орыс тилиндегиси түринде, я қарақалпақ тилине аўдарылып алынған.

Математика бойынша дүзилген «Математика терминлериниң орысша-қарақалпақша сөзлигинде» де терминлердин ҳазирги жағдайы менен салыстырып қарағанымызда көзге түсетуғын алшақлықты жийи көриўге болады. Бул, әлбетте, қарақалпақ тили терминологиясының соңғы дәўирде айтарлықтай раўажланыўы хәм терминлер қабыл етиўдин қәлипlesiў дәрежеси менен байланыслы.

Қарақалпақ тилиндеги терминологиялық сөзликлердин барлығына да характерли нәрсе олардағы терминлердин көпшилигиниң ҳазир пүткиллей өзгерип кеткенлиги, олардың орнынан қәлиплескен терминлердин қабыл етилгенлигинен ибарат.

Соның менен бирге, бул терминологиялық сөзликлерде олардың қурылысы хәм пайдаланыў тәртиплери ҳаққында ҳеш қандай мағлыўматлар жоқ. Бул нәрсе олардан пайдаланыў исинде бир аз қыйыншылықларды туўдырып келгенлиги сөзсиз.

Қарақалпақ тилиндеги терминологиялық сөзликлердин латын алфавити менен жазылыўы, көпшилик терминлердин надурис алыныўы хәм т. б. жағдайлары олардың турмыста пайдаланыў дәрежесин жүдә шеклеп отыр. Оның үстине олар табылмайды да.

Айырым илим тараўлары бойынша жеке-жеке терминологиялық сөзликлердин, сондай-ақ илим хәм техника тараўы бойынша қолланылатуғын улыўма терминлердин сөзликлерин дәретиў бул оғада бақалы жумыс болып табылады.

Терминологиялық сөзликлер дүзиў мәселеси ерте ўақытлардан ақ басланған болса да, кейинги ўақытларда бул жумыс биротала үзилiske түсип қалған еди. Бул жумыс кейинги ўақытта қолға алынып, турмыстың түрли тараўлары, илим хәм техника бойын-

ша арнаулы сөзликлер жарық көрип отыр. Қарақалпақ мәмлкетлик тили ҳаққындағы Нызамға байланысلى Терминологиялық Комитеттиң дүзилиўи менен бул тараўдағы илимий-методикалық жұмыслар белгили бир изге түсип отыр. Хәзир көп санда терминологиялық сөзликлер айырым илим тараўлары бойынша өз алдына китаплар түринде кең қолланылып атыр.

Хәзирше қарақалпақ тилинде сөзликлердиң улыўма жағдайы жоқарыдағылардан ибарат.

Қарақалпақстанда сөзликлер дүзиў мәселеси Уатандарлық урыстан соңғы жыллары ғана пәт ала баслады. Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстандағы филиалында тарийх, тил ҳәм әдебият институтының сөзликлер ҳәм терминология секторы тәрәпинен сөзликлердиң көпшилиқ түрлери бойынша жұмыслар алынып баратыр. Жақын жыллар ишинде мийнеткешлер көпшилигиниң талабын қанаатландырыўға бағышланған бир неше баҳалы сөзликлер пайда болмақшы.

Сөзликлердиң ишинде әмелий жақтан әҳмийетли сөзликлердиң бири түсиндирме сөзликлер болып есапланады.

Түсиндирме сөзликлерде сөзлер, әдетте, алфавит тәртиби менен ҳәр тәрәплеме баян етиледи. Мысалы:

Алмас зат. 1. Жарқыраўық, түссиз, ең ҳасыл, ең қатты тас. Оның қырланған түри бриллиант. Алмастың жаўы қорғасын (мақал). 2. Шыны кесетин өткир қурал. Жалынмын жанып турған нөсерге өшпес. Болатпын еки жүзди алмас кеспес (Биржан Сара) 3. Уўлы дәриниң бир түри.

Бунда алмас деген сөз туўралы грамматикалық жақтан да, семантикалық жақтан да, қолланылыўы бойынша да түсиник берилген. Сондай-ақ жеке мәнилери айырым-айырым көрсетилген. Сол сөз мүмкин болғанынша сәйкес мәнилери менен шығармалардан алынған мысалларда түсиндирилген.

Түсиндирме сөзликлерде дерлик барлық сөз қатламлары, гөнерген сөзлер де, неологизмлер де, фразеологиялық сөз дизбеклери де бериле береди. Соның менен қатар, орфографиялық ҳәм орфоэпиялық нормалар да, айырым сөзлердиң этимологиясы да қамтылады.

Түсиндирме сөзликлер бизиң елимизде көпшилиқ туўысқан халықлар тилинде ушырасады. Мәселен, рус тилинде В. И. Даль тәрәпинен дүзилген 200 мыңнан асламырақ сөзден туратуғын төрт томлық сөзлик, Д. Н. Ушаков тәрәпинен дүзилген төрт томлық сөзлик С. И. Ожегов тәрәпинен дүзилген 51500 ден асламырақ сөзди қамтыйтуғын бир томлық сөзлик, сондай-ақ қазақ тилинде профессор К. Кеңесбаевтың редакторлығындағы еки томлық сөзлик ҳәм тағы басқалар.

Кейинги дәўирде қарақалпақ тилиниң төрт томлық түсиндирме сөзлигиниң басып шығарылыўы менен қарақалпақ лексикографиясындағы кешеги олқылық әдеўир сапласқан сыяқлы. Сөзликтиң бул түриниң исленип шығыўы соңғы лексикографиялық жетискенлик болып табылады.

Қарақалпақ тилиндегі сөзликлер күнделікли турмыс талабын қанаатландырыу менен бир қатарда ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилин раўажландырыу исинде оғада үлкен әҳмийетке ийе. Өйткени хәр қандай тилдиң сөзлик қурамындағы сөзлер менен терминлерди мәниси, қолланылыуы хәм тағы басқа тәреплери бойынша белгиле бир тәртипке салыу, анықлау, топластырыу—бул әдебий тилдиң нормаларын қәлиплестириуға жәрдем етеди. Қарақалпақ әдебий тилиниң раўажланыуы, Орта Азияда жасаушы көпшилик халықлардың әдебий тилиниң раўажланыуындай-ақ, өзине тән белгиле бир айырықшалықлар менен сыпатланады.

Қарақалпақ әдебий тили өзиниң раўажланыу тарийхына сәйкес бир қанша әҳмийетли мәселелердиң шешилиуин талап етти. Олар, биринши гезекте қарақалпақ аўызеки тилиниң диалектлерин, ондағы тийкарғы диалектти анықлау, қарақалпақ тилиниң алфавитин ислеу, орфографиялық сөзликлер дүзиу, терминлерди изге түсириу терминологиялық сөзликлер дүзиу, қарақалпақ тили лексикасын раўажландырыу, грамматикалық нормаларды анықлау т. б. ҳаққындағы мәселелер еди. Диалектологиялық изертлеулер нәтийжесинде диалектологиялық материаллардың жәрияланыуы, сөзлик дүзилиуи қарақалпақ әдебий тилиниң тийкарғы диалектин белгилеуға мүмкиншилик берди. Алфавитти қабыл етиу хәм оның усы күндеги дәрежесине шекемги жағдайын тәмийинлеу, орфографиялық режелерди белгилеу хәм сөзликлер дүзиу қарақалпақ әдебий тилиниң алфавити менен орфографиялық нормаларын қәлиплестириуға жәрдем етти. Терминлерди тәртипке салыу, терминологиялық сөзликлер дүзиу қарақалпақ әдебий тилиниң терминологиясын бир системаға салыуға хәм раўажландырыуға алып келди. Сондай-ақ орысша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-орысша сөзликлердиң дүзилиуи қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасын нормаластырыуға, оның орыс тили арқалы да байыуына, аўдарма ислерин раўажландырыуға мүмкиншилик туўдырды. Қарақалпақ әдебий тилиниң нормаластырыуға, оның орыс тили арқалы да байыуына, аўдарма ислерин раўажландырыуға мүмкиншилик туўдырды. Қарақалпақ әдебий тилиниң нормаласыўындағы көзге түсетуғын гейпара айырықшалықлар, тийкарынан алғанда, усылардан ибарат. Мине бул қарақалпақ әдебий тилиниң раўажланыуында қарақалпақ тилиндеги сөзликлердиң қандай әҳмийетке ийе болғанлығын көрсетеди.

8/4

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
Лексикология пәни хәм оның ӯазыйпалары	6
Қарақалпақ тилиниң сөзлик системасында сөз хәм оның мәнилери ҳаққында	9
Сөз қарақалпақ тилиниң тийкарғы бирлиги сыпатында	13
Сөздиң лексикалық хәм грамматикалық мәнилери	15
Сөздиң лексикалық мәнилериниң түрлери	19
Сөздиң туўра хәм аўысқан мәнилери	22
Сөздиң мәнисиниң аўысыў усыллары	22
Сөз мәнисиниң кеңейиўи хәм тарайыўы	28
Омонимлер	33
Синонимлер	44
Антонимлер	52
Табыў хәм эфемизмлер	59
Қарақалпақ тили лексикасының тарийхый шығысы бойынша қурамы	61
Сөзлик қурам хәм оның раўажланыўы	62
Өз сөзлик қатлам	68
Түркий хәм монғол тиллерине ортақ сөзлер	69
Араб тилинен аўысқан сөзлер	71
Парсыша-тәжикше сөзлер	74
Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер	79
Қолланылыў өриси бойынша қарақалпақ тили лексикасы	79
Жалпы халықлық хәм социаллық ямаса диалектлик шекленген лексика	80
Жалпы халықлық лексика	81
Диалектизмлер	85
Кәсиплик сөзлер	87
Арготизмлер	88
Экспрессивлик-услублық жақтан қарақалпақ тили лексикасы	88
Сөйлеў. Тил услублары	91
Улыўма қолланылыўшы лексика	94
Сөйлеў тили лексикасы	96
Жазба услублық лексикасы	97
Публицистикалық лексика	99
Илимий-услуб лексикасы	102
Өндириллик-техникалық лексика	106
Терминлер хәм оның турақласыўы ҳаққында	110
Көркем әдебият лексикасы	112
Рәсмий ис қағазлар лексикасы	114
Қолланылыў жийилигине қарай қарақалпақ тили лексикасы	114
Сөзлердиң жедел хәм сийрек қолланылатуғын топары ҳаққында	117
Гөнерген сөзлер	121
Неологизмлер	127
Фразеология	127
Фразеологиялық сөз дизбеклери ҳаққында	127

Семантикалық биригіушилиги бойынша фразеологиялық сөз дизбек-леринин түрлери	137
Фразеологиялық сөз дизбеклеринин қурылысы бойынша түрлери	147
Тарийхый шығысы бойынша фразеологиялық сөз дизбеклери	149
Фразеологиялық сөз дизбеклеринин экспрессивлик-услуглық айырмашылықлары ҳаққында	152
Ортақ услублық фразеологиялық сөз дизбеклери	153
Сөйлөу тили услубына тән фразеологиялық сөз дизбеклери	154
Жазба услубқа тән фразеологиялық сөз дизбеклери	155
Қолланылыу жеделлиги ҳәм пәсенлиги бойынша	157
Фразеологиялық сөз дизбеклери	157
Фразеологиялық сөз дизбеклеринин жедел ҳәм пәсен түрлери ҳаққында	157
Гөнерген фразеологиялық сөз дизбеклери	158
Фразеологиялық неологизмлер	159
Фразеологиялық лексиканын раўажланыуы ҳаққында	160
Қарақалпақ тилинде сөзликлер дүзиўдин ҳәзирги жағдайы	161
Қарақалпақ тилиндеги сөзликлердин түрлери	166

Есемурат Бердимуратов
«СОВРЕМЕННЫЙ КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК»
ЛЕКСИКОЛОГИЯ

На каракалпакском языке

Издательство «Билим»

Нукус 1994

Бас редактор *Қ. Есемуратов*
Редакция баслығы *Қ. Алиев*
Редакторы *Е. Ерекеев*
Художниги *Қ. Рейпназаров*
Тех. редакторы *М. Бектурғанова*
Корректор *Т. Махсұдова*

ИБ №593

Теріуге берілген ұақты 28. 04. 94. ж. Басыўға рухсат
етілген ұақты 10. 06. 94. ж. Қағаз форматы 60x90^{1/16}
Типографиялық қағаз №2. Әдебий гарнитурa. Кегль 10.
Жоқары баспа усылында басылды. Көлем 11,75
баспа табақ. 12,5 есап баспа табақ. Нусқасы 4000.
Бақасы шәртінама бойынша.

«Билим» баспасы 742000. Нөкис қаласы. Қара-
қалпақстан көшеси. 9.

Г Қарақалпақстан Республикасы баспа сөз бойынша Мәм-
лекетлик комитетинин Нөкис полиграфкомбинаты. 742000.
Нөкис қаласы. Қарақалпақстан көшеси. 9.

